

Іван Огієнко
(Митрополит Іларіон)

Богдан Хмельницький

Богдан Хмельницький

Я глибоко вірю, що рано чи пізно
Народ мій отримає волю.
Молюся Всевишньому серцем і сльозою
Послати скоріш щасну долю.

Прозріє народ мій, і волю дістане,
І туди на рівну дорогу.
Великим і славним у світі він стане,
Угодним Всевишньому Богу.

Іван Огієнко
(Митрополит Іларіон)
„Недоспівана пісня”

Л. П. С.
Кто-то говорил
в 1911 г.
Меня

Защитного дела
Л. П. С.

Іван Огієнко
(Митрополит Іларіон)

Богдан Амелницький

Упорядник,
автор передмови
і коментарів
Микола Тимошик

Київ 2004

ББК 83.3 (1Укр)
О38

Редактор
Надія Тимошик

**Випущено на замовлення
Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих
видань**

Іван Огієнко (митрополит Іларіон)
О38 Богдан Хмельницький / Упоряд., авт. передмови і
коментарів М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука,
2004. — 448 с., іл.

ISBN 966-7821-22-6

Цю книгу автор починав писати в Швейцарії, а закінчував у Канаді. Та вперше вона друкується в Україні лише тепер — більш ніж через півстоліття від часу створення.

Сфальшований, представлений односторонньо російською і радянською офіційною історіографією високий житейський, державницький і громадянський чин видатного українського гетьмана Богдана Хмельницького тривалий час потребував політично не заангажованого переосмислення. Автор поставив перед собою мету на основі доступних у діаспорі маловідомих архівних матеріалів розібратися в причинах і передумовах феномену Переяслава, за яким поступово починалася втрата Україною своєї самостійності й незалежності.

Для старшокласників і студентів, учителів і викладачів. Усіх, кому небайдужа ідея національного відродження.

ISBN 966-7821-22-6

- © Тимошик М. С.,
упорядкування, передмова,
коментарі, 2004
- © “Наша культура і наука”, 2004

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Видатний діяч українського відродження, колишній міністр освіти та віровизнаних Української Народної Республіки, відомий в усьому світі учений, перекладач, редактор, видавець, релігійний провідник Іван Огієнко (митрополит Іларіон) створив у нелегких еміграційних умовах значний науковий доробок. Більша частина цього доробку свого часу була видана на канадській землі, але ряд підготовлених автором до друку творів все ще перебуває в рукописному варіанті серед численних коробок вінніпезького архіву.

Створена нещодавно в Києві благодійна організація – “Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка)” – поставила за мету повернути на Батьківщину не лише чесне й чисте ім'я цього подвижника української справи, а й колосальний за обсягом архів, який досі зберігається в Канаді й чекає виконання волі його творця: повернути все це в Україну, “коли вона буде вільною і коли буде вільною її церква”.

Перший крок до цього вже зроблено. Заходами Фундації частина Огієнкового архіву (монреальська колекція покійної доньки митрополита Лесі Огієнко-Біди) повернулася в Україну. Весною 2003 року на вечорі-презентації благодійної організації в Київському Будинку вчителя п'ять безцінних коробок з рукописами було урочисто передано до Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України.

Канадська сторона після тривалого розгляду питання про виконання останнього Заповіту Огієнка, юридично оформленого ще 1967 року, прийняла рішення все ж продовжити зберігати архів (вінніпезьке зібрання) в Канаді. Натомість копії досі недрукованих праць цього автора ухвалено було передати в розпорядження Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) з тим, щоб ця благодійна організація доглянула в Україні їх наукову підготовку та видання для українського читача.

Започаткований опісля фундацією спільно з науково-видавничим центром “Наша культура і наука” видавничий проект “Запізніле вороття” має дві серії – “Рукописна спадщина” та “Канадські першодруки”. Перші чотири видання в цих серіях, двотисячні накладу яких на благодійних засадах поширювалися переважно серед навчальних закладів України, здійснювалися за підтримки небайдужих меценатів з української діаспори. Минулого року першовидання творів Івана Огієнка було вперше підтримано на державному рівні – досі недруковане фундаментальне дослідження “Тарас Шевченко” вийшло також і за Програмою випуску соціально значущих видань.

Нині за підтримки Української держави здійснюється перше видання ще однієї праці Івана Огієнка, що пролежала в рукописах у далекому Вінніпезі більше ніж півстоліття, – збірки творів під назвою “Богдан Хмельницький”.

Автор цієї книги давно виношував намір написати великомасштабну епопею про велич і трагедію цілого українського народу крізь призму доль тих його кращих синів, хто глибоко відчував свою відповідальну історичну місію за нинішній і прийдешній день України.

Сьогодні не пізнаний і не поцінований ще достойно на Батьківщині глибинний за змістом і сильний за своїм пізнавальним та виховним зарядом духовний спадок Огієнка-Іларіона особливо потрібний Україні. Адже, висловлюючись назвами двох циклів драматичних поем ученого, “Вікові наші рани” ще не загоїлися, а “Наш бій за державність” з численними опонентами побудови саме української України все ще триває.

Бажаємо цій дивовижній книзі, вистражданій, виболеній автором за десятиріччя нелегких митарств близькими й далекими чужинами і написаній воістину кров’ю серця далеко від рідного краю, вдячного, небайдужого і вдумливого читача.

**Співголови Фундації
імені митрополита Іларіона (Огієнка) –**

Анна ФІГУС-РАЛЬКО (від Канади)

Микола ТИМОШИК (від України)

“ПРОЗРІЄ НАРОД МІЙ І ВОЛЮ ДІСТАНЕ...”

(Обставини написання
Іваном Огієнком
творів про Богдана Хмельницького
та доля рукописів)

*Жити тяжко мені на чужині,
На далекій холодній землі:
Як учора було, так і нині, —
Я купаюсь в затруєній млі...*

*Все чуже, все для мене незнане,
Я немов на пустелі один...
Чи надовго вже сил моїх стане,
Щоб і далі молов старий млин?..*

Ці зболені, вистраждані серцем слова Івана Огієнка характеризують початковий період його еміграційного життя, який розпочався восени 1920 року після вимушеного полишення ним останньої столиці Української Народної Республіки — Кам'янець-Подільського.

Весь цей час — і коли працював в екзильному українському уряді в Тарнові, а згодом професором у Варшавському університеті, і особливо тоді,

коли гаряче взявся за розбудову Української православної церкви на окупованих німцями етнічних українських землях, – колишній професор Київського університету і міністр освіти та віровизнаний уряду УНР не полишав надії на повернення в Україну.

Розв'язка наступила несподівано. Влітку 1944 року, відступаючи, німці знищували на своєму шляху практично все. Мало не всю працездатну українську Холмщину насильно евакуювали. Мережа українських церковних приходів, з такими труднощами відновлювана всі ці роки архієпископом Іларіоном, була розгромлена. До Холма, цієї своєрідної столиці сотень тисяч українців Холмщини й Підляшшя, втікало з довколишніх містечок і сіл немало інтелігенції, священників. Усі ті втікачі йшли на Святу Данилову гору за порадою і надією. Незважаючи на постійні погрози з боку передусім польських підпільних бойовиків, Іларіон-Огієнко вирішив не полишати свою паству до кінця.

16 липня 1944 року він виїхав до міста Губешева на канонічну візитацію і, будучи сильно хворим, все ж відслужив церковну службу в храмі, куди зібралися тисячі українців. 17 липня повернувся до Холма. І саме того дня німецька влада прийняла рішення про примусову евакуацію керівного духовенства Української православної церкви, що діяла на теренах Польщі. Сталося так, що недавні опоненти в боротьбі за шляхи розвитку УПЦ в нових умовах – митрополити Діонісій, Іларіон та архієпископ Палладій – опинилися разом у гірському словацькому містечку Штробське Плесо, хоча й добиралися туди різними шляхами.

Дорога та була тривалою в часі й небезпечною. Під постійним наглядом німців втікачі зупинялися

на певний час у Кельці, Криниці. До Штробського Плеса прибули 9 серпня. Життя перебувало в постійній напрузі. З одного боку, чатувала щомиті реальна загроза потрапити під неприцільне бомбардування, з іншого — така ж загроза бути розстріляними чи виданими радянським військам так званими червоними партизанами, яких немало було в Словаччині і які співробітничали з московськими спецслужбами. Словацька влада повідомила провідника українських православних віруючих на еміграції про реальну небезпеку бути виданим радянським представникам буквально за кілька годин до входу їх у Словаччину.

І знову, як і в 1920 році, доля, здавалося, кинула його напризволяще. Як і тоді, в Кам'янці-Подільському, так і в 1944-му, в чужій і невідомій йому стороні, без особистого майна, з одною валізою в руці і з трьома дітьми перед Огієнком знову постало питання: як жити далі, куди їхати, до кого прихилитися? Єдина суттєва відмінність ситуації була в тому, що в далекому 1920-му вчорашньому ректорові Кам'янець-Подільського університету ледь виповнилось було 38, а тепер — більше, ніж 60 літ...

Шлях до університетських міст Варшави, Праги, Брно, де існували кафедри славістики та українські православні пастви і де в останньому він ще вважався почесним професором, були закритими для нього — туди наближалися радянські війська. Залишатися на місці і ждати арешту радянськими спецслужбами не було ніякого сенсу. Адже на той час із публікацій у західній пресі йому добре була відома доля значної частини передової української інтелігенції, духовенства, селянства, знищеної московським більшовицьким режимом у сибірських ГУЛАГах. Як і те, що ім'я Огієнка-Іларіона у радянських засобах

масової інформації подавалося як “лютого ворога народу”, “зрадника його інтересів”.

Отож, як і в 1920 році, вибору для митрополита Іларіона не було: інстинкт самозбереження, тривога за долю своїх дітей штовхали його до втечі далі, на ті малолюдні, побічні від облаштованих доріг шляхи, які вели далі на захід.

І знову, як і після вимушеного полишення Кам'янець-Подільського, Тарнова, Львова, Варшави, в його зболену і зранену житейськими негараздами душу в черговий раз назавжди поселявся біль чергової втрати. Цього разу, окрім усього, – величезний особистий архів, практично весь науковий доробок створеного у Польщі видавництва “Наша культура”. Загинули вже готові до складання унікальні рукописи. З-поміж них – “Історія українського друкарства” (томи другий – шостий), “Складня української мови” (томи четвертий – шостий), “Українська літературна вимова”, “Мова українських дум”, “Грамматика мови Шевченка”, “Мова метрики Литовської XIV-XVI віків”, “Мова молдавських грамот XIV-XVII віків”, “Історія української мови” (до цього рукопису було зібрано понад півмільйона карток, виписок з найрізноманітніших стародруків).

Відомий український бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч Володимир Дорошенко назвав загибель у Польщі значного Огієнкового наукового і творчого доробку “величезною втратою для української культури”. В листі до митрополита Іларіона від 23 липня 1947 року він напише про це так: “Великий жаль огорнув мене при згадці про загибель Вашої бібліотеки й архіву. Це величезна втрата для української культури. Особливо шкода мені вашого листування й мовної картотеки. Пригадую собі, як-то все було у Вас гарно

впорядковано. Боюся, що й передані Вами до друку Юрію Пилиповичу (видавець українських книжок у Празі Юрій Тищенко. — *М. Т.*) рукописи поділили участь усіх зібраних матеріалів, які загинули у воєнній пожежі”¹.

Таким чином, спасіння вбачалося в тому, аби потрапити в американську чи англійську окупаційні зони. Із Словаччини незабаром довелося втікати. 29 серпня він виїхав до Закопаного, що загубилося в польських Татрах. Містечко це маленьке і прибульців виявляли легко. Тому довго затримуватись там не довелося. З жовтня 1944 по 20 січня 1945 року митрополит Іларіон продовжує свою скитальщину в Кракові. Потім він опиняється в Австрії, де в католицькому монастирі містечка Герцогенбург (неподалік Відня) знаходить собі ще один тимчасовий притулок. Час перебування там митрополита Іларіона незначний — з 20 січня по 2 квітня 1945 року.

2 квітня 1945 року український учений і митрополит покидає монастир побіля Відня і відправляється в напрямку німецько-швейцарського кордону. Після дев'яти виснажливих і небезпечних для життя днів, проведених у дорозі, 11 квітня він опиняється у містечку Фельдкірх — останньому населеному пункті Західної Німеччини і проводить там майже три тижні у неспокійному очікуванні візи до Швейцарії.

Нейтральна Швейцарія на завершальному етапі воєнних дій посилила візовий режим і практично зачинила свої ворота для політичних емігрантів і біженців із Східної Європи. Омріяний виїзд туди виявився, отже, проблематичним. І тільки завдяки особистому зверненню до швейцарського уряду

¹ Лист *В. Дорошенка* від 23 липня 1947 року до митрополита Іларіона // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі (Канада). — Коробка 7 (Швейцарія).

впливового політика А. Келлера, який знав професора Огієнка як офіційного перекладача українською мовою Біблії, здійснюваного на замовлення Британського і Закордонного Біблійного Товариства, таку візу (як виняток і до того ж – тимчасову) було видано. І не лише Огієнку, а й кільком особам з його найближчого оточення.

Таким чином, політичний вигнанець з рідної землі ступив на землю невідомої йому Швейцарії, на першу прикордонну станцію Шаанвальд, 30 квітня. Другого дня його доставили в розподільчий емігрантський табір Букс, а вже звідти, через три дні, він одержав дозвіл на від'їзд через Цюрих і Берн до Лозанни. Про це довідуємося не лише з його коротких спогадів, опублікованих у “Біблійних студіях” а й з листа до доктора В. Рудницького: “30.04 я виїздив (з Фельдкірха) і зі мною легко пропускали, на дозвіл до Берну”¹. За інформацією з цього ж листа можна встановити, що відразу ж по прибутті до Лозанни він більш ніж на два місяці потрапляє спочатку до тамтешнього табору для переміщених осіб.

Перші дні перебування ще в одній чужій країні й – перші розчарування. “Тут нема надії на якусь заробіткову працю, нема надії легко в’їхати до Америки. Я ще в лагері, але незабаром сподіваюсь вийти на волю й буду жити з трьома з мого оточення в Женеві... Коли буду на волі, сподіваюся розвинути працю, щоб пустити сюди бодай декількох осіб”².

Облаштуватися в Женеві йому не судилося. Натомість волею долі пощастило опинитися в лозанн-

¹ Лист митрополита Лларіона від 14 червня 1945 року до В. Рудницького // Архів митрополита Лларіона у Вінніпезі. – Коробка 8 (Швейцарія).

² Там само.

ському притулку “Бетань”, про який незадовго до цього читав. У списках мешканців цього притулку за 1945 рік, який авторові цих рядків вдалося віднайти в архіві Інституту “Бетань” на Валломбрюз у Лозанні (така нинішня офіційна назва колишнього шпиталю-притулку, а нині Центрального швейцарського будинку для престарілих одиноких людей), значиться прізвище Огієнко¹.

Без сумніву, Огієнко їхав до Швейцарії не перебути тимчасово житейську негоду, а працювати. І своє перебування в лозаннському притулку розцінював як короткотривале. Будучи вільним від недавніх щоденних, щогодинних клопотів щодо виконання своїх обов’язків духовного провідника численної української пастви, він знову відчув у собі тягу до наукової праці, до наукової книги.

У Швейцарії дослідник вирішив найперше продовжити свою багатолітню працю зі створення жителісів видатних особистостей української історії. Сталося так, що на перший план постала тут перед ним постать Богдана Хмельницького.

Що спонукало Огієнка звернутися до цієї особистості саме в цей час? Архівні документи засвідчують, що на це були дві причини.

По-перше, він давно виношував намір написати великомасштабну епопею про велич і трагедію цілого українського народу крізь призму доль тих його кращих синів, хто глибоко відчував свою відповідальну історичну місію за нинішній і прийдешній день України. Сфальшований, представлений односторонньо російською і радянською офіційною історіографією високий житейський і громадянський

¹ Rapport annuel Institution de Bethanie / 1932-1972. — Exercise 1945. — P. 2-9. Is. 6707. (Bibliotheque Cantonale et Universitate de Lausanne. 6 plase de la Riponne).

чин видатного українського гетьмана потребував політично незаангажованого переосмислення. Розібратися в причинах і передумовах феномена Переяслава, за яким поступово починалася втрата Україною своєї самостійності й незалежності, означало знайти відповіді й на запитання, що мучили сумління сотень тисяч розкиданих світами українців — представників чи не єдиного народу з такою кількістю населення, що не мав власної держави: що сталося, хто в цьому винен, чи є вихід із ситуації, що склалася?

По-друге, для глибокого дослідження теми “Хмельницький і незалежність України” саме у Швейцарії випадала гарна нагода. В Лозанні на той час знаходилася величезна бібліотека відомого в Європі російського емігранта-революціонера М. Рубакіна і в цій книгозбірні виявилось надзвичайно багато цінних рукописів та стародруків ще з часів Хмельниччини. Не скористатися такою рідкісною нагодою поринути в загадковий світ первинних, досі мало ким прочитаних, архівних джерел, Огієнко не міг.

Результатом опрацювання документів періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 років із рубакінського архіву стало створення першої частини історичної епопеї “Наш бій за державність”. Суть цього задуму найкраще обґрунтує сам автор пізніше, у передмові до третього тому “Творів”, озглавленого “Наш бій за державність”, що побачить світ вже на канадській землі, у Вінніпезі 1962 року: “Найголовніша і найсвятіша ідея українського народу, від довгих віків унаслідувана, — це незалежна Українська держава. Вона в нас була,.. була довгі роки, але 1240-го татари окупували її на 122 роки і спинили її. Спинили нашу самостійну державу,

але не спинили нашої самостійницької ідеології. Вона горіла в свідомих українських душах пекучим і ясним полум'ям і породила наш лицарський бій за державність. Наш бій за державність червоною ниткою проходить через усю українську історію як головна ціль, як її головна мета існування. Цю головну ціль вільнолюбиві наші батьки передають своїм синам, а сини — своїм дітям. І наш Бій за Державність переходить живим і активним із покоління в покоління”¹.

Згідно з попереднім задумом автора, ціла група творів цілковито присвячувалась великому гетьману та його сподвижникам: “За волю” (Хмелеві кобзарі), “Сповідь гетьмана” (Іван Виговський), “Скидальник” (Юрій Хмельниченко), “Туми” (Іван Сірко). Центральним твором майбутнього тому мала стати історична поема про Богдана Хмельницького “Недоспівана пісня”. Написанню значної за обсягом поеми мав передувати побудований на архівних матеріалах історичний нарис “Політична праця Богдана Хмельницького”.

У канадському архіві збереглися лозаннські начерки структури цих двох творів, які мали змалювати нинішньому і майбутнім поклонінням українців триумф і трагедію цієї особистості. Так, підготовчі матеріали до написання історичного нарису склалися за такими теками:

- Хмельницький як політик і дипломат;
- “Татарська” політика поляків і українців;
- Хмельницький і сусідні держави (Польща, Росія, Туреччина);
- Згубність для України союзу з Москвою;

¹ *Митрополит Іларіон. Твори.* — У 4-х т. — Т. III. — Наш бій за державність. — Вінніпег, 1962. — С. 5.

- Хмельницький і Швеція;
- Хмельницький у споминах чужинців-сучасників.

Майже такі ж назви розділів, щоправда, дещо в детальнішому викладі, збереглися і в самому рукописі, підготовленому для друку.

На відміну від наукової розвідки “Політична праця Богдана Хмельницького”, де виклад матеріалу побудований за тематичним принципом, історична поема “Недоспівана пісня” має цілком іншу структуру. В її основі – хронологічний принцип опису подій. Висвітлення перемог і поразок українства під проводом Богдана Хмельницького тут, мов у калейдоскопі, розвиваються слідом за визвольними – вдалими і невдалими – походами гетьмана, які почалися від родинного його маєтку в Суботіві й закінчилися несподіваною неславою Берестечка: Жовті Води, Корсунь, Пилява, Київ, Збараж, Зборів...

За тими ж архівними даними, можна простежити час написання творів на теми Хмельниччини. “Політична праця...” була закінчена 18 квітня 1945 року. Історична поема “Недоспівана пісня” писалася протягом 12–29 липня. Пояснення історичних подій, про які йшлося в цьому творі, автор закінчив 24 серпня того ж року.

Варто загострити увагу читача не лише на термінах, що, на перший погляд, можуть видатися зовсім нереальними, й на тих надзвичайних обставинах, за яких ці твори були написані. З’ясування таких обставин дасть не лише повніше і глибше відчуття той страдницький житейський шлях, те воістину саможертвоне й самозречене сходження цієї людини на свою Голгофу, а й осягнути велич і ціну написаних у таких умовах автором і призначених Україні творів.

Коли звести воедино й проаналізувати всі ці численні, сповнені надлюдських зусиль і відчайдушності, спроби вирватися з цього, здавалося б, замкненого кола суцільних невдач і розчарувань, які чекали митрополита Іларіона у Швейцарії, складається враження про існування якогось недоброго фатуму, який супроводжував цю людину протягом усього періоду емігрантського життя, особливо після Холма.

Проте невдачі й розчарування — здебільше морального плану — можуть здатися й не такими тяжкими в порівнянні з тим, яких фізичних мук довелося пережити йому саме в цю пору. Йдеться про несподівану хворобу, яка остаточно підкосила його сили і в боротьбі з якою, перенісши три операції, митрополит Іларіон готувався в Лозанні до остаточного прощання з цим світом.

Стан здоров'я митрополита Іларіона помітно погіршився ще в квітні 1945 року. Позначилися багатомісячні дорожні митарства під військові канонади з Холма до Відня, нервове й фізичне виснаження. Власне, 30 квітня, перетинаючи вночі австрійсько-швейцарський кордон, митрополит Іларіон уже не міг самостійно рухатися. В Лозанні його оглянув знаний уролог доктор Секретан і практично за безплатно (при біженцеві Іларіонові з майна і грошей практично нічого не було) зголосився лікувати. Через місяць він заявив, що подальше лікування недоцільне, потрібна лише операція.

Таким чином, два найголовніші твори з циклу "Хмельницький і Україна" Іван Огієнко написав, перебуваючи в постійній боротьбі з хворобою, яка прогресувала.

8 серпня хірург Ніганс зробив у своїй лозаннській клініці операцію, на якій наполягав доктор

Секретан. На жаль, вона не дала бажаного результату, а лише спричинилася до погіршення загального стану. З перемінними наступами болів митрополит Іларіон протримався до грудня, коли лікар переконав його, що без негайної повторної операції той може у скорім часі померти.

Проте, як засвідчують архівні документи, цей суворий вирок лікаря не стривожив, а... заспокоїв митрополита Іларіона. У результаті безкінечних безсонних ночей, які тривали кілька місяців, він приходить до висновку, що "за тяжку мою провину — покинення моїх вірних (у Холмі. — *М. Т.*) — Господь зволив тяжко покарати мене"¹. Переконавшись у безрезультатності й подальшій безперспективності спроб покращання свого побутового, матеріального й морального стану через неможливість виїзду із Швейцарії туди, де б він міг сповна реалізувати себе, виснажений фізично перед, як йому здавалося, невідступною вже хворобою, митрополит Іларіон приймає тверде рішення скласти письмовий заповіт своїм трьом дітям. Анатолій і Леся мешкали поруч — у Берні — й заробляли собі на шматок хліба самостійно. До початку зими 1945 року залишалася невідомою лише доля Юрія. Але митрополит вірив, що він десь живий, десь неподалік, що його не могла не врятувати доля. Тому й вирішує звернутися востаннє письмово до всіх трьох.

У ті хвилини, коли писав заповіт, найбільший біль у серці переживав саме за дітей. І відчував ніби якусь провину перед ними. За те, що, можливо, через своє занадто ревне служіння національній справі не мав часу більше бути з ними і більше дати їм. За

¹ Див.: *Митрополит Іларіон. Під моїм омофором* // Слово істини (Вінніпег, Канада). — 1947. — Ч. 1. — С. 20.

те, що через свої гріхи зазнали й вони на своєму ще молодому віку стільки поневірянь і митарств. За те, що не вберіг їхню матір від тяжкої хвороби й залишив напризволяще і, може, назавжди тепер недоглянутою її могилу у неприязній для їхньої сім'ї Варшаві. За те, що залишає в цій спустошеній духовно й жорстокій чужині назавжди повними сиротами дітей своїх — свідомих українців, ізгоїв своєї несправедливо безталанної України.

Цей своєрідний документ — швейцарський заповіт митрополита Іларіона — являє собою машинописний текст, надрукований на двох сторінках. Перша сторінка є бланком з друкарським тисненням у верхньому лівому куті двох рядків — Dr. Ilarion. Metropolit und Erzbischof. Наприкінці тексту другої сторінки на віддрукованому машинкою тексті “Іларіон, митрополит Холмський і Підляський” стоїть підпис Іларіона і кругла печатка, ще холмська — “З Божої ласки Архієпископ Холмський і Підляський”. Праворуч у верхньому куті першої сторінки — дата: 11 грудня 1945 року.

Таким чином, заповіт готувався й підписувався митрополитом Іларіоном буквально за день до другої — найскладнішої — операції.

Ось повний виклад тексту цього заповіту:

“Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.

Знаходячись у повній умовій силі, вважаю за конче зробити таке заарядження. Коли б Милосердному Господеві було вгодно не підняти мене більше з одра хвороби й забрати мене з цього світу, то я позоставляю замість себе в родинних справах Огієнків старшого сина свого, інженера Анатолія Огієнка, якого всі члени моєї родини мають шанувати як свого старшого. В його конечний обов'язок доручаю поклопотатися долею своєї сестри Лариси та брата Юрія.

Щодо мого рухомого майна, то все його засадичне завіщаю доньці моїй Ларисі Огієнко, як майно та гроші, що зараз знаходяться при мені, так і майно в Холмі, Варшаві, Криниці, Герцогенбургу та Сен-Пельтені, а також і мої гроші

в Лендербанк у Відні та в ПКО в Варшаві, але з тим, що мою одежею й мою білизною донька моя Лариса щедро поділиться з синами моїми Юрієм та Анатолієм.

Опіку над мою бібліотекою в Варшаві та в Герцогенбургу доручаю синові Анатолію. Я хотів би, щоб моя бібліотека не була продана, але знаходилась в одних руках і перейшла цілою до дітей моїх дітей, коли то буде можливе. В разі неможливості цього, мою бібліотеку поділять між собою всі троє мої дітей, Анатоль, Юрій і Лариса, а книжки, їм непридатні, пожертвують до якоїсь української публічної установи.

Тому ж синові Анатолієві доручаю опіку над усіма моїми недрукованими працями (їх багато в Герцогенбургу та в п. Юрія Тищенка), — він має постаратися, щоб усі вони були своєчасно видані в світ.

Авторське право усіх моїх друкованих і недрукованих праць, а також авторське право мого перекладу Святого Письма на українську мову позоставляю всім трьом моїм дітям у рівній частині: Анатолієві, Юрієві та Ларисі. Старший син мій Анатолій займеться цією справою.

Молю Милосердного Господа, щоб завжди мав моїх дітей у своїй ласкавій опіці. Амін.

Лозанна. Клініка "La Surse", 11-го грудня року Божого 1945-го.

Ларіон, митрополит Холмський і Підляський¹.

Другого дня після підписання заповіту — 12 грудня — митрополиту Ларіону було зроблено операцію, через тиждень — 19 грудня — ще одну. Після того сім довгих тижнів знесилений організм боровся зі смертю в клініці, а після ще якийсь час — у притулку "Бетань".

30 січня 1946 року він пише листа до митрополита Діонісія у Варшаву. Непрості були раніше стосунки між цими двома релігійними діячами. Мав митрополит Ларіон немало підстав і завдячувати Діонісію, і справедливо ображатися на нього. Але в ті хвилини страждання, перебуваючи фактично між життям і смертю, він посилає до свого колишнього

¹ Заповіт митрополита Ларіона від 11 грудня 1945 року // Архів митрополита Ларіона у Вінніпезі. — Коробка 6 (Швейцарія).

соратника й водночас опонента теплого і ніби прощального листа. “Дорогий Владико, — зазначається в ньому, — пишу Вам, щоб попросити Вас згадувати мене в своїх Молитвах, бо стан мого здоров’я такий, що все можливе. Від самого приїзду й дотепер я не мав спокійного від страждань дня, а сили мої невеликі...”¹

Та волею долі судилося митрополитові Іларіону вийти і з тієї безнадії. Дещо пізніше, вже в Канаді, згадуючи ті страшні дні свого життя у своїйповіді до всечесного духовенства та до всіх вірних, мовленій у храмі Святої Покрови у Вінніпезі, наголосив: “Господь змилювався надо мною, в недугах згорілому, — підняв мене, до смерті призначеного, щоб я невсипущою працею для Церкви й свого Народу загладив свій і Ваш, мої Всечесні Отці, непростенний гріх: опущення рідної пастви. Коли я нерухомою колодою лежав, всіма забутий і всіма покинутий у чужому шпиталі, мене відвідав і помолвився за мене Високопреосвященний Митрополит Анастасій з Чудотворним Образом Божої Матері, що заступилася за мене перед Сином Своїм. І тільки тепер я приходжу помалу до здоров’я”².

Всі, хто листувався тоді з митрополитом Іларіоном (а листування те було тоді інтенсивне: швейцарський записник налічує понад 700 адрес), навіть і не здогадувалися, в якому матеріальному й моральному становищі насправді перебував тоді цей діяч — “бездомний і бездольний Богомолець за розп’ятий український народ”, як він підписався 16 серпня 1946 року в одному з листів до свого по-

¹ Лист митрополита Іларіона від 31 січня 1946 року до митрополита Діонісія // Там само.

² *Митрополит Іларіон. Під моїм омофором* // Слово істини. — 1947. — Ч. 1. — С. 20.

братима Леоніда Білецького. Лише з окремих скупих фраз, віднайдених у таких листах, вимальовується його реальне становище.

З листа до Д. Дорошенка: “Я живу тут духовно пригніченим, бо зовсім самотній. Працюю багато, але все не те, що хотів би, бо тут слов’янської книжки не знайдеш. Оця самотність сильно дошкуляє, й я радий би був приїхати куди-будь, аби тільки поміж своїх”¹.

З листа до Л. Білецького: “Життя тут у мене духовно тяжке — я самотній. Українців тут взагалі нема, книжки не дістанеш. Правда, я дуже багато працюю, багато вже зробив. Але це все дорогою ціною”².

Прагнучи й тут реалізувати свій колосальний науковий потенціал і повсякчас відчуваючи брак під руками наукової літератури, він звертається, куди тільки може, з проханням допомогти літературою. Адже як слов’янинові без хліба, так і науковцеві без книги ніяк не обійтися, навіть якщо й житейські обставини складуться так екстремально, як вони склалися для колишнього професора Огієнка. Ось витяг з листа до однієї з пресових агенцій у Парижі:

“Високодостойне видавництво! Сердечно прошу вислати мені всі видання УМСА-Press релігійного змісту російською мовою, за що буду Вам глибоко вдячний. Я живу в Швейцарії в Лозанні, яко втікач з Польщі. На жаль, знаходжуся в повній матеріальній нужді, тому заплатити Вам за видання не маю чим, — заплачу теплою молитвою до нашого милосердного Господа, щоб поблагословив Вашу працю”³.

¹ Лист митрополита Іларіона від 23 липня 1946 року до Д. Дорошенка // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. — Кобка 6.

² Лист митрополита Іларіона від 19 серпня 1946 року до Л. Білецького // Там само.

³ Лист митрополита Іларіона від 16 жовтня 1945 року до агенції УМСА-Press у Парижі // Там само.

З подібним проханням він звертається й до директора відомої вже на той час в усій Європі бібліотеки Симона Петлюри в Парижі:

“Високодостойний пане директоре! Із часописних звісток я довідався, що Ваша бібліотека знову відкрита, а тому посилаю Вам працю мого життя — переклад Нового Заповіту й Псалтирю; Старий Заповіт ще чекає на своє друкування... У Швейцарії я зовсім не маю української книжки, а тому звертаюся до Вас з проханням час від часу випозичати мені потрібне. На початку сильно прошу Вас вислати всі річники моєї “Рідної мови”, бо вона завжди мені потрібна для наукової праці, а я не маю ані одного числа при собі”¹.

Пошуком річників цього часопису займалися й знайомі у Франції. На це вказує ось цей фрагмент з листа Павла Сомчинського до Іларіона: “Не гнівайтесь, що не відшукав “Рідної мови”, — це не так легко, та ще сподіваюся. В неділю в бібліотеці будуть збори, на яких п. Довженко, бібліотекар, порушить цю справу публічно — може, в когось знайдеться”².

Сьогодні залишається дивуватися мужності, терпінню й непереборному бажанню цієї людини працювати для України. Працювати навіть за таких украй несприятливих обставин, які склалися для Огієнка в Швейцарії: непевний статус політичного емігранта в лозаннському притулку, повна дезорганізація українських інституцій в екзилі в результаті воєнної розрухи, від яких йому годі було чекати якоїсь підмоги, відсутність друзів чи бодай знайомих, тяжка хвороба, лікування від якої не гарантувало видужання. І наперекір всьому цьому — вже вкотре — сміливий і оптимістичний заклик до українців-емігрантів об’єднуватися, не забувати рідне слово,

¹ Лист митрополита Іларіона від 8 жовтня 1946 року до бібліотеки Симона Петлюри в Париж // Там само.

² Лист Павла Сомчинського від 28 листопада 1946 року до митрополита Іларіона // Там само. — Коробка 3.

сприяти бодай мізерною підтримкою відновленню українського видавництва “Наша культура”.

Творчих задумів було багато і він поспішав, знесилений хворобою й трьома операціями, бодай частково реалізувати їх. Саме на цей період припадає написання значної частини тому “Філософських містерій”. Тут, у Лозанні, було розпочато роботу над філософськими містеріями з трилогії “Житейське море” – “До щастя”, “Остання хвилина”. Тут за надзвичайно короткий час було написано і вершинний твір цього періоду – своєрідний духовний заповіт українському народові, автобіографічну поему “На Голготі”.

З туги за Україною народився на швейцарській землі ще один унікальний Огієнків твір – “Дохристиянські вірування українського народу”. Тут ретельно зібрано і в належній високохудожній формі представлено читачеві чи не всі першовитоки теперішньої української духовної культури: вірування наших предків, міфологію, демонологію, форми дохристиянських Богослужб, повір’їв, звичаїв і обрядів. Книга ця задумувалася як багатотомна. Але, зважаючи на обставини написання, автор обмежився одним томом.

У примітках до своєї поеми “На Голготі”, написаної на початку 1946 року в Лозанні, автор зазначав, що в цей тяжкий для нього період він “перевіряв свою минулу працю для народу і сильно сумував за Україною”. А ще – з гіркотою і болем у серці розмірковував над долею України і тих її кращих синів, хто свідомо ставав до нерівного бою за її незалежність, без надії сподівався на кращу будучність свого народу і хто, опинившись у вигнанні, з таким же завзяттям ніс тяжкий хрест на свою Голгофу, не зраджуючи своїм переконанням і устремлінням.

Саме тоді й народилися ось ці надзвичайно місткі за змістом і сильні за своїм громадянським звучанням рядки поезії “Як ти українець...”, що стали своєрідним ідейним стрижнем поеми “На Голготі”:

*Як ти українець – готов будь на жертву,
Готуйся щодня на розп’яття:
Ми духа несемо в колоду півмертву,
А нам в нагороду – прокляття!..*

*Як ти українець – то станеш ізгоєм
На власній землі в своїй хаті:
І будуть сусіди кусать тебе роєм,
І красти на очах, як таті!..*

*Як ти українець – не жди собі плати
Та вперто трудися від рана:
Як зміг свою ниву що більше зорати,
Оце тобі плата кохана!..*

*Як ти українець – кругом перепони
І місця на святах немає,
Та чесна душа не летить до мамони
Й лиш в праці нам щастя безкрає!..*

*Як ти українець – готов будь на вколи
Сусідського дружнього шила,
Але не зневірюйся, брате, ніколи:
В терпінні – міцна наша сила!..*

*Як ти українець – то будуть щохвилі
Тебе на Хресті розпинати,
Та муки за Край свій нам солодко милі,
Й ми знаєм: погинуть Пилати!..¹*

Таким чином, незважаючи на побутові незручності, матеріальну скруту, хворобу, непевний статус політичного емігранта, який давав Іванові Огієнку

¹ Митрополит Іларіон. На Голготі: трагедія визвольної боротьби // Наш бій за державність. – У 2-х ч. – Ч. 2. – Вінніпег, 1966. – С. 96-97.

лише тимчасовий прихисток у Лозанні, швейцарський період еміграції був для нього надзвичайно продуктивним передусім з точки зору наукової діяльності та художньої творчості.

Окрім згаданих уже творів, тут були написані і “Марія Єгиптянка”, і “Легенди світу”, і “Туми”, і “Українська літературна мова”.

З другої половини 1946 року здоров'я митрополита Іларіона помітно пішло на поправку. Тепер він більше часу міг віддавати улюбленій науковій роботі. За короткий час створив немало нових праць як наукового характеру із царини історії і мовознавства, так і художніх творів. Серед них — “Українська літературна мова” (саме про завершення цього важливого для вченого дослідження він з радістю занотує у своєму “Деннику” 15 листопада: “Сидів над книгою по 15 годин денно три тижні. Зробив, що міг”), “Географічні назви в українській мові”, “Українська церква в час руїни”, поеми “Туми”, “Остання хвилина”, “Легенди світу”.

Щоразу, закінчуючи черговий рукопис, кожен з яких народжувався з глибини серця, бо був вистражданий і виболений протягом багатьох тривожних днів і ночей, перед автором поставали запитання, відповіді на які шукав повсякчасно: як зберегти все це; де знайти однодумців, аби все це надрукувати; чи потраплять ці сторінки до тих, кому вони призначалися?

Тепер, одужавши, найголовнішою справою для себе вважав відновлення діяльності заснованого у Варшаві українського видавництва “Наша культура”.

У пошуках спільників, митрополит прагне натрапити на слід української друкарні в Женеві, заснованої ще 1876 року Михайлом Драгомановим. На цей слід вказували десятки україномовних “гро-

мадівських” книг, які ще й досі можна знайти в бу-
кніністичних магазинах Женеві. (В період з 1876 по
1919 роки українська друкарня в Женеві випустила
112 книг, з них близько 40 – українською мовою.
Серед них – “Поезії Т. Шевченка, заборонені в Ро-
сії”, “Кобзар”, твори М. Драгоманова, П. Куліша,
Панаса Мирного, кілька випусків унікального збір-
ника “Громада”)¹.

Про неодноразові Огієнкові приїзди до Женеві
у “справі друкарні”, про що досі ніде в літературі не
згадувалося, засвідчують цілий ряд його книг, по-
дарованих автором бібліотеці Женевського універ-
ситету. Це зокрема ті книги, з якими авторові цих
рядків пощастило попрацювати в бібліотеці цього
університету під час одного з наукових відряджень:
“Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса
Христа. З грецької мови на українську перекладений
проф. Іваном Огієнком”, “Історія церковнослов’ян-
ської мови” (томи 1-5), “Нариси з історії української
мови: система українського правопису”, “Українська
культура”, “Українська літературна мова XVI сто-
ліття і Крехівський Апостол 1560 р.”, “Українська
Пересопницька Євангелія 1556 р.”.

Втративши надію знайти в Лозанні чи Женеві
бодай когось із меценатів, Іван Огієнко відважується
створити видавництво сам. У архіві Інституту “Бе-
тань” вдалося віднайти рукописний варіант рекла-
ного оголошення, яке Огієнко готував, очевидно,
для публікації в україномовній періодиці Західної
Європи. Зважаючи на унікальність документа, варто
навести його повністю:

¹ *Бачинський Євген. Українська друкарня в Женеві // Nauko-
vyj Zbirnyk. Ukrajinska Vil'na Akademija u SSA. Vol. II. New
York, 1953. P. 58-104. (Archive Bibliotheque Universitate de
Geneve).*

“Неперіодичне видавництво “Наша культура”, що виходило у Варшаві й було закрито німцями в 1939-му році, знов приступило до видання праць головно з ділянки української культури, мови та красного письменства. Буде виходити не менше як по дві книжки в місяць.

Видавництво розпочинає свою працю з глибокою вірою, що все українське громадянство знайде належне зрозуміння для наших зусиль дати кожному українцеві й кожній українці корисну книжку.

Ми закликаємо всіх людей доброї волі масово поширювати наші книжки, бо тільки від цього залежить розвиток і вся доля нашого видавництва, якому доводиться працювати у важких умовах емігрантської дійсності.

Це й дасть видавництву змогу виконати поставлене завдання: доброю книжкою служити Народові. Видавництво працює під головним проводом Митрополита Іларіона (проф. д-ра Івана Огієнка).

Адреса редакції: Митрополит Іларіон, Lausanne, “Bethanie”, SUISSE¹.

Прагнучи будь-що відновити діяльність “Нашої культури”, про що було зроблено оповістку в усіх україномовних часописах, він водночас шукає в Західній Європі такого видавця своїх книг, з яким йому пощастило у Празі.

22 березня 1946 року Іларіон розсилає на різні видавничі адреси листа такого змісту: “Високодостойний пане Добродію! По всіх країнах, де тільки мешкають тепер українці, помічається великий голод на українську книжку, і то не тільки в Європі, але навіть в Америці та Канаді. Яке видання тепер не появилось б, воно зразу буде розкуплене. У мене є кілька нових праць, і Ваші знайомі скерували мене до Вас, що, власне, Ви могли б мені мої праці видати”².

Далі в листі наводиться довгий перелік готових до складання рукописів і обумовлюється умова автора: 20 відсотків гонорару від ціни примірника.

¹ Archives Institution de Bethanie a la Vallombeuse a Lausanne. Sp. 118.

² Лист митрополита Іларіона від 22 березня 1946 року до різних видавців // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. — Коробка 3.

Саме один з таких Іларіонових листів потрапив у Парижі до рук Павла Сомчинського — молодого, енергійного, патріотично налаштованого українця з Варшави, який досі підробляв складальником у французьких та польських друкарнях, але давно вже мріяв про видання українських книжок.

Ніби випадково доля звела цих двох відірваних від рідної землі українців в непросту для обох житейську пору. Але станеться так, що їхні стосунки, їхня співпраця, їхнє листування триватимуть багато літ і будуть наповнені цілою гамою людських почуттів — від щирості, відданості, взаємоповаги до нерозуміння, розчарування й відчуження. Після від'їзду до Канади у вересні 1947 року митрополит Іларіон ніколи більше не зустрінеться з цим чоловіком, але туга за ним, жаль, що з об'єктивних причин не зміг допомогти тому так, як допоміг свого часу йому Павло Сомчинський, переслідуватиме владу до останніх днів його життя.

Та на початку складалося все несподівано добре. Лист Павла Сомчинського з пропозицією обговорити умови співпраці і його негайний приїзд до Лозанни був для митрополита Іларіона справжнім порятунком. Вони порозумілися з перших хвилин знайомства — побілілий і виснажений митарствами, військовими дорогами 65-річний український митрополит та юний і дужий, словнений бажання творити й жити український емігрант із Парижа. Взявши до видання перші рукописи (“Легенди світу”, “Марія Єгиптянка” та “Українська літературна мова”), молодий видавець незабаром надсилає з Парижа рукописний і машинописний варіанти його договірною зобов'язання:

“Я, нижчепідписаний Павло Сомчинський, приступаючі до видання творів Його Високопреосвященства митрополита Іларіона, заявляю слідує:

1. Я зобов'язуюсь виплачувати Його Високопреосвященству митрополитові Іларіонові авторський гонорар у висоті 20 (двадцяти) відсотків від усіх фактично зафіксованих сум за продаж видрукованих книжок.

2. Авторські гонорари будуть виплачувані регулярно, в міру отримування грошей з продажу книжок, а обов'язково наприкінці кожного місяця.

3. негайно по отриманні дозволу з Девізового уряду я всилаю Його Високопреосвященству, яко аконто, 1000 швейцарських франків.

4. Перед друкуванням кожної книжки устійнюється її наклад. Всякий новий передрук становить предмет нової угоди.

5. Книжка "Легенди світу", як і "Марія Єгиптянка", матиме — кожна — 2000 (дві тисячі) примірників.

6. "Українська літературна мова" буде друкована у 3000 (трьох тисячах) примірників. Наклад кожної з інших книжок буде устійнюватись окремо.

7. Право на видання тих книжок є виключне. Жодне інше видавництво в Європі, ані поза Європою, не має права на видання тих книжок, яких видання доручено мені.

8. Лише по повнім випроданні накладу кожної окремої книжки може стати актуальним питання її нового видання мною, чи іншою особою, або іншим видавництвом. Я, однак, маю першенство на отримання права на друге видання.

9. Я зобов'язуюсь видавати щомісяця одну книжку на 5-6 аркушів (у 16-ту долю). Лише перешкоди незалежного від мене порядку можуть загальмувати темп видавання.

10. Не маючи видавничої фірми на своє ім'я, я видаватиму їх від імені Видавництва Жанни-Аделі Бистржанської, 70, Фарбуб Пуассонєєр, Париж, X. Власниця тої фірми, пані Гюбле-Бистржановська зо свого боку офіційно підтверджує моє зобов'язання щодо виплачування 20% авторського гонорару.

Павло Сомчинський. Париж. 9.11. 1946¹.

Судячи з тексту, автор цього документа ще не мав достатнього практичного досвіду видавця-організатора. Приймаючи на себе такі суворо регламентовані зобов'язання, він навіть і не підозрював, скільки несподіваних і непередбачуваних чинників

¹ Заява Павла Сомчинського на видання книг митрополита Іларіона від 9 листопада 1946 року // Там само.

стоятиме на заваді того, хто брався за видання українських книг в еміграції, до того ж без юридично оформленої власної видавничої фірми. Натомість підкупляє шире й енергійне бажання творити, чим скоріше побачити результати своєї праці. Одержавши незабаром поштою рукопис поеми “На Голготі”, він відразу ж після ознайомлення з ним напише митрополиту Іларіону свій щиро піднесений відгук: “Я захоплений цією поемою. Я вірю, що вона піде. Виховне значення для молоді, для всіх працівників на народній мові безмежне. Я сьогодні був у друкаря. Довго з ним розмовляв, щоб знайшов можливість зложити її ще в грудні. Маю надію, що вдасться. Маю надію, що перед Різдрвом Ви матимете, Владико, цю книгу”¹.

Умови співпраці з новим видавцем цілком задовольняли митрополита Іларіона. Єдину зміну, яку він запропонував до письмового зобов’язання Павла Сомчинського, було те, щоб на титульних вихідних даних кожного видання стояла назва його видавництва “Наша культура”. Позначка видавництва Жанни-Аделі Бистржановської (J.A.V.), від імені якого виступав Сомчинський, мала проставлятися наприкінці книг у реквізитних даних.

Дбаючи про те, аби якомога більша кількість української спільноти в Європі й Америці довідалася про зміну адреси “Нашої культури” й відновлення її діяльності у Швейцарії, митрополит Іларіон замовляє своєму новому компаньйонові нову форму бланків. Запропонований паризьким друкарем варіант бланку, очевидно, не зовсім сподобався замовникові. Проте, технічні можливості друкарні й обмежений

¹ Лист Павла Сомчинського від 28 листопада 1946 року до митрополита Іларіона // Там само.

вибір слов'янських шрифтів у ній не давали змоги вибирати, про що, ніби у виправдання, але з глибоко толерантним обґрунтуванням повідомив листом Павло Сомчинський:

"Маю за шану переслати Вам рівночасно з цим листом дещо цих фірмових бланків. Наперед скажу, що поділяю Вашу думку, що не презентуються вони найкраще. Та можу запевнити Вас, Владико, що коли мені складач уперше показав його твір, було це ще гірше, бо літери були більші, як тепер. Не смію йому закинути абсолютного браку смаку, бо це все ж людина дуже інтелігентна — бувший учитель армянської й російської гімназії. Та що ж робити, коли немає великого асортименту черенок? Поляки кажуть: кравець крає, як йому матеріал дозволяє. Отже, ми разом з ним зменшили, як було можна, ці літери, й вийшло так, як бачите. Та все ж не є це осоружне, а навіть при двох кольорах можливе. Зробив цих паперів всього біля 2000. 500 — на цьому папері, 500 — на папері до циклостилю, 1000 на дещо грубшому папері й зо 200 — на тонкому до летунської пошти. З огляду на те, що сьогодні й завтра немає в даному районі електрики, а від початку цього тижня ввійшли нові обмеження — немає газу пополудні — все це не дозволило друкареві зробити цих фірмових паперів перше й тому лише частину видрукував ввечері. Закінчить у понеділок. Тому сьогодні в окремій пачечці висилаю трошки — більше вишлю у вівторок"¹.

Робота видавництва "Наша культура" була організована так: всю редакційно-видавничу роботу з рукописом (за автора, редактора, коректора) здійснював у Лозанні Іван Огієнко. Виправлену коректуру надсилав на паризьку адресу адміністрації видавництва. Обмін коректурами тривав од останніх виправлень і отриманням Огієнком сигнального примірника.

Таким чином, цей енергійний молодий чоловік перебрав на себе всі функції адміністратора "Нашої культури" з організації друкування книг, збору

¹ Лист Павла Сомчинського від 4 лютого 1947 року до митрополита Іларіона // Там само. — Коробка 10.

замовлень і налагодження мережі їх продажу. Завадити потужним намірам, на його думку, міг лише стан здоров'я самого митрополита. В одному з листів Павло звертається до нього по-синівськи тепло і щиро: “Я безмежно стурбований вашим останнім листом, де Ви писали, що останні переживання звалили Вас до ліжка. Що в Вас, Владико? Чи це серце? Чи шлунок? Прошу Вас гаряче не занедбувати здоров'я й зокрема — не перепрацьовуватися. У Вашім віці треба пильнувати здоров'я! Напишіть, прошу, на що недомагаєте. А головно — тримайтеся вказівок лікаря. Ваше здоров'я — це ж не лише Ваша особиста справа, Владико, — це має ж громадське значення. Цього легковажити не можна”¹.

Після виходу в світ перших книг (ними були “Легеди світу”, “Марія Єгиптянка”, “На Голготі”) обумовленими у письмовому зобов'язанні накладками (2-3 тисячі примірників), перед Павлом Сомчинським постало завдання чимшвидше їх реалізувати, аби повернути взяті кредити, оплатити гонорар авторів й відкласти кошти на розширення видавничої діяльності. Він розробляє для цього цілий план заходів, який пізніше митрополит Іларіон назве “акцією Павла Сомчинського”.

Суть цієї акції коротко викладена в одному з листів до Іларіона:

“Маючи завтра фірмові папери, вишлю багато листів до всіх часописів в Америці і Канаді, як і до Аргентини. Дам оголошення до кожного числа протягом двох місяців. Крім того, вишлю до всіх знаних книгарень. Напишу й до різних інституцій, товариств та організацій, пропонуючи більші кіль-

¹ Лист Павла Сомчинського від 6 грудня 1946 року до митрополита Іларіона // Там само. — Коробка 3.

кості. З другого боку, висилатиму проспекти, листи з пропозиціями купляти книжки — на всі знані мені адреси. Їх маю багато. Я спокійний, що книжки випродам. Все питання: як скоро. Життєвим питанням для видавництва є, щоб випродати якнайскорше. Буду щасливий, коли б книжки розійшлися швидко — навіть за малу ціну. Знаю, що для Америки це задорого — півтора долара. У Франції — 180 фр. Думаю про Німеччину: там же наша найбільше читаюча публіка. Та виключене дістати звідти гроші. На разі бачу лише головні надії в Америці, Канаді, частинно в Аргентині. Тут, у Франції — мінімальні. До Бельгії також напишу. І до Англії...”¹

Необхідність прискорення продажу книжок і повернення коштів обумовлювалася ще й наближенням дати від'їзду митрополита Іларіона до Канади. Наступні витяги з листів переконують, як щиро радів цій події Павло Сомчинський, як щиро прагнув у душі сам переїхати туди, де було ширшим українське середовище, де працювати можна було більше й результативніше:

Лист від 8 вересня 1947 року:

“Я буду щасливий, коли Господь допоможе й мені дістатися до Канади. Я буду щасливий, якщо можтиму працювати, яко технічний робітник на українській видавничій ниві. Важкий це шлях, та дає він багато тихого вдоволення людині. Видати поступово усі Ваші праці, усі Ваші твори — було б для мене великою радістю. Цим-бо міг би і зо свого боку, яко технічна сила, причинитися до збагачення нашої культури”.

¹ Лист Павла Сомчинського від 29 січня 1947 року до митрополита Іларіона // Там само. — Коробка 10.

Лист від 13 вересня 1947 року:

“Тому що цей мій лист буде, напевно, останнім, що Ви його від мене отримаєте в Лозанні, хочу просити Вас прийняти мої гарячі побажання щасливого перелету й започаткування у Вінніпезі нового періоду у Вашій багатотворчій праці на користь нашому народові... Я прошу Вас, Владико, не сумніватися, що в моїй особі ви лишаєте в Європі людину, щиро Вам віддану й готову працювати за вашими вказівками для добра українського народу”.

Склавши тексти офіційних звернень (окремо для книгарень, священників, організацій і установ, приватним особам) і роздрукувавши їх на фірмовому бланку видавництва “J.A.V.”, Павло Сомчинський взявся активно розсилати ці листи з двома першими книгами в усі країни світу, куди доля закидала українських емігрантів. Акція була ризикованою, адже поштові бандеролі надсилалися на адреси невідомих йому людей, тому гарантії повернення затрачених коштів не було. І все ж він обнадійливо оцінював цю спробу. Зважаючи на ту обставину, що читачеві материкової України досі практично нічого не було відомо про форми й методи роботи видавців наших книг за кордоном у несприятливих для цього й матеріальних, і суспільно-політичних умовах, варто залучити до наукового обігу кілька документів одної з акцій поширення в західному світі книжок мовою великого, але бездержавного українського народу, зініційованих українським патріотом Павлом Сомчинським. Найперше, це один з варіантів листовного звернення до потенційного покупця:

“Високоповажний пане Добродію!

Маємо за шану переслати Вам дві книжки, видрукувані нашою фірмою, а саме:

1. Митрополит Іларіон. Легенди світу.
2. Митрополит Іларіон. Марія Єгиптянка.

Заразом ми пересилаємо Вам перші відгуки всіх тих, що вже мали змогу ті книжки прочитати. Таким чином, Ви пізнаєте, як високо оцінюють ці книжки наші читачі. Ми глибоко переконані, що й Ви також поділите їхню опінію, бо ці книжки видані нами справді гарно. Ми доклали всіх старань видрукувати їх якнайкраще, бо вважаємо, що культура кожного народу виявляється не лише в кількості книжок, що їх купує й читає кожний окремий громадянин, але також і в зовнішньому вигляді книжок. Дбаючи про культуру книжки, ми постаралися зробити їх гарними.

Українська книжка повинна бути не лише цінним кормом духовним для українського читача, але й виявом нашої національної культури.

Ми висилаємо Вам ці перші дві книжки, щоб Ви могли наочно переконатись, що вони справді можуть бути за оздобу й вашої домашньої книгозбірні. Висилаємо Вам оце запрошення купити ці дві книги з глибокою надією, що й Ви захочете затримати їх, за що заздалегідь щиро дякуємо. Ціна кожної книги виносить півтора долара, цебто за дві книжки — три долари. Просимо цю належність вислати на нашу адресу банківим чеком, або мені ордером, або також можна й доларовими банкнотами в рекомендаційнім листі (реджістер леттер). Просимо цей реджістер леттер добре заліпити й не надписувати на конверті, що в листі гроші, а дійде напевне.

Ми висилаємо Вам ці дві книжки з повним довір'ям до Вас, що Ви належність негайно нам перешлете. Коли б Ви, одначе, з якихось причин не захотіли тих книжок затримати або рішили б затримати лише одну, ми віримо, що Ви **ВЕРНЕТЕ** нам наші книжки в доброму стані й **НЕ-РОЗРІЗАНИМИ**. Ми одначе хочемо вірити, що й Ви купите в нас ці цінні книжки.

Чекаємо ж Вашої негайної відповіді й заздалегідь дякуємо за вирівняння належності.

Завжди готові послужити Вам, гаряче вітаємо Вас.

З глибокою пошаною —
видавництво Ж.А.Б. — Париж¹.

В листі зазначалася адреса, за якою варто було надсилати кошти.

¹ Зразок офіційного листа потенційному покупцеві книжок видавництва "Наша культура" // Там само. — Коробка 30.

Щире й довірливе звернення до покупців, переконливі рекламні листівки, примітка щодо можливості повернути надіслані книги зробили свою справу. З усіх кінців світу стали надходити до Вінніпега кошти і схвальні відгуки читачів, немало з яких друкувалися згодом на сторінках заснованих митрополитом Іларіоном у Канаді часописів — “Наша культура”, “Віра й культура”, “Слово істини”.

Щоправда, немало було й відмов на зразок таких:

Лист від А. Хлистуна з Матервейта (США):

“Книги отримали. Вислали 3 долари. Але надалі не присилайте мені книг, бо задорого. Хоч я й в Америці, але яко священик о малих доходах, не маю змоги оплачувати такі дорогі брошури”.

Лист від А. Василенко з Філадельфії (США):

“Ви змушуєте мене оце робити, що я роблю. Хто мою адресу дав — не знаю, але я отримала Ваші книги. Ви жадаєте 4.50 долара. Я не в стані їх оплатити. Відсилаю книги назад і 1 долар на витрати”.

Таким чином, акція Павла Сомчинського щодо поширення в усьому світі книг видавництва “Наша культура”, передусім творів самого митрополита Іларіона, сприймалася невідомими адресатами неоднозначно. Тому говорити про швидкий розпродаж зібраних на складі книжок і повернення боргів друкарні не приходитьсь.

Вихід у світ двох книг, яких найбільше чекав автор, — “Політична праця Богдана Хмельницького” та “Недоспівана пісня: Богдан Хмельницький” — припав на кінець 1947 року. В цей час митрополита Іларіона в Лозанні вже не було. Він з нетерпінням чекав сигнальних примірників від свого видавця на

місці свого нового перебування — у канадському Вінніпезі. Проте ні сигнальні примірники, ні обіцяні пачки готового накладу все не надходили.

Облаштовуючись у Канаді, митрополит Іларіон тоді ще не знав, що в муках народжені і щойно віддруковані в далекому Парижі, до того ж значними на той час накладами, півтори і дві тисячі примірників кожна, бодай мізерна частина з тих накладів двох книг про Богдана Хмельницького вже ніколи не потрапить до Канади, як і не поширяться де-небудь і коли-небудь у Європі...

Доля виявилася неприхильною до веселкових намірів молодого видавця Павла Сомчинського. Обставини несподівано повернулися так, що життю Павла Сомчинського і його сім'ї (безробітна дружина і троє маленьких дітей) у Франції загрожувала небезпека. Смуга невдач почалася для нього саме після друку творів митрополита Іларіона про Богдана Хмельницького наприкінці 1947 року — він отримав раптовий виклик до поліції.

У серії жорстких заходів уряду післявоєнної Франції проти економічної колаборації, тобто проти неконтрольованих податковими органами робіт і грошових виплат, якимось вплила справа трирічної давності одного французького друкаря, в якого в роки війни працював нелегально емігрант-українець Павло Сомчинський. За невиплачені податки власника друкарні відправили до в'язниці. Така ж перспектива могла чекати й тих, хто працював з ним. Приголомшений такою несподіванкою після першого допиту в поліції, Павло найперше згадав про свої борги за випущені книги митрополита Іларіона і ті, як сам висловився, "неймовірні інвестиції в книжки мене спаралізували цілком", бо вони могли значно ускладнити справу.

Затим прийшла друга біда – пограбування на 75 тисяч франків видавничого офісу “Нашої культури”. Він пише розпачливого листа до Вінніпега і просить митрополита Іларіона вислати бодай якусь суму з реалізованих книг, аби хоча б частково розрахуватися з боргами.

Одержаних з Вінніпега 150 доларів виявилось недостатньо, і в Павловій голові гарячково народжується новий план порятунку: “аби зарадити сьогоднішній критичній ситуації, щоб вона не перетворилася в катастрофу”, потрібно було назавжди покинути Францію. Відважуватися слід було на це швидко, а виїздити непомітно. Але... На руках – троє малолітніх дітей. А на складах у друкарні – майже три з половиною тисячі примірників шойно віддрукованих книжок: 1400 – “Політичної праці Богдана Хмельницького” і 2000 – “Недоспіваної пісні”. Коли б ці книги і ті, що у Вінніпезі, були продані, можна було б виручити до 7 тисяч доларів...

У січні 1948 року Павло один виїздить до Брюсселя і там клопочеться про сімейну візу до Аргентини. Живе в знайомого фактично надголодь, бо роботи в Бельгії не знайшов, хвилюється за долю дружини й дітей у Парижі, яку лише за несплату винайманого помешкання могли будь-якої години викинути на вулицю. Ціна квитка для сім’ї на корабель до Буенос-Айреса не могла не прибити його: 300 доларів. У нього ж, окрім несплачених боргів, не було жодного centa...

Отримавши давно очікувану візу на виїзд із сім’єю до Аргентини, Павло ще раз вирішує випробувати свою долю й приймає ще одне ризиковане і майже нереальне для виконання рішення: знайти в Канаді благодійників, які могли б під заставу всіх тих нереалізованих книг вислати йому бодай шосту

частину їх вартості: 300 доларів до Брюсселя і 700 — до Буенос-Айреса. В листі від 28 травня він запитує в митрополита Іларіона поради, до кого б можна було у Вінніпезі звернутися з таким проханням. Проект того листа, як останню надію на порятунок, він з трепетом вкладає в конверта на адресу митрополита. Аби відчуті душевний стан цієї людини в передчутті реальної загрози для сім'ї, варто навести бодай невеликий уривок з цього листа:

“...Дозволю звернутися до Вас, Високодостоїнй панове, із слідуєчим проханням. Я пересилаю досі видані твори Владики Д-ра Іларіона до Вінніпега. Всі вони становлять вартість від 6 до 7 тисяч доларів. Трудно сьгодні сказати, коли саме цю вартість можна буде зреалізувати: чи за 6, чи 10 місяців? Чи може шойно за рік? Безсумнівним, одначе, фактом буде, що всі ці книжки будуть продані — навіть коли б це мало потривати й два роки.

Сьгодні, одначе, я — видавець — опинився у дуже скрутній ситуації, бо всі мої засоби я вложив у ці видання, а навіть мусив був деяку суму позичити. Безпосередньо до Канади їхати не можу, бо не маю візи, а мушу ще вивезти перед загрозою нової воєнної хуртовини свою сім'ю: дружину й троє маленьких діточок. Їхати нам всім сьгодні можна лише до Аргентини. Звідтіль переїду до Вінніпегу. Не можу їхати туди сьгодні, щоб зайнятися негайно справою продажу книжок, звертаюся до Вас із гарячим проханням, чи Ви, Високодостоїнй панове, не знайшли б можливим заавансувати мені під гарантією цих всіх книжок одну тисячу доларів? Це мені дало б змогу не лише доїхати до Буенос-Айресу, на що треба триста доларів негайно, але допомогло б мені там стати твердо на ноги, щоб забезпечити існування сім'ї...”¹.

Протягом наступних днів він готує ще кілька проектів листів — на адреси українських книгарень Канади і відсилає це на погодження митрополитові.

Однак два листи від митрополита Іларіона, одержані одночасно 14 червня в Брюсселі, були для Павла

¹ Проект листа Павла Сомчинського від 28 травня 1948 року про заставу виданих книг // Там само.

Сомчинського черговим і несподіваним ударом. Про реакцію на ці листи Павла довідуємося з його відповіді до Вінніпега: “Я не належу до людей, що легко зломлюються або залюбки впадають в трагізм. Але не посоромлюся укрити перед Вами, що я весь охолонув, руки впали в мене, коли я читав ці листи. Я й зараз, пишучи оці рядки, тремчу весь... Мені не хочеться вірити своїм очам! Чи ж справді це дійсність? Чи ж справді всі мої надії на виїзд мають рухнути? Ні, не хочу цьому вірити. Гнівайтесь на мене, але не хочу повірити, що мені в цій позичці на дорогу дефінітивно відмовлено”¹.

Пишучи цього емоційного, сповненого безвиході й зневіри листа, Павло Сомчинський не міг навіть і уявити, які душевні тривоги й болі переживав у ту пору митрополит Іларіон у далекому Вінніпезі, скільки складнощів і проблем приніс йому той довгоочікуваний переїзд на канадську землю, які несправедливі нападки й образи від недругів і опонентів йому довелося витримувати.

Митрополит і справді не міг особисто просити ні громаду собору Святої Покрови, ні книгарні, ні когось із керівників українських організацій дати під заставу своїх же книг, виданих у Європі, тисячу доларів для свого, бодай і близького, компаньйона. Не міг цього робити бодай з тієї причини, що сам не раз думав у ті складні для нього місяці полишити недружелюбну для нього українську Канаду й переїхати до... Аргентини. Туди, куди прагнув усім серцем вибратися з Брюсселя стривожений і наляканий Павло Сомчинський.

Не знав про все це Павло Сомчинський, пишучи чергове, знову прохальне і знову емоційне й

¹ Лист Павла Сомчинського від 14 червня 1948 року до митрополита Іларіона // Там само.

довге, звернення ще 2 липня. Останнього листа до митрополита Іларіона він вкине в поштову скриньку 15 липня – за дві години до відплиття свого корабля, який забере його до не відомої йому Аргентини. Одного, без сім'ї...

Наступним своїм листом Павло обізветься до свого колишнього компаньйона по видавничій справі вже з Буенос-Айреса 24 листопада, коли вже довідається про справжнє становище митрополита у Вінніпезі: “Ваша ж готовність, Владико, виїхати з Канади – навіть до Аргентини – навіює смуток... Я б справді був щасливий, якби міг запросити Вас туди, де я буду. Не знаю, чи дітям і дружині, як Бог дасть сюди приїхати, служитиме цей клімат. Не знаю, як піде тут життя. Але сьогодні в мене тут дуже зле. Я, однак, повний надії на краще...”¹

На оригіналі цього листа приклеплена копія відповіді митрополита Іларіона і його дописка: “Цим листом відіслав П. Сомчинському 40 дол.”.

Далі листування на вісім років припиняється. 18 березня 1955 року Сомчинський напише Іларіонові свого довгого і, як завжди, щирого листа, в якому описувалося непросте життя українського емігранта на новому місці. Прибув туди з сімома доларами в кишені, але, “працюючи як негр”, завів власну справу – “фабрику пантуфлів”, де працює він один та члени сім'ї. Має вже четверо дітей: старший син закінчує гімназію, молодші починають середньошкільні студії. Але мрією його було й залишається переїзд до Канади: “Я був би готовий підписати контракт навіть на рубання лісу, не глядячи на сумну перспективу провести в лісі дійсно два роки”.

¹ Лист Павла Сомчинського від 24 листопада 1948 року до митрополита Іларіона // Там само. – Коробка 31.

Видно, несолодко було Павлові Сомчинському після переїзду до Аргентини. Аби прогледувати свою немалу сім'ю (дружина й четверо неповнолітніх дітей), гарячково шукав собі іншого місця, іншої – надійнішої і прибутковішої – роботи. Про це довідуємося з листа до батька Лесі Огієнко-Біди. Наприкінці 40-х років вона мешкала з чоловіком у Аргентині і не раз бачилася із колишнім батьковим компаньйоном по видавничій роботі у Швейцарії: “Сомчинський комбінує переїхати до Уругваю, – читаємо в листі від 11 березня 1949 року, – має там когось знайомого і саме вчора поїхав на відвідини до Монтевідео, щоб розглянутись. Але чи це дійсно буде ліпше – сумніваюся”.

Такою ж широю і теплою, але дещо сумною була й відповідь митрополита Іларіона. З гіркотою ділився він з Павлом своїми не завжди вдалим потугами розгорнути в Канаді українську книговидавничу справу:

“Біля мене все по-старому: забагато праці, а мало спокою! І що більше працюю, то більше нервувань та неспокою. А я вже мав би право і на спокій. Видаю багато, але до кожної книжки докладаю. Навіть часом сумнів бере: чи й варто писати? Зовсім мало читають усі американці – і в Канаді, і в США. Книжки виходять накладом в 1000–2000, рідко 3000 прим. – і хіба за 5–10 років розійдуться, і то сумнівно. Ваші видання лежать незайманою купою, хоча кілька раз і оповістки робив. Взагалі ж оповістки на книжки нічого не дають...”¹

На цих двох листах стосунки між двома особистостями, яких надовго об'єднала в тяжку для обох

¹ Лист митрополита Іларіона від 20 червня 1955 року до Павла Сомчинського // Там само.

житейську годину спільна праця на українській книговидавничій ниві, обриваються вже назавжди. Роздуми Павла Сомчинського — практично невідомого в нашій історії справжнього ратая на українознавчому полі, талановитого видавця, українця-патріота — про долю української книги, про її роль і значення для становлення й утвердження українського духу на диво актуально звучать і сьогодні. Вчитаймося, вдумаймося в ці роздуми:

"Інші, щасливіші, народи можуть пишатися буйним розквітом своїх видавництв, що є покажчиком культури кожного народу. Для нас доля є мачухою. В нас немає сильних видавництв. У нас немає багатих меценатів, що не боялися б видавати книжки. А не треба ж забувати, що коли б не було в нас — і в тих наших злиденних умовах! — ніяких видавництв, коли б в годинах сьогоднішнього лихоліття не виходили українські книжки, коли б замовкло українське друковане слово, то завмерла б надія на Воскресіння!

І моєю скромною думкою є те, що це добре, коли в нас знаходяться ще одчайдушні рідкі одиниці, що все своє останнє віддають на те, щоб слово друковане не завмерло, щоб і в наші важкі часи таки виходило якнайбільше українських книжок!

Я — той найменший між тими рідкими одчайдухами. Хоч і в важких умовах я опинився, я таки щасливий, що міг здобутись на те, щоб довести до кінця справу видання тих книжок".

(Лист від 28 травня 1948 року).

"Сумно, що й мої видання лежать... "незайманою купою"... І це тоді, коли, наприклад, у Франції за 1953 рік всі видавництва зробили обороту на 25 мільярдів франків, що дорівнює більш як 70 мільйонів доларів, цебто трохи менше, як 2 долари на рік на чоловіка! Але ж ця пропозиція вимагала би, щоб наші видавництва Канади й США зробили обороту на 2 мільйони доларів, приймаючи лише на 1 мільйон усіх українців Канади і США разом. А яка дійсність! І в скільки разів ми більш відсталі від французів, якщо кількість куплених книжок має бути мірилом культури?... Все ж треба писати, треба видавати і треба знаходити засоби, щоб ті книжки люди купляли! Треба. Коли цього не робити, то буде ще гірше..."

(Лист від 18 березня 1955 року).

Як мало сьогодні в українській діаспорі представників нового покоління з таким уболіванням за українську книгу! Як мало їх і в самій Україні!..

Намірам Павла Сомчинського переїхати до Канади й продовжити потужну україномовну книговидавничу діяльність не судилося здійснитися. Митрополит Іларіон відновив діяльність “Нашої культури” самотужки. Наприкінці 50 – на початку 60-х років минулого століття, вже на канадській землі, він закінчив останній із задуманої ще в Швейцарії серії творів про великого гетьмана – “Українська церква за Богдана Хмельницького”. 1955 року вона побачила світ незначним накладом у Вінніпезі заходами Українського наукового Богословського товариства.

А як же склалася доля паризьких книг про Богдана Хмельницького? Архівні документи засвідчують, що наприкінці 50-х років новий власник друкарні, де зберігалися тривалий час запаковані примірники цих видань, які вимушено полишив напризволяще Павло Сомчинський, звертався листом до митрополита Іларіона з пропозицією їх викупити. Автор у відповідь висловив свою згоду, запитав про умови, на яких ті книги можна було б отримати в Канаді. Однак відповідь з Парижа так і не надійшла. Недуга, операція і втрата митрополитом адреси паризької друкарні перервали пізніше будь-які зносини з нею.

Під час перебування 2001 року на науковому стажуванні у Франції автор цих рядків прагнув віднайти будь-які сліди друкарні “Les Editions Poliglottes” у Парижі на Rue de Charenton, 232, де Павло Сомчинський замовляв друк книг митрополита Іларіона “Політична праця Богдана Хмельницького” та “Недоспівана пісня”. Однак жодних даних про таку друкарню, яка спеціалізувалася на складанні та ви-

пуску книг слов'янськими мовами, за тією адресою не виявлено. В українській бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі все ж вдалося віднайти ці два книжкові раритети з незвичайними долями і самих цих примірників, і їх творців...

А в канадському архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі, окрім сотень листів, написаних розумом і серцем великого і зовсім не знаного в Україні українця-видавця з трагічною долею Павла Сомчинського, вдалося віднайти й фотографію його сім'ї, подаровану митрополитові Іларіону ще в Лозанні: молодий, симпатичний, з вольовими рисами обличчя глава сім'ї з дружиною і трійкою гарненьких діточок. На звороті фотографії – дарчий напис: “Його Високопреосвященству Владиці Митрополитові д-ру Іларіонові у знак нашої найглибшої пошани й щирої відданості. Павло Сомчинський з родиною”.

Де вони? З ким вони? Як склалася доля цих дітей і якою була доля їхнього батька? Запитання, на які, напевно, вже ніхто не дасть відповіді...

Микола ТИМОШИК,
доктор філологічних наук,
лауреат премії імені Івана Огієнка

ПОЛІТИЧНА
ПРАЦЯ
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

І. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ПОЛІТИК І ДИПЛОМАТ

Велика народна революція в Україні в половині XVII віку називалася ціле останнє століття через нелюдське ставлення поляків до українського народу взагалі, а до його православної віри зосібна. Революція на своє чоло поставила Богдана Хмельницького — пізніше гетьмана України, людину для свого часу, безумовно, сильну та надзвичайно талановиту. Десять років за нього (1648–1657) кипіла ця революція, яку вороги звали бунтом і яку спочатку творив він сам, а далі розвивалася вона вже самостійно, часто не так, як того хотів гетьман. Цього часу Хмельницький добре переконався, що в зміні вікового становища народу не все рішає гола зброя, але потрібно для того й великої дипломатичної праці та небуденного таланту. З'ясувати Богдана Хмельницького як дипломата й політика, а в тому підкреслити питання про незалежну Україну в його політиці, я й ставлю собі завданням цієї моєї короткої праці. Додам до цього, що я описую тільки головні риси Богданової політики, не спиняючись на ній докладно та глибоко, бо для цього потрібно б написати хіба кількатомову

монографію. Я ж маю на увазі працю для ширших читацьких кіл.

Хмельницький був для свого часу першорядний дипломат та вправний політик, який у кожній справі виявляв тонку політичну чутливість та чуйний дипломатичний сприт. Треба було виявити справді великий організаційний талант, щоб на очах поляків у скорому часі (1646–1648) створити показну армію й запалити її до бою та перемоги, а народ підняти проти поляків. Скрізь бачимо, що Хмельницький наперед добре обдумує свої військові кроки, а зараз по тому витягує з них політичні висновки, а тому його політика не раз мінялася в залежності від військових обставин. В самих боях Хмельницький часто показує свої небуденні дипломатичні здібності й часом перемагає ворога меншими силами, як-то було, скажемо, в бою при Корсуні, коли його військова хитрість, при допомозі Максима Галагана, вирішила всю справу.

Хмельницький був красномовний оратор і вмів впливати на простий народ та на рядове козацтво. Першорядний агітатор, він легко тягнув за собою товпу; в короткий час, головно за 1647 рік, він підняв майже всю Україну на повстання. Він добре знав таємницю впливу на сірому й завжди вів її за собою.

Першорядний дипломат, Хмельницький кохався в перемових і не раз посеред бою посилав до свого ворога посольство, яке присипляло того. Довгими роками випробуваний, тонкий дипломат, полонофіл воєвода Адам Кисіль (1580–1653) не раз пасував перед Хмельницьким і не міг його перемогти. Вміла організація доброї розвідки не тільки у Варшаві (де сидів Прокіп Верещака), а й по столицях усіх своїх сусідів і приятелів, ясно говорить про широкий засяг дипломатичного хисту Хмельницького.

У світлі історії політика гетьмана Хмельницького зовсім ясна, бо знаємо всі наслідки, які вона дала. І більшість наших істориків високо ставлять політичні здібності великого гетьмана, йдучи в цьому проти М. Грушевського, що цих здібностей не визнавав. Додаймо до цього, що сучасники високо ставили Богдана Хмельницького.

Звичайно дуже здержливий і чемний, Хмельницький ставав нестриманим, коли впадав у гнів, а це траплялось у нього нерідко. Тоді він виявляв свій крутий та гарячий характер.

Про задуми Хмельницького часто не знало навіть його найближче оточення, але, розпалившись, він виявляв свої правдиві думки. 9 лютого 1649 року до Переяслава прибули королівські комісари. Справа була дуже поважна, та Хмельницький був маломовний. Але 11 лютого, трохи напідпитку, Хмельницький прорвався перед воєводою Адамом Киселем, погрожуючи, що забере від поляків усю Україну: "Покиньте-но ви, хороші православні пани, ляхів й оставайтесь з нами, козаками. Згине ласька земля, а Русь буде в цьому році панувати!" А наступного дня додав: "Я хоч і малий собі чоловік, але мені так Бог дав, що я тепер самовладний самодержець руський..." Трохи пізніше, 23 лютого, загорівшись, Хмельницький виявляє королівським комісарам свою повну програму, чого саме він прагне від поляків: "Виб'ю з ласької неволі весь руський народ!"¹

За столом, щедро наповненим, завжди легше робиться людська політика. На жаль, треба сказати, що Хмельницький нерідко, за козацьким звичаєм,

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — СПб., 1884. — Т. II. — С. 71-73.

пив більше, як треба. І тоді проговорювався про свої плани та задуми і часом непотрібно перебільшував. Так, року 1649-го він виговорював московському посланцеві, що скаржився на пограничні непорозуміння: “Ви мені товчете все про дуби та пасіки, а я піду поламаю Москву й усю Московську державу, а той, хто в вас сидить, не відсидиться від мене: чому не подав він нам помочі на поляків ратними людьми?”¹ Те саме було й з польськими послами 2 серпня 1650 року в Чигирині. Приймавши їх обідом і підпивши, Хмельницький хвалився: “Мені турецький цар допоможе, московський також, всі орди склали зо мною договора. Не то що Польську корону — Римську імперію кому захочу, тому й віддам...” І тут же наказав Юрія Киселя повісити, а інших потопити, але гетьманша й Виговський не виконали цього наказу².

Польські джерела передають, що коли перед Берестецьким боєм, 1651 року, приїхав хан до Хмельницького, то його стріли тільки самі полковники, бо Хмельницький ніби напився. І це зле вплинуло на хана, що скоро йому й зрадив³.

У вересні 1652 року прибули королівські послы до Хмельницького в Чигирин. Послы стали говорити невідповідне, і Хмельницький загорівся, вихопив шаблю й став махати нею під носом у послів і кричати: “Я міг вас, поляків, не тільки понищити, а й прогнати за Рим!”⁴

Отож Хмельницький нерідко буває занадто чуттєвий у своїй політичній роботі, а це йому виразно шкодило. Бувало й таке, що до своїх ворогів Богдан

¹ Костомаров М. Там само. — С. 233.

² Там само. — С. 248–249.

³ Там само.

⁴ Там само. — Т. III. — С. 50.

був занадто м'який, особливо, коли перемагав їх. Так, 1648 року в бою під Корсунем до полону попалися обидва гетьмани: коронний – Микола Потоцький та польний – Мартин Калиновський. Пізніше вони були випущені й сильно руйнували Україну та дошкуляли Хмельницькому. Християнська шляхетність Богданова часом шкодила йому, бо цієї шляхетності не мали його вороги.

Більшість сучасних джерел про Хмельницького, які дійшли до нас, написані поляками, що писали не все об'єктивно й напевно вносили до характеристики великого гетьмана немало й такого негативного, чого не було. Це стосується, найперше, п'янства. Його, напевне, поляки збільшують. А вже виразно прибільшують вони часту похвальбу Богдана перед польськими послами, чого джерела непольські звичайно не подають. Але все-таки кидається в очі показна несмілість Хмельницького в історичні важливі хвилини: він не завжди належно використовував те, що приносив йому щасливий збіг обставин та перемога. Занадто помітні хитання й занадто лякливо, або занадто надійні покладання на своїх сусідів безумовно сильно шкодили праці Хмельницького, а вкінці й викривили її так, що годі було направити.

Я даю тут тільки канву політично-дипломатичної праці Хмельницького й завжди пильную подати її об'єктивно, не ховаючи й темних сторін великого гетьмана.

Послів Хмельницький приймав звичайно там, де він того часу знаходився: чи в себе вдома, чи в своїй військовій ставці. Перше він спинився був у Переяславі, але з 1649 року столицею України став Чигирин (чи Чигрин). Там Хмельницький приймав усі посольства.

Митрополит Іларіон

ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Історичний нарис.

1946

Л о з а н н а .

ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Титульна сторінка до рукопису
"Політична праця Богдана Хмельницького", підготовлена автором
до нездійсненого видання в Лозанні

З невідомих нам причин, може, тому, що там сидів польський воєвода, гетьман не вибрав собі за столицю Києва, але засів у спокійному, провінціальному Чигирині. Це була основна й величезна помилка Богдана, бо пізніше серце Києва, як серце України, не билось в згоді з гетьмановими задумами й поволі ставало москвофільським, як перед тим було полонофільським. А в Києві ж провадилась уся культурна українська справа. Провадилась без ближчого гетьманського ока. А з початку 1654 року Хмельницький допустив, щоб московський воєвода з сильнішим військовим гарнізоном зайняв Київ. Московське військо вже ніколи не опускало цього міста, добре бачачи, що це — серце України: хто володіє ним, той володіє Україною.

Послів приймав гетьман просто, в оточенні своїх полковників, і з послами, особливо польськими, нерідко бував за grubim. У золотих чашах подавалась проста горілка. Полковники поводитися зі своїм гетьманом занадто по-простому. Ці “степові манери” не подобались послам¹. Послів звичайно приймала, коли уряджувався стіл, і гетьманша, Ганна Золотаренко (з 1651 року), хоч треба підкреслити, що в політиці Хмельницького взагалі жіноцтва не видно. І це не було їй на користь.

Дипломатичний рух при Гетьманському дворі в Чигирині завжди був дуже сильний і великий. “Не було дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур’єрів і посланців і не посилав своїх”, свідчить історик². 1 березня 1657 року до Чигирини прибув єпископ Мартіанопольський, барон Парчевич, як посол австрійського

¹ Костомаров М. — Т. II. — С. 64.

² Kubala. Wojna Moskiewska. — С. 7.

цісаря, щоб мирити Україну з Польщею. Цей посол повідомляв свій уряд, що на його прийнятті в гетьмана були ще: два послы шведські, два послы від Ракочі, посол турецький, посол татарський, три послы з Молдавії, три з Волощини, посол від польського короля й посол від польської королеви з дарунками для гетьманші Ганни. Крім цього, при гетьманському дворі були послы литовського князя Богуслава Радивиля, а незабаром прибули послы московські¹.

Взагалі ж, на гетьманському дворі в Чигирині завжди було завізно, бо тут було повно різних емігрантів, військовиків, духовенства та ченців, а також різних купців, підглядачів і т. ін.

Із усіх джерел видно, що Богдан Хмельницький у своєму особистому житті був людиною простою й скромною, а це, звичайно, відбивалося й на його офіційних прийняттях. Найбільшою лакоминкою при гетьманському дворі була, рідка тоді, кава. Щодо частих напиків, то, треба сказати, що тоді це було звичайним по всіх високих домах. Правда, військовики, яких при Хмельницькому завжди було багато, своїм звичаєм вимагали звичайної горілки, а на інше дивилися, як на панські видумки. Господарем гетьманського двору був Лаврін Капуста, близький приятель Хмельницького, що дбав за щедрість гетьманського столу.

Богдан Хмельницький мав залізну волю, а характер сильний і рішучий. Легко запалювався і тоді ставав грізний для всіх. Навіть московські воєводи сильно побоювались Богдана й відписували до Москви: "Встречно говорить Гетьману мы не смели, а кто де молвилъ, тотъ и живъ не былъ"².

¹ Липинський В. — Україна на переломі. — К., 1920. — С. 54-55.

² Там само. — С. 54-55.

Спочатку Богдан мав при собі небагато помічників, та з часом число їх усе росло й вони дружно вели спільну державну роботу. Але пізніше, особливо по 1654 році, коли Україна поєдналася з Московією, оточення Хмельницького нерідко хиталося й виломлювалося з загальної гетьманської лінії, бо вже не всі з нею погоджувалися. Коли, за місяць до смерті гетьмана, прибули до Чигириня представники пінської шляхти, щоб поєднатися з Українською землею, то мусили в акті присяги, 20 червня 1657 року, записати й таке: “Присягаємо, що ніколи не будемо думати ані про зраду, ані про розірвання злуки нашої з Військом Запорозьким”. Видно, що таке написати треба було.

На той час української інтелігенції було немале число й вона помалу втягувалася до загальної праці визволення України, а тому з часом число працівників на дипломатичній службі в Хмельницького все збільшувалось. Як видно з відповідних актів, вони добре виконували свої, завжди нелегкі завдання. В Турції добре працював Кропив'янський полковник Джеджалій, сам татарин з роду; в Семигороді працювали Іван Креховецький, Іван Брюховецький та ін.; в Криму вів працю дуже освічений Махаринський і т. ін. Послів у Хмельницького було велике число, немало вправних та спритних.

Дипломатичною мовою при гетьманському дворі була мова латинська, що була тоді мовою інтернаціональною, яку дипломати мусили знати. При Хмельницькому було чимало осіб, що знали різні європейські мови, й цими мовами провадилось гетьманське листування. Взагалі ж знання дипломатичної та наукової на той час мови було поширене. Так, Переяславський полковник Павло Тетеря добре знав латинську мову. В червні 1651 року до короля

польського Яна Казимира прибуло під Берестечко козацьке посольство: Чигиринський полковник Криса, Миргородський полковник Гладкий і сотник Переяславського полку Петрашенко – усі троє говорили з королем латинською мовою¹. Генеральний писар Іван Виговський, звичайно, також добре знав цю мову. Василь Верещака, брат Прокопа, що таємно служив Хмельницькому в Варшаві, за що року 1650 був арештований і відсидів два роки в Магдебурзькій фортеці. Василь Верещака добре знав латинську мову й тому служив перекладачем при козацьких посольствах. Шляхтич Соболев ще року 1649-го перейшов на бік Хмельницького і став на чолі його особистої канцелярії. Він знав кілька європейських мов². З початку 1657 року на дипломатичну службу Богдана Хмельницького став високоосвічений Немирич, що володів мовами англійською, французькою й іншими.

Однієї усталеної назви для держави Хмельницького не було. Найчастіші назви: *Русь, Руська Земля, Козацька Земля, Україна і Військо Запорозьке*. Ця остання назва була частою й офіційною й була синонімом України взагалі. Тому, певне, диякон Павло Алеппський у своїх записках зве Україну Козацькою Землею, бо й устрій її був військовий.

Не було й усталеної назви для самого гетьмана. Найчастішою назвою була: *Гетьман Війська Запорозького*. В листах до Шведського короля Богдан підписувався: *Гетьман Великий Військ Запорозьких*. У листі до Турецького султана, 14 жовтня 1648 року, Хмельницький підписався: *Гетьман Війська Запорозького і всея Руси*. Доведений до хвилювання польськими послами, зве себе перед ними *едино-*

¹ Костомаров М. – Т. II. – С. 349.

² Липинський В. – С. 109.

владним самодержцем Руським. Гетьманів посол до Швеції в своїх офіційних поданнях титулує його: *Excellentissimus Dominus Campi Ductor Zaporosiensis* – *Найясніший Пан Гетьман Війська Запорозького*.

24 грудня 1648 року, коли Хмельницький в'їхав до Києва як переможець, його врочисто вітало й усе вище українське духовенство. І ось тут відбулася подія, що сильно вплинула на всю дальшу політику Богдана Хмельницького й викликала в нього самотійницький напрям.

У Києві тоді перебував Єрусалимський патріарх Паісій. Він, напевно, по нараді з українським духовенством та світською інтелігенцією надав Богданові високого титула: *Князь Руси*. Звичайно, “збоку було видніше”, і патріарх Паісій влучно вказав Богданові його дальшу дорогу, а тим високо підняв його авторитета в Україні.

Взагалі ж, авторитет Хмельницького сильно зростає; зростали і його назви в осіб, яким він був потрібний. Так, у грамоті 1650 року, султан Мохамед IV зве Богдана *славою князів християнського народу*, а цією грамотою гетьман України офіційно одержав титула: *Князь України*. А король Шведський надав Богданові титула: *Князь Київський і Чернігівський, Гетьман Військ Запорозьких*. Зазначу ще тут, що вже сучасники звали Богдана Хмельницького *Великим Гетьманом*.

II. “ТАТАРСЬКА” ПОЛІТИКА ПОЛЯКІВ І ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Обман та хитрощі були за часів Хмельницького основою політики й дипломатії. Так звана “татарська” політика рясно цвіла тоді серед поляків, від яких добре навчився її й Богдан Хмельницький. Обман поляків завжди

доходив до того, що вони ніколи не виконували даних приречень, хоча б і писаних, на які завжди були вони щедрі. Хмельницький кохався в писанні листів до своїх ворогів та в різних посольствах і вживав цього надзвичайно часто. Основна ознака його політики й дипломатії — вести з ворогом мирові переговори, але не кидати й не спиняти військових дій. На самому початку повстання, перебуваючи на Запоріжжі, в 1647 році, Богдан гарячково готується до бою, а разом із тим пише листи до коронного гетьмана Потоцького, до Чигиринського старости Олександра Конецпольського, до козацького комісара Шемберга й до інших. І всіх завіряє про свою миролюбність¹. Все це робиться тільки на те, щоб виграти час та замилити ворогу очі.

У половині червня 1648 року, по Корсунському бої, Хмельницький відправив до Варшави до короля, своє посольство зі скаргою на панів і проханням оборонити козацтво, хоч короля не було вже в живих. Разом із тим він розсилає свого універсала до всього українського народу по обох боках Дніпра і кличе всіх, хто вміє володіти зброєю, збиратися під Білу Церкву². Подвійна гра часто доходила й до більших розмірів. Так, року 1652-го, Хмельницький вислав посольство в Москву, щоб цар прийняв Україну під свою високу руку, а одночасно поїхало й друге посольство в Турцію з таким самим предложенням³. Пізніше все це розкривалося й сильно шкодило Богданові. Але не треба забувати, що те

¹ Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII в., составилъ Самуиль Величко, бывшій канцеляристъ Войска Запорожскаго. — К., 1848. — С. 34-43.

² Костомаров М. — Т. I. — С. 304-308.

³ Акты Южной и Западной Россіи. — СПб., 1864. — Т. III. — С. 484; Костомаров М. — Т. III. — С. 51.

саме часто робили й поляки: одночасно давали Хмельницькому корисні пропозиції і в цей же час підговорювали на нього татар, чи турків, або Москву... Те саме робила й Москва.

Поляки завжди пильнували обманути Хмельницького, а той платив їм тим самим. Тому безкоштовні польсько-українські переговори зводилися до того, хто кого перехитрить.

З приводу такої Богданової політики М. Костомаров пише про переговори в червні 1648 року:

“Хитрою політикою Хмельницький виграв тоді багато. Обманюючи польських комісарів, він прислав взагалі поляків, що не пішли воювати проти нього в Україну, а між тим сам дійшов уже до Случі, границі Козацької Землі. Переговори з Киселем принесли козацтву ще більше вигоди, як бої: без більшого проливу власної крові козаки тим часом використали в Українській Землі все противне своїй народності й стояли супроти ворогів величезною силою”¹.

Коронний гетьман, Микола Потоцький, добре зрозумів цю Богданову політику й писав про неї королю 1650 року: “Ясна справа: Хмельницький хитрує, як лисиця, й обманює поляків аж доти, поки не побачить доброї нагоди довести до кінця свої наміри. Коли ми будемо гаятися й не станемо робити того, що потрібно, то нас чекають сумні наслідки лукавства Хмельницького”². Так само й пізніше коронний гетьман зве Хмельницького в присутності короля “хитрим і двоєдушним”³.

“Хмельницький в один і той же час, — пише Костомаров, — двигав народ проти поляків і шукав оправдання в польській владі. Така подвійність ста-

¹ Костомаров М. — Т. I. — С. 362.

² Jakuba Miśnałowskiego Księga pamiętnicza. — Краків, 1846. — С. 579.

³ Костомаров М. — Т. III. — С. 78.

ла з того часу характерною рисою його політичних дій і була причиною багатьох успіхів та багатьох невдач. Українські літописці звать її розсудливістю, а поляки — лукавством”¹. І за весь час переговорів Хмельницького з поляками основною рисою політики й дипломатії обох сторін були обдумані хитрощі, а то й виразне просте лукавство, аби тільки приспати ворога й замилити йому очі. І, як правило: поляки ніколи не виконували своїх приречень, що ввійшло тоді навіть у прислів’я. Посол Богдана Хмельницького до Московії сильно скаржитья, що “король польський, і сенатори, і вся Річ Посполита ніколи не додержують слова і завжди порушують те, про що клялися”². Це була щира правда.

Але все-таки завжди маймо на увазі, що про обмани та хитрощі Хмельницького подають нам головню джерела польські, а вони в цих справах не могли бути чисто об’єктивними. Навпаки, аж занадто сильно кидається у вічі завелика довірливість нашого гетьмана, довірливість, яка, як побачимо далі, сильно йому шкодила.

Самі ж поляки лукавили на всі боки, аби тільки пошкодити Хмельницькому. Робили все, щоб сіяти зраду проти нього. І це взагалі була їх політика. Коли польське посольство у вересні 1656 року вело у Вільні переговори з посольством московським про обрання на польський престол царя Олексія Михайловича, друге польське посольство вело переговори з австрійським імператором і просило його брата на польський престол³.

Своє нелюдське й нехристиянське поводження з українським народом поляки звичайно вбирали

¹ Костомаров М. — Т. I. — С. 308. Пор. с. 358.

² Там само. — Т. III. — С. 7.

³ Там само. — С. 238.

в блискучі ідейні шати якоїсь їхньої цивілізаційної місії на Сході. На це Хмельницький відповідав рішуче: “Поляк і спокій перебувати на Русі вкупі не можуть!”¹

III. ПЕРЕМОВИ В ПОЛІТИЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Богдан Хмельницький спочатку був майже сам-один у своїй політичній та дипломатичній роботі, бо добрих помічників мало він мав. Правда, весь час біля нього був військовий писар Іван Виговський, що найбільше йому допомагав. Він поріднився з Хмельницьким: його брат, Данило Виговський, оженився з донькою Богдана, Катериною. Але Виговський завжди кидався на всі боки, вів часом і свою власну лінію за плечима гетьмана. Часто бувало, що з поляками він був свій, своїм пильнував бути і з москалями, а під кінець Богданового життя став виразним москвофілом. Взагалі, легко хилився на бік сильнішого. Проте, треба сказати, що це був блискучий дипломат.

Виговський був українським шляхтичем. Спочатку тримався з поляками і під Жовтими Водами, 8 травня 1648 року, попався в полон до Хмельницького й назавжди позостався при ньому. Він був дуже меткий, красномовний та розумний, мав великий вплив на Хмельницького. Перебуваючи при Богдані, він багато чому навчився. А це допомагало йому бути достойним заступником його за свого гетьманування.

Походив Виговський із шляхетського роду. Він отримав добру школу й служив гродським писарем

у Києві, але за якийсь переступ його звільнили зі служби й змусили покинути Київ. Тоді Виговський поступив жовніром до польського війська й попався в полон під Жовтими Водами. Хмельницький, певне, знав Виговського й раніше, бо з того часу він став гетьманові приятелем і довіреною особою¹. Вплив Виговського на Хмельницького з часом усе зростав, а особливо в роках 1655–1657. На жаль, Виговський нерідко бував нерішучий. Цю свою нерішучість передавав і Хмельницькому, а це сильно шкодило там, де справа вимагала негайної дії.

Але Виговський не був людиною широко й до кінця відданою Хмельницькому. Він завжди мав і свої інтереси, а то й подвійну гру. Так, 18 липня 1649 року, під Збаражем, Виговський таємно скаржитися польському послу Яницькому: “Я пристав до козаків з неволі — мене зловили на Жовтих Водах. Хмельницький викупив мене за кобилу й звелів бути при собі. У мене батько, брати, сестри. Якщо я кину Хмельницького, він зведить усіх їх повбивати”². Він завіряв посла в своїй доброті до поляків. А з другого боку, Виговський завжди загравав з Москвою, виставляючи себе її щирим приятелем, а особливо по польсько-московському Віленському договорі, з вересня 1656 року. Таке дворушництво вважалося дипломатичною хитрістю, але вкінці не виходило на користь Україні.

Полковництво при Хмельницькому завжди йому допомагало своїми порадами. В більшості своїй воно було патріотичне, а полякам не довіряло. В Переяславі 10 лютого 1649 року Кропив'янський

¹ Костомаров М. — Т. I. — С. 284–285.

² Там само. — Т. II. — С. 119; Jakuba Midnałowskiego Księga pamiętnicza. — С. 453.

полковник Джеджалій рішуче заявляє польським послам: “Нас хочуть зловити, щоб ми, ярмо польське скинувши, уп’ять наділи. Нехай злизнуть ваші солодкі дари: тепер нас уже не загнуждаєте! Не словами, а шаблею розправимось, коли хочете! Майте ви свою Польщу, а Україна нам, козакам, нехай зостанеться!”¹ Цей Джеджалій, татарин з роду, був добрим і корисним послом Хмельницького в Турції, де зробив йому дуже багато.

Безконечні переговори Хмельницького з поляками і його нерішучість у важливі моменти дразнили козаків і викликали незадоволення. Так, під Замістям, у 1648 році, обозний Іван Чорнота агітує: “Наш гетьман так розпився, що ні про що не думає. Як-то! Ми забрали в неволю гетьманів, розігнали все польське військо, взяли викупа зо Львова, а тепер Замістя, приватна фортеця одного поляка, не могла б витримати нашої сили... Біда тільки, що пан гетьман став потурати полякам, веде з ними таємні перемови й обманює військо!”² Це був правдивий голос козацтва.

Те саме бачимо й чуємо в Києві в 1650 році, коли до Хмельницького надійшов кількадесятитисячний натовп, а Брацлавський полковник Нечай виговорював Хмельницькому: “Так ти нас покидаєш, гетьмане, покидаєш тих, кого зобов’язаний боронити й не давати на кривду панству! Чи ти сліпий і не бачиш, що ляхи тебе обманюють своїми ласками, щоб потім лукаво погубити?”³

У тяжких випадках Хмельницький не тільки вислуховує поради своїх полковників та військових

¹ Костомаров М. — Т. II. — С. 68.

² Historia panowania Jana Kazimierza. — Познань, 1840. — Т. I. — С. 36; Костомаров М. — Т. II. — С. 39.

³ Костомаров М. — Т. II. — С. 217.

взагалі, а й скликає Раду й питається її думки. Часом на таку Раду збиралося до 70.000 люда, як це було в 1648 році з приводу посередницьких пропозицій воеводи Адама Киселя¹. І завжди Рада не похваляла зносин Хмельницького з поляками, не вірячи в їх щирість. Трохи пізніше, того ж 1648 року, Рада була сильно незадоволена Хмельницьким за його млявість; на Раді кричали, що пани обманюють козаків, а Хмельницький піддається їм².

У серпні 1648 року, узявши місто Збараж, гетьман Хмельницький скликав Козацьку Раду й запитався її, що робити далі й куди йти. Рада не погоджувалася з політичною лінією Хмельницького, що був занадто обережний супроти поляків і не хотів йти на Варшаву, як вимагало козацтво. Проти Богдана особливо сильно виступав Іван Чорнота. Усе козацтво вимагало йти на Польщу: “Веди на ляхів, кінчай ляхів!” — кричав натовп³.

У перших числах березня 1650 року Хмельницький зібрав у Переяславі Генеральну Раду в справі реєстрації козацтва. Ніколи в Україні не збиралася така Рада, твердить сучасник: “Вона схожа була на польський сейм і була справжніми національними зборами вільної й незалежної держави”⁴.

Як бачимо, Козацька Рада, що складалася зі старших і простого козацтва, виконувала при Хмельницькому обов’язки тогочасного парламенту й ко-

¹ Памятники Киевской Комиссии для разбора древних актов. — К., 1845. — Т. I. — С. 3, 142.

² Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана. — 1785. — С. 55.

³ История о презыльной брани Богдана Хмельницкаго. Див. Летопись Грабянки. — К., 1854.

⁴ Historiarum Poloniae, ab excessu Viadislai IV annales, 1775; Костомаров М. — Т. II — С. 219-220.

ригувала політику гетьмана. Але Хмельницький був упертий і все воловодився з поляками в безконечних перемогах. Козацтво в 1650 році почало було говорити навіть про Чорну Раду, щоб скинути з гетьманства Хмельницького за його воловождення з панамі. На Запоріжжі появився навіть самозваний гетьман Гудський і до нього збиралися незадоволені¹.

Козацтво голосно кричало проти політики Хмельницького вести безконечні перемови з поляками, які видимих наслідків не давали. І доходило аж до того, що 3 вересня 1051 року роздратований натовп у Білій Церкві напав був на польських послів і сильно їх потовк, мало не вбив і самого Хмельницького².

IV. РОЗБІЖНІСТЬ ВИМОГ НАРОДУ ТА ЙОГО ПРОВОДУ

ся початкова діяльність Хмельницького була така, що він відкрито стояв за права свого народу. Це ставило його в натягнені стосунки з панством, бо панська шляхта явно не любила його, а коли Богдан повстав проти неї, вся загорілася злобою проти нього й на весь український народ. Спочатку Хмельницький не мав виробленого плану, за що саме він повстає проти Польщі. Його перші цілі були зовсім загальні: повернення своїй церкві й своєму народові відібраних поляками прав. У всій початковій праці Хмельницького ясно виступає помста: найперше помстити полякам за всі кривди народові й йому самому. Він

¹ Костомаров М. — Т. II. — С. 224.

² Дневникъ Станислава Освѣдима, російський переклад // "Кіевская старина". — 1882. — Грудень. — С. 548; Костомаров М. — Т. II. — С. 424-426.

скрізь агітував, набираючи собі військо: “Нехай буде вам відомим, — казав Хмельницький, — я постановив помстити панам-ляхам війною, і не за свою тільки кривду, а й за потоптання віри Руської й за збезчещення народу Руського!”¹

Але коли Україна, в 1648 році, повстала, то вже за перші півроку вона змінилася до непізнання — на ній відбувалася правдива національна й соціальна революція зі всім тим, що вони за собою несуть. Народ сміло пішов на бій проти поляка й проти пана й чекав негайного національно-соціального визволення. Для народу програма була ясна: цілком визволитися з-під Польщі й жити далі без поляка й без пана. Але для української провідної верстви справа не йшла так далеко: вона хотіла набути собі й народові попередні втрачені права, але в державі Польській, не рвати з Польщею й не ламати соціального панцизняного стану.

Це були два зовсім різні світогляди, які ясно виявилися вже на самому початку повстання, а далі приводили до багатьох непорозумінь, а то й повного розходження. Народ ясно сказав відразу: хочемо жити без панів, розуміючи під тим не тільки панів польських. І цього відразу злякалася провідна українська верства. Це розходження в головному пізніше згасило українську революцію на силі, а вкінці довело й до програвання всієї справи, бо в народу не знайшлося свого власного провідника. Хмельницький своїм світоглядом не надавався на заспокоєння соціальних революційних вимог розбурханого простого народу, що найперше хотів скинути з себе панщину, а власне про це Хмельницький мало думав.

¹ Grondski S. Historia belli cosacco-polonizi. — 1789. — С. 45.

Правда, була вже певна традиція боротьби українських гетьманів з Польщею, була традиційна програма вимог — федерація чи автономія України в межах Польщі. Богдан за неї найбільш ухопився. Але дорога, якою він пішов для здійснення вимог свого народу, зовсім не відповідала потребам часу. Сама справа оборони загарбаного хутора Суботова добре виявила характер діяльності самого Хмельницького: у нього польський пан Чаплинський, підстароста Чигиринський, року 1646-го брутально наїхав і відібрав хутір, а він тільки те й робить, що бігає по польських судах і шукає правди. Звичайно, ніде її не знаходить. Оце найголовніше в Хмельницького майже до самої смерті: він усе шукав права для свого народу — і не знаходив.

Цікаво, що навіть польський король Володислав IV, що й сам не мав сили в своїй республіці, коли вірити переказам, ніби підказав Хмельницькому правдиву дорогу, як той скаржився йому на кривду: “Силі треба протиставити силу. Пора б, здається, всім козакам згадати, що ви вояки. У вас є шаблі — хто вам боронить постояти за себе?” Хмельницький схопився за цю пораду короля, але всією душею повірив кінцевим запевненням його: “Я завжди буду вашим добродієм”¹. І ця віра вбила всю справу Хмельницького.

Уся політична праця Хмельницького виразно ділиться на дві доби. Перша доба, коли Богдан покладався на зміну ставлення самого польського народу, тяглася довго, до кінця 1653 року, до Переяславської умови. І тільки по тому, вже досить пізно, гетьман гірким досвідом переконався, що місце України не при Польщі й не з нею. “Фатальне розпорощування

національної енергії, — пише В. Липинський, — це засаднича риса Богданової політики” за перших років¹.

По 1569 році, цебто по Люблінській унії, коли Україна поєдналася з Польщею, як рівний з рівним, польське панство за допомогою свого короля почало потроху захоплювати українські землі не тільки на Правобережжі, а й на лівому боці Дніпра. Скрізь польські пани мали величезні земельні ґрунти, які приносили їм незчисленні прибутки. Навіть на Лівобережжі різні Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські понахапали величезні посілости й скрізь ставили собі пишні палати, замки, костьоли, кляштори². В самій Польщі панщина була тяжка, і ці тяжкі панщизняні порядки польська панота силою накинула й українському селянству.

Українське селянство, особливо лівобережне, ближче до степу, великої панщини не знало й було на неї сильно дражливе. З XVI віку повстала Січ Запорозька, куди легко втікало селянство від панщини. З бігом часу польська панщина кріпшала, на допомогу панам скрізь стали жиди й сильно визискували просте селянство. Гніт став такий, що Хмельницький легко запалив усе селянство і воно повстало за своє соціяльне визволення, за знесення панщини³.

Але Хмельницький не зрозумів істоти того руху, який він сам підняв. Панівною верствою за

¹ Липинський В. — С. 22.

² Лазаревській А. Лубенщина и князя Вишневецкіе // “Кіевская старина”. — 1896. — Кн. 1-3.

³ Каманинь И. Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницкаго // Архивъ Юго-Западной Россіи. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV; Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1898. — Т. 23-24.

нього були козаки, він головно на них і оперся, дбав тільки про них. Але козаків не було багато, при допомозі тільки їх звільнити Україну з-під Польщі не було змоги. Тому-то Хмельницький кидається на всі боки за поміччю, а головно до татар, що не так йому допомагали, як руйнували селянство.

Селянство сотнями тисяч перлося до Хмельницького, скрізь пішло в повстанці й допровадило свого вождя до Зборівського трактату 1649 року. А в цьому трактаті про селянство, цебто про знесення чи обмеження панщини, не було ані словечка; те саме і в договорі з Москвою 1654 року. Взагалі ні в одному з договорів Хмельниччини ніколи ані згадки не було про полегшення долі простого селянина, бодай про зменшення панщини.

Селянство повстало, билосся, гинуло сотнями тисяч, а Хмельницький про його соціяльну долю мало дбав. Тому воно скоро охолело до повстання й перестало вірити гетьману, що дбав тільки про своїх козаків.

Це була основна найбільша помилка всієї праці Хмельницького. Коли б Хмельницький зрозумів був потреби селянства й на нього оперся, оголосивши універсалом скасування панщини, а за участь у повстанні наділ землею, то він уже року 1648-го міг би мати найбільшу в Європі армію, яка легко виконала б усі Богданові задуми. Та біда якраз у тому, що ці задуми були на початку і невеликі, і неясні. Богдан оперся на козацтво і тому змушений був оминати своє селянство й закликати татар на допомогу. А татари, уже вертаючись по Корсунській перемозі 1648 року додому, в Крим, набрали собі 200 тисяч українських селян і погнали їх у неволю, що робилося рік-річно. Увесь час Хмельницький торгувався з королем за число реєстрових козаків, а під рукою

були сотні тисяч відважного селянства. Але Хмельницький його недооцінив – і справу програв. Бо революцією керувала особа, що боялась її.

Так само не звернув сильнішої уваги Хмельницький і на міщанство, яке козацька старшина поволі стала дошкульно тиснути. Пізніше це запримітила Москва й стала на цьому грати, нахиляючи українське міщанство до себе своєю опікою. Так було з міщанством київським, ніжинським, навіть і з переяславським. Усі бачили ясно: гетьман турбується тільки про своє козацтво, їм він рідний батько, а для селянства й міщанства він вітчим. Тому й України Хмельницький не збудував.

V. ПОСТІЙНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО

рудно старшій людині відмовитися від довгими роками набутих звичок. Так і Хмельницький не міг легко змінити своєї звичайної пошани й лояльності польському королеві. Дуже довго Богдан сліпо вірив йому, а той тільки зручно обманював. Легковірність у справах зносин Хмельницького з королем – це основна їх риса. І навіть коли за Богданом були вже славні перемоги, він і тоді хитався поміж традиційною лояльністю й революційною незалежністю України, а це било й притуплювало народні настрої. На Краківському обиральному сеймі, 10 жовтня 1648 року, правдиво говорив воєвода Адам Кисіль: “Король у них, у хлопів, щось божественне!”¹ В листах Хмельницького до короля

¹ *Mlehałowski J. Księga pamiętnicza – Kраків, 1864. – С. 238.*

чи до сейму завжди знаходимо втертий вираз: “Просимо покірливо”. На листи короля Хмельницький виявляє повну розчуленість, а часом появляються й сльози смиренності, він публічно цілує королівського листа...

У жовтні 1655 року, коли Хмельницький стояв під обложеним Львовом, прибув до нього королівський посол Любовицький і мусив вислухати від гетьмана багато прикрого. Вкінці посол сказав, що королева прислала гетьманші свого листа й дарунка, і передав цього листа, а також дорогоцінного каменя Богданові. Той листа перечитав, заплакав і підняв очі до неба. “Боже Всемогучий, — розчулено сказав Хмельницький, — що значу я перед лицем Твоїм? Черв’як негідний, і ось яке значення дарувала мені милість Твоя: моїй Ганні найясніша королева польська пише листи” й т. д. Розчулений гетьман погодився зі списку українських земель, які він вимагав від поляків, викреслити чотири західноукраїнських воєводства¹. Звичайно, тут не виключене перебільшення польського джерела, але це дуже характерне для Хмельницького.

За часу Хмельницького, королівська влада в Польщі не мала поважної сили — республікою керувало головно панство й робило, що хотіло. Воно одне мало всяку волю. Пани тиснули короля так, що той не мав рішального голосу в державних справах, — у всьому його здержував сейм. Разом з венеціанським послом Тьєполо король у глибокій таємниці задумав був війну з Турцією. Як зачіпку постановили ще в 1645 році пустити перше козаків. Король особисто знав Хмельницького й довіряв йому. Звідси й повстала дружба Хмельницького з Володисла-

вом ІV. На закріплення цієї дружби король видав козакам привілея на їхні права, що позоставався тільки на папері, й переховувався в Барабаша (його Хмельницький мусив викрадати від того).

Панство з сеймом не тільки обмежили королівську владу, але й зовсім її відняли. Докори королеві від сейму були звичайною річчю. Та й панство взагалі різало йому в очі, що хотіло. Часто бувало, що сейм постановляв якраз проти бажання короля; не раз бувало й таке, що Володислав зі слізьми виходив ображений із сейму. І тому не було нічого дивного, що сейм відмовив королю помагати в задуманій ним війні з турками, а шляхта кричала, що король хоче війни, щоб відібрати їй волю. Проте від думки своєї король не відмовився й віддав цю справу Хмельницькому.

Та події пішли інакше.

Розпочалася довга військова й дипломатична праця Хмельницького, в якій він завжди підкреслював, що б'ється тільки з польськими панамі, а не з королем, що він воює за визволення короля з-під панської неволі. Власне ця його ідеологія закривала народні бажання повного визволення від усяких поляків і вела Хмельницького до дипломатичних поразок. Він хотів бути лояльним до короля, воюючи з його панством.

“За короля — проти королев'ят!” — це стало гаслом ідеології Хмельницького: перемогти свавільне польське панство й віддати владу королеві, а той дасть усе для українського народу. Не раз Богдан писав королеві: “Про це благаємо Господа Бога, щоб ти рачив бути самодержцем, як інші королі, а не так, як предки Вашої Королівської Милості, власне, в неволі в шляхти”. Оця ідеологія Богданова пізніше розбила всі його величні задуми.

Військові перемоги Хмельницького були дуже великі й винесли його до найвищої слави. Жовті Води (4–8 травня), Корсунь (10–15 травня), Пилява (20–22 серпня), а далі пішли Костянтинів, Збараж — і все це в одному 1648 році.

Козацька Рада вимагає від свого гетьмана вести свої полки на Варшаву й ударити в саме серце Польщі. “Пане Хмельницький! — кричали подратовані товпи, — веди на ляхів, кінчай ляхів!”¹ Але Хмельницький явно не хотів нищити Польщі й чекав на обрання нового короля (бо Володислав IV помер року 1648-го), на якого він покладав великі надії. Замість того, щоб послати на Варшаву й Краків свої полки й гарматами заговорити з сеймом і владою, Хмельницький розсилає свої посольства, засідає від 6 до 23 жовтня під Львовом, а потім ув’язує під Замостям. І скрізь веде військову справу явно неохоче, бо чекає нового короля. Доходить справа до того, що Хмельницький заявляє своїй Раді: “Не буду зватися гетьманом, аж поки новий король сам пожадує мене цим!”²

Було кілька кандидатів на Польське королівство. Сильна партія Єремії Вишневецького стояла за Смигородського князя Стефана Ракочі, інші стояли за короля шведського з дому Вазів. Було ще два кандидати — сини покійного Володислава IV Карл і Ян-Казимир. Хмельницький прислав до Варшави своє посольство, яке повело велику агітацію за Казимира: як оберуть його, Хмельницький буде в його волі, в противному разі зброєю боронитиме свого кандидата. Казимир був тоді духовним, езуїтом, кардиналом і мав мало прихильників. Налякане перемогами

¹ Історія о презьльной брани. — К., 1854.

² Костомаров М. — Т. II. — С. 14.

ВИДАВНИЦТВО «НАША КУЛЬТУРА» З.Д.

†ІЛАРІОН

ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Історичний нарис.

1947
П А Р И Ж

ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Титульна сторінка до рукопису
"Політична праця Богдана Хмельницького", підготовлена автором
до видання в Парижі

Хмельницького, панство обрало 17 листопада 1648 року королем Казимира. Ця оборона й підтримка Хмельницьким єзуїта й кардинала, коли він оборону православної віри ставив на перший план своєї боротьби, малозрозуміла. Але є свідчення, що Казимир ще перед обранням дав багато цінних обіцянок Хмельницькому, а пізніше їх не виконав. А Богдан Казимирові повірив.

Вістка про обрання Казимира прийшла до Хмельницького під Замостям. І він послав у місто листа, в якому радісно писав: “Виборчий сейм закінчився. Козаки, як діти однієї батьківщини, подавали голоси свої, й ради них поляки погодилися обрати Яна Казимира. Але козаки так люблять свого короля, як діти батька”¹. Новообраний король поспішає написати Хмельницькому, що він обраний, “як ти сам вимагав цього”, і зараз наказав йому відступити на Волинь. Хмельницький послухно виконує цей наказ, покинувши Польщу 24 листопада 1648 року.

Такою покорою всі були сильно здивовані. Всі чекали, що Хмельницький піде на Варшаву й там подиктує свої умови, бо справді час на те сприяв йому. Сучасник цих подій пише, що “поляки шепотом говорили, що певне Бог послав на Хмельницького сліпоту, коли він з такими силами не тільки не взяв столиці й не покрив попелом усїєї Польщі, але навіть ухилився від ворожих дій”². Так само дивувалися й козаки та татари й незадоволено питали гетьмана, що це все визначає. Богдан просто відповів: “Я підданий короля й слуга його й тому корюся його наказові!” Дехто припускає, ніби Хмельницький

¹ *Annalium Poloniae Climacteres* В. Коховського. — Краків, 1683. — Т. I. — С. 91.

² *Rudawski L. Historiarum Poloniae*. — Варшава, 1755. — Т. IV. — С. 25.

боявся зимового походу, та ще у ворожій корінній Польщі, і тому поспішав додому. Але навряд чи було це так.

Оце була основна помилка в усій політичній праці Богдана Хмельницького: сліпа віра в короля. Коли б Богдан підтримав був, скажімо, партію Єремії Вишневецького й королем був вибраний Ракочі, чи король шведський, цебто неполяк, він би виграв тим усю справу й довів би Україну до незалежності. Але Богдан цього не передбачив і свою історичну справу програв. Є натяки, ніби гетьман боявся сусідніх держав і тому не пішов на Варшаву. На це можна сказати, що Богдан цього часу був у такій великій силі, що ніякі сусіди не змогли йому перешкодити, коли б він ставив їх перед доконаними фактами. Найзручніший час для створення незалежної України на цей раз був упущений.

З усього видно, що Хмельницький явно хотів тільки мирного повернення стародавніх прав українському народові, хотів спинити війну. І тому продовжував скрізь говорити, що він, поставив собі ціллю повищити владу короля, про що він пише тому ще й у 1649 році. А король за своє обрання відплатив Хмельницькому тим, що визнав його гетьманом і доручив йому булаву та прапора, а в листі обіцяв “повернути давні ваші рицарські права”. Оце було все, на що звелася українська революція 1648 року! Про селянство – ні слова.

Але Хмельницький добре бачив, що реально він нічого ще не добився, тому зброї не склав.

Боротьба не вгавала. Сейм у Кракові, в кінці січня 1649 року, постановив воювати з Хмельницьким до його піддання. З великими силами Хмельницький побідно пішов аж під Збараж і на початку липня обліг його. Король зі своїм військом поспішив

на рятунок. А поки що він оголосив Хмельницького скинутим з гетьманства і на його місце призначив Забузького, а за голову Богданову обіцяв 10.000 червінців нагороди, хто її доставить. Позоставивши частину війська під Збаражем, Хмельницький кинувся на короля під Зборовим і 5 серпня вщент побив поляків. Сам король був оточений з усіх боків і татари хотіли взяти його в полон. “Ради Бога! — кричав король. — Спасайте мене й батьківщину!” Поляки стовпились біля свого короля, але козаки розкидали їх і доривались уже до Казимира. Аж хтось закричав: “Згода!” Це Хмельницький наказав спинити бій, бо “він не хотів, щоб християнський монарх дістався в бусурманську неволю”¹. Гетьман наказав своєму війську спинити бій і відступати...

І знову почалися переговори. Король прислав Хмельницькому 16 серпня 1649 року ласкавого листа, в якому писав: “Наша милість і поблажливість такі великі, що ми, наслідуючи Господу Богу, що прощає найбільших грішників, готові прийняти вас у свою милість і позоставити вас у вашому сані, якщо ви щиро й справді хочете бути нам вірним і належним підданим, не будете переговорювати з чужоземними царями, не станете бунтувати наших підданих, держати при собі тих бунтівників, що до вас пристали, й розпустите військові сили”². Оце нагорода Хмельницькому за його переможний марш і за глибоку прив’язаність до короля!

А погляньмо, як веде переговори гетьман-переможець з доценту розбитим королем. Хмельницький послав до короля двох своїх полковників, щоб

¹ Літопис Самовидця. — С. 15.

² Справа польсько-турецьких зносин у Міністерстві закордонних справ. (Костомаров М. — Т. II. — С. 100).

замиритися. Коли ті прибули до королівського шатра, то, побачивши Яна Казимира, попадали на коліна: “Милосердя й прощення просимо від Вашої Величності”, – сказали послі й поклали до ніг короля писані умови Хмельницького. Король ласкаво зволив простити послів... А в листі своєму гетьман писав: “Падаючи до ніг Вашої Величності, повторюю своє прохання: звольте, Ваша Величність, як батько й милосердний король, простити мені, найнижчому своєму підніжкові, невільний мій гріх і прийняти в свою монаршу милість. А я як здавна був вірним підданим попередників Вашої Величності, так обіцяю бути вірним і Вашої Величності до кінця життя”¹.

9 серпня 1649 року підписаний був так званий Зборівський договір, а ввечері Хмельницький присягнув королю на вірність, причому текст присяги читав воевода Кисіль... По цьому гетьман попросив: “Нехай позволить мені його Королівська Величність упасти до його ніг!” Аудієнція відбулася другого дня рано – до короля прибув Хмельницький зі своїм сином Тимошем. Він став на одне коліно й розповів свої скарги на панів, вкінці поцілував королівську руку². Але є й друга сучасна версія візити гетьмана в короля. Богдан, ніби зі слізьми, впав у ноги королю, й просив прощення³.

Взагалі, Хмельницький вів себе по Зборівським бої так, ніби він, а не король, програв війну. Правда, дехто твердить, що це тому, що татари йому зрадили й ставали на бік Польщі.

¹ *Gralbowski A.* Ojczyzste spominki. – Краків, 1845. – Т. II. – С. 120.

² *Rudawski L.* Historiarumi Polonaie. – Т. IV. – С. 51.

³ *Костомаров М.* – Т. II. – С. 174.

Про це небувале в історії трагічне падання на коліна славного переможця перед доценту розбитим ворогом В. Липинський пише так:

“Гетьман козацький, Хмельницький, що під Зборовим на колінах перед фактично розбитим і поконаним українськими повстанцями королем Яном Казимиром складає йому присягу вірності, і разом з ним провідник української шляхти, Київський воєвода Адам Кисіль, який козацькому гетьману зміст цієї присяги читає, — це одна з найтрагічніших картин у нашій і так повній трагедії історії, один із численних пам'яток нашої внутрішньої руйнівної боротьби, веденої “без пуття, без честі й поваги”, — в путях добровільного рабства ворожій держави...”¹

А через місяць по підписанні Зборівського трактату Богданові посла пропонують Семигородському князю Ракочі скинути Яна Казимира з престолу й сісти на його місце...

Треба тут підкреслити, що на таку лояльність завжди підбивав Богдана зручний дипломат і державний муж великого розуму Адам Кисіль (1580–1653), воєвода Брашлавський, а згодом, з 1650 року, Київський. Родом українець, він був найміцнішим оборонцем православ'я, відверто виступаючи в сенаті. Але Кисіль був ідейний полонофіл і нахилився до того й Хмельницького. Помер він на початку 1653 року².

VI. ДОВІРЛИВІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ПОЛЬСЬКИХ ОБІЦЬНОК

к я вже вище зазначував, істотною ознакою дипломатії Хмельницького були його безконечні переговори та посольства. Ці різні переговори гетьман дуже любив і вдавався до них кожного часу, а то навіть під час

¹ Липинський В. — С. 85.

² Новицький І. Адамъ Кисель, воєвода Кіевскій // “Кіевская старина”. — 1885. — Кн. 9-12.

самого бою або й при виграній перемозі. Нерідко Хмельницький хапався за переговори, щоб замилити ворогові очі та виграти час. Скажемо, у вересні 1648 року Хмельницький стояв у Пилявському замку, але бою не розпочинав, бо чекав прибуття татар з дня на день, а тому завзято вів переговори з поляками, щоб виграти час.

До Хмельницького завжди прибували для переговорів різні польські послы та комісари — чи то від короля, чи від військової влади. Вони, звичайно, давали гетьманові всякі обіцянки та приречення, складали з ним договори, усні чи писані, і, як правило, ніколи не виконували їх, навіть договорів писаних. Політика поляків була явно віроломна. З Хмельницьким вони переговорювали тільки з мусу і тільки з бажання обманути його.

Вся біда Богданова була в тому, що він довірявся полякам завжди більше, як вони того заслуговували, і справа визволення України на тому тільки програвала. Польська політика не виконувати своїх приречень червоною ниткою проходить у всіх польсько-українських стосунках за весь час Богданової діяльності. І це було не тільки в стосунках українсько-польських: те саме бачимо в поступованні поляків супроти татар. Коли в 1654 році польський посол просив відпустити польських заложників, кримський хан йому в цьому відмовив, а візир пояснив: “Цього не буде, бо полякам не можна довіряти: ви слова не додержуєте”. Посол запротестував на це, що не можна зневажати короля, на що візир ще раз завважив: “Ми полякам не віримо!”¹

Навчений гірким досвідом, Хмельницький пізно зрозумів безвартість польського слова. В жовтні

¹ Костомаров М. — Т. III. — С. 177-178.

1655 року Хмельницький оточив Львів. Польща була тоді на краю загибелі, а тому польські послани найбільшими обіцянками вмовляли Богдана примиритися з королем. На чолі королівського посольства стояв давній знайомий гетьмана Станіслав Любовицький, а з ним був історик дій цього часу Самуїл Грондський. І ось уже аж тепер Хмельницький сказав польському послові щиру правду просто в очі. “Шановний куме, — говорив Богдан, — згадай, що нам було обіцяно під Білою Церквою й по інших містах і що ми одержали? Всі обіцянки давалися нам тільки на основі науки єзуїтів, які говорять: “Не повинно дотримувати слова, даного схизматикам”. І де ті обіцянки, що король давав нам по своїм обранні? Як тільки він коронувався на царство, зараз же послав проти нас своє військо; те саме робилося й після інших договорів. Поляки нарушували права гостинності, звали нас хлопами, били нагайками, відіймали маєтки, виганяли з домів... Нас стільки раз обманено!”¹

За весь час українсько-польської війни 1648–1657 років ніколи не було видно, щоб поляки докладно зрозуміли події часу й належно поставилися до них. Українська революція цього часу була для них тільки бунтом Хмельницького, бунтом хлопів, а сам український гетьман був для них тільки бунтарем та зрадником. І так висвітлювали цю справу й перед іншими. Німці, наприклад, що служили в польському війську, дивилися на Хмельницького так само², й взагалі вони виявляли себе за весь цей час запеклими ворогами українців.

¹ *Grondski S. Historia belli cosacco-polonizi. — С. 239–249.*

² *Kochowski W. Annalium Poloniae. — Краків, 1683. — Т. I. — С. 132.*

О четвертій годині ранку 16 травня 1648 року бій під Корсунем покінчився повною поразкою поляків. Обидва польські гетьмани, коронний – Потоцький і польний – Калиновський, попали в полон. Хмельницький наказав правити врочистого молебня, а по ньому відбувся щедрий бенкет, на який запрошені були й знатніші полонені польські пани. І всі разом пили й гуляли, а про будуче мало думали: полонених гетьманів та інших військових начальників Хмельницький передав татарам. Ті їх незабаром за викуп випустили на волю, й вони знову пішли на українців і запекло руйнували Україну.

На безконечні перемови Хмельницького з поляками козаки й народ завжди дивилися з великим підозрінням і жалем. Вони від віку були добре навчені й тому ніколи не вірили польському панові. Бачивши свого гетьмана занадто часто в оточенні польських панів, народ і козацтво потроху переставали вірити йому. •

Не раз доходила справа й до бунту, коли Хмельницький тільки випадком уникав його розправи. Так, 9 лютого 1649 року до Хмельницького в Переяслав прибули королівські комісари для важливих переговорів і для доручення йому гетьманських ознак (хоч той і без цього був уже гетьманом, бо його обрала ним Січ Запорозька ще 18 квітня 1648 року). Богдан урочисто стрів послів у повнім блискучім гетьманським убранні, оточений полковниками та сотниками. Другого дня Хмельницький приймав послів просто на площі, куди зібралася сила козацтва й народу. Всі були цікаві, які вольності народу привезли послі. Голосно прочитали королівського листа: король милостиво призначає Хмельницького гетьманом і посилає йому булаву та прапора з білим орлом та підписом *Johannes Kasimirus Rex*.

Почувши й побачивши таке, народ захвилювався й став кричати: “Навіщо ви, ляхи, принесли нам ці цяцьки? Хочете знову нас у неволю приборкати?” Навіть Кропив’янський полковник Джеджалій не витримав польського нерозуміння справи й став гостро виговорювати: “Хочуть нас уловити, щоб ми, ярмо панське з себе скинувши, уп’ять наділи його! Нехай злизнуть ваші солодкі дари! Тепер нас уже не загнуждаєте — не словами, а шаблями розправимось, коли хочете! Майте ви собі свою Польщу, а Україна нам, козакам, нехай зостанеться!”¹ І насилу заспокоїли народ, що був невдоволений малими вимогами Хмельницького.

Великим трудом дісталася Зборівська перемога козаків, бо ж це була перемога над самим королем. Богдан виявив королеві, як ми бачили, найбільшу покірливість, глибоко вірячи, що король виконає власноручно підписаного ним трактата. Але відразу виявилось, що сам король зовсім по-єзуїтському поставився до виконання цієї умови: одне говорив і писав, а зовсім інше робив. Папа, через свого Варшавського нунція, гостро й енергійно запротестував проти Зборівського трактату, але король його запевнив, що розуміти цей акт треба не так, як думають “схизматики”. І вкінці сеймова апробація 12 січня 1650 року обрізала його в головному й усі надії українського народу розлетілися, а саме повстання звелось ні на що.

По такій політичній програній справі українське селянство сильно остигло до боротьби, бо ж наочно бачило, що козаки розбили короля з його військом, а гетьман їхньої перемоги належно не використав. Та й жодної згадки про селянство в цьому трактаті не було.

А бувало, що невдоволений Хмельницьким народ хватався й за зброю. Так було в серпні 1651 року, коли козаки й народ учинили бунт проти Хмельницького й оточили його в Білоцерківському замкові. Довідавшись, що гетьман погоджується на нові тяжкі умови, козаки кричали: “Оце так-то ти, гетьмане, з ляхами трактуєш, а нас покидаєш! Сам себе та старшину визволяєш, а нас знати не хочеш і віддаєш нас на муки, під киї та батоги, на палі та на шибениці. Але перше ніж до того дійде, ти й сам наложиш головою, і ні один лях живцем звідси не вийде!” Тільки хоробрість Хмельницького спасла його та полковників¹.

А трохи пізніше, по Білоцерківській умові 1651 року, “были слышимы въ народі вопль и въздыханіе, и горе, и ропоть на Хмельницкаго”². Народ скрізь кричав: “От до чого довели нас його перемоги! Ми чекали собі волі, а він знову віддає нас у рабство!” А ще пізніше незадоволення козацтва й народу з безконечних перемов Хмельницького з поляками все збільшувалось — народ вимагав реального діла, а не ялових розмов. Але Хмельницький був сином свого часу і про знесення панщини мало думав.

VII. ЗАЛЕЖНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІД СУСІДНІХ ДЕРЖАВ

коли Україна повстала в 1648 році і в ній розгорілася національно-соціяльна революція, всі сусіди, а найбільше Московія та Турція, стали пильно придивлятися до неї й слідкувати за розвитком польсько-

¹ Костомаров. — Т. II. — С. 424.

² Історія о презьльной брани. — Т. III. — С. 3.

українських подій. Зі своїми сусідами Польща не була тоді в добрій згоді, а тому на початку ніхто Хмельницькому не заважав у його повстанні проти поляків. Але помочі відкрито, крім татар, ніхто не давав. Ще в 1646 році, обмірковуючи й готуючи повстання, Хмельницький глибоко спинявся над справою ставлення всіх сусідніх держав до його задуму, бо він ясно вже тоді розумів, що без сусідньої допомоги трудно буде визволити український народ з-під польської неволі. Сучасники передають, що ще в 1646 році Хмельницький говорив на таємній нараді, що “не можна нам обійтися без чужої допомоги. Я думаю, що нам нема в кого просити помочі, крім москалів та татар, а всі інші кволі, або скоріш заступляться за поляків, як за нас”¹.

Дальші події показали, що справді годі було визволити Україну без сильної чужоземної помочі, не поклавшись на селянство. Усі сусіди намагалися використати Хмельницького тільки в своїх цілях і через нього помстити Польщі, але знову тільки для своїх користей. А трохи пізніш, коли Хмельницький в ряді перемог сильно вдарив поляків і ослабив Польщу, тим сам набравши показної сили, сусіди сильно налякалися — почали явно шкодити українському гетьманові.

У вересні 1648 року, по Збаражі, Хмельницький став на вершку своєї початкової сили і легко міг ударити Польщу в саме серце, але побоявся це зробити. Побоявся власне сусідів — що вони скажуть йому за такий чин? Москва була тоді в добрих стосунках з Польщею. Ніщо не показувало, що вона симпатизує повстанню Хмельницького. Це був відповідальний час. Коли б Хмельницький сміливо вдарив був на

Польщу по Варшаві й переміг її, він поставив би сусідів перед доконаним фактом і нічого вони не встигли б зробити. Але Хмельницький був нерішучий у вирішальні моменти і зручний час опустив...

На початку 1649 року нова українська столиця Переяслав притягала до себе очі й увагу всіх сусідів. Всі вони слали до Хмельницького свої посольства й тягли його на свій бік. А говорити й вести дипломатичну гру гетьман умів і любив. Було шумно й завізно в Переяславі...

VIII. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТАТАРИ

еальну поміч Хмельницький відразу мав тільки від самих татар. Татар він добре знав; є дані твердити, що й говорив він по-татарському: по Цецорському бої 1617 року, коли турки побили поляків, до полону попався й Хмельницький. Пробув він у турецькій неволі два роки, де й вивчив турецьку мову.

Хмельницький ще в березні 1648 року приїхав до Бахчисарая, на Кримі, і своєю зручною дипломатією вговорив Кримського хана Іслам-Гірея йти з ним на поляків. Вони склали умову й присягли один одному на вірність. І справді, татарський хан спочатку сильно допомагав Хмельницькому, бо це було йому на користь: орда його могла спокійно грабувати, скільки хотіла, хоч умовою прирекла, що того робити не буде. Козаки завжди сильно дошкулювали татарам, заступали їм доступ і до Польщі, і до Московії. А тепер, подружившись з козаками, можна легко грабувати цих обох своїх ворогів, коли козаци їх не займатимуть.

Поляки скоро запримітили, що татари сильно помагають Хмельницькому, а тому треба їх усякою

ціною роз'єднати. І вони повели перед татарським ханом уперту працю проти Хмельницького, обіцяючи йому платити більше, як гетьман, і вкінці таки купили золотом хана.

Коли Хмельницький у липні 1649 року сильно побив поляків і оточив їх у Збаражі, поляки повели завзято вговорювання хана Іслам-Гірея покинути козаків. Вони хитро вияснювали, що як тільки Хмельницький увійде в правдиву силу, то конче кинеться на татар і буде їх бити. А трохи пізніш за це саме взявся й сам король Казимир, оточений козаками під Зборовом у серпні 1649 року: він постановив за всяку ціну відірвати татар від Хмельницького. Король написав ласкавого листа до Іслам-Гірея, якого закінчив так: "Козаки завжди були тобі ворогами, і хоч тепер і прикидаються друзями, але як тільки ввійдуть у силу, то звернуть свою зброю на вас, своїх помічників. Так само вовчата, коли підрастають, пожирають козу, яка їх годувала"¹. І ханові запропоновано великі гроші, аби тільки покинув козаків.

Це був переломовий час, бо польське військо було розбите, а Богдан 5 серпня 1649 року сам спинив бій під Зборовим, рятуючи тим короля від полону. Чому це сталося? Чого Богдан так онесмілів по великій перемозі? І чому Зборівський трактат такий мізерний у порівнянні до задумів гетьмана? Відповідь тільки одна: зрада хана і боязнь, що той ударить на нього разом з королем.

Довідавшись про зраду, Богдан кинувся до хана й довго вговорював його не ламати складеної козацько-татарської умови. Нічого не допомгло. Куплений хан повів тепер зовсім іншу розмову: "Я зношуся з братом своїм, — казав хан, — польським королем, у

¹ Історія о презьльной брани.

добрій згоді, і тебе, Хмельницький, хочу помирити з твоїм володарем. Раджу тобі домовитися з ним і помиритися. А інакше з королем будемо проти тебе...”¹ Хмельницький, розбивши поляків дощенту, не міг належно використати своєї перемоги, бо занадто тісно був зв'язаний з ханом, а не з власною силою.

А дальша татарська політика стало ясною: хан лякався зросту козацької сили, але не хотів і повного видужання Польщі. Ліпше йому буде, коли обидві сторони обезсилюватимуть одна одну, а татари легко братимуть від них своє. Остаточо хан ще не рвав з Хмельницьким, бо велике підсилення Польщі було б йому також непотрібне. І справа йшла так цілі чотири роки.

Але ханська зрада Хмельницькому під Берестечком 1651 року, коли ханської ласки запобігали і козаки, і поляки, була така шкідлива, що занадто дорого обійшлася гетьманові, але він з татарами таки не порвав.

Нарешті в грудні 1653 року прийшов Жванець, коли Хмельницькому треба було ще хоч раз дошкульно вдарити Польщу — і вона впала б, а Україна стала б незалежною. Але цього знову не сталося, бо занадто брутально зрадив хан і тим розбив усю Богданову справу. 15 грудня 1653 року поляки погодилися з татарами на таких умовах:

- 1) зараз платять їм 100.000 червінців і далі щорічно будуть платити певну суму;
- 2) вільно татарам 40 день грабувати й полонити українські села...

І татари дикою ордою кинулись на й без того вже поруйновану українську землю, забираючи все,

¹ Акты Южной и Западной России. — Т. III. — С. 395.

що можна було забрати. Народні нарікання на гетьмана сипались з усіх сторін. Хмельницький побачив, що в нього тепер одна надія: на Москву. І він поспішно відступив від Жванця в Україну, а поляки потягли на Львів.

ІХ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЦІЯ

ан татарський був у повній залежності від Турції і головне в своїй діяльності мусив конче узалежнювати від волі Костянтинополя. Але Турція була задоволена з козацько-татарського договору й у липні 1648 року його схвалила.

Польща, сильно агітована єзуїтами, звичайно, була проти Турції й не раз з нею воювала. Боротьба за Молдавію зовсім посварила ці дві держави, бо вони тихо билися за неї безперестань — Молдавія належала то одній, то другій стороні. Та й самі козаки завжди дошкульно нападали на Турцію, а тепер узяти їх до рук, через Кримського хана, було вигідним для Турції. Усе це Хмельницький добре знав, бо знав близько Турцію, два роки пробувши в ній у полоні. Але гра Хмельницького з Турцією перейшла певні межі, бо він без надуми 14 жовтня 1648 року запропонував їй протекторат, зовсім не бажаючи того реалізувати, а маючи на думці тільки гратися з турками. Це була гра, безумовно, небезпечна, і вона вкінці дала злі для Хмельницького наслідки.

Турецькі справи долагоджував Хмельницькому Кропив'янський полковник Джеджалій — сам татарин з роду, що добре знав турецьку мову. Козацькі успіхи в 1648 році зовсім схилили Турцію на їхній бік. До Хмельницького в Переяслав прибув у 1649 році турецький посол Осман-Ага. Склали приязного

для двох сторін договору. Турки обіцяли військову поміч і вже дали наказ Кримському ханові допомагати Хмельницькому. Вони погоджувались, щоб Козацька Земля стала окремою республікою з назвою Україна, що буде під турецьким протекторатом. Велика частина Польщі, від Дунаю до Любліна, мала відійти до Турції. Козакам давалось право вільно плавати по Чорному морю й архіпелагу та без мита торгувати сто літ. У Костянтинополі мала бути резиденція українського посла в підкресленій пошані¹. За все це Україна мусила збройно боронити границі Турції, особливо від нападу донських козаків.

Це був надзвичайно важливий договір, але Хмельницький його злегковажив. Щоб він оперся був на нього, його задуми стали б реальністю, бо й козацька старшина ставилася до Туреччини прихильно. Під турецьким протекторатом були тоді, скажемо, Молдавія, Валахія й Семигород. Їм було ліпше, як українцям під Польщею, а віри православної турки не займали, тоді як Польща душила всіх некатоліків.

Через рік козацько-турецькі переговори стали ще реальнішими. До Богдана, вже до постійної української столиці Чигирина, вдруге прибув у липні 1650 року турецький посол Осман-Ага, який привіз гетьманові багаті дарунки: гетьманську булаву, обсипану дорогоцінним камінням, дорогого прапора з місяцем на ньому, турецьку шаблю з держакон з слонової кості, багато різних східних солодошів. Хмельницький врочисто прийняв Османа-Агу 30 липня. Той доручив йому грамоту, в якій козацький гетьман титулувався Князем України.

Посол запропонував Хмельницькому нового договора на таких умовах: Козацька Земля стає на-

¹ Костомаров М. – Т. II. – С. 61.

щадним князівством, Україною, з Хмельницьким на чолі, яка буде в особливій пошані в султана перед іншими його землями, а татари ніколи не будуть нападати на Україну. За це Україна стає під турецький протекторат і віддає Турції Подністриянину з містом Кам'янцем. Крім цього, Турція посилає на поляків свою стотисячну армію на підсилення орди, за що пізніш Україна збройно помагатиме Турції¹.

Переговори з Турцією увінчалися повним успіхом. У грудні 1650 року султан Мохамед IV видав Богдану Хмельницькому урочисту власноручну грамоту, що приймає Україну під свій протекторат; Богдана названо в ній “славою князів християнського народу”. Уся ця умова до якогось часу була таємною. В грамоті цій сказано, що “імператорська грамота така, яка видається іншим християнським князям від моєї могутньої імперії, буде вам видана з докладними артикулами й умовами”². І така нова офіційна Грамота незабаром була Хмельницькому видана. Це була Грамота на Князівство Українське, але під Берестечком цей надзвичайної ваги акт попав у польські руки і був знищений³.

Однак гетьман і тепер належно не використав пропозицій Турції — вікова ненависть до ворогів християнства перемогла політика й дипломата. Поєднання України з Турцією, через різноту віри, було зовсім непопулярне в народі та козацтві, чим

¹ Костомаров М. — Т. II. — С. 247.

² Грамота ця в оригіналі видана в першому виданні “Памятники Киевской Коммиссии для разбора древних актов” в т. III, а видання цього ж тому в 1898 р. на с. 585–589 має і французький та польський переклади.

³ Про це твердить Освенцим у своєму Діаріюші на с. 355: “Між листами знайдено Грамоту Турецького Імператора, яка видана була Хмельницькому на Руське Князівство”.

спритно користувався Миргородський полковник Гладкий, і через те бунтував козаків проти Хмельницького, особливо пізніше, вже по Берестецькій катастрофі, в червні 1651 року. Коли Хмельницькому його приятелі з польського табору вигорювали за союз з Туреччиною, він у розпачу говорив: “А що ж мені робити, коли ляхи шукають моєї загибелі! Ваші несправедливості, ваші лукавства змушують мене шукати оборони в турків”¹.

Заведений у тупий, безвихідний кут поведінкою поляків і непопулярністю козацько-турецького договору, Хмельницький тратив голову й топив свою досаду й розпач у горілці. А це йому розв’язувало язика понад міру й на шкоду. Так, 2 серпня 1650 року, за обідом з польськими послами, коли ще Осман-Ага знаходився в Чигирині, Хмельницький на умовляння поляків воювати Москву з ними став непотрібно хвалитися:

“Ні король, ні Річ Посполита не можуть змусити мене до жодної служби. Я сам собі вільний — кому захочу, тому й послужу. Мені турецький цар допоможе, допоможе й московський. Всі орди склали зі мною договора. Не то що Польську Корону — Римську Імперію кому захочу, тому й віддам!”²

Старий Богданів приятель, воевода Київський Адам Кисіль, коли прочув про козацько-турецький договір, зараз же послав брата свого, Юрія, вговорювати Хмельницького порвати з турками. Коли той прибув до Чигирини, польське посольство, що запевняло Хмельницького в цілковитій миролюбності поляків, ще не від’їхало, а гетьманові вже донесли,

¹ *Kochowski W. Annalium Poloniae Climacteres.* — Т. I. — С. 188-189.

² *Michałowski M. Księga pamiętnicza.* — Краків, 1864. — С. 554.

що Потоцький із своїм військом вривається в Козацьку Землю.

Гнів Хмельницького не мав меж. На вмовляння Юрія Киселя, що говорив у присутності депутатів з різних українських місцевостей, скрикнув у розпучливому шалі: “Не тільки Україну – всю Польщу, й Рим, і Папежа завоюю та туркам віддам!” Гетьман спохватився, що недобре сказав при свідках, упав ще в більший шал і крикнув на депутатів: “Це зрадники, це шпіони! Вони прийшли підглядати за мною!” І, звернувшись до Виговського, свого військового писаря, що був при ньому, показав на Киселя й наказав: “Повісити його!” Показавши на депутатів, крикнув: “Потопити їх!” А сам вийшов і напився... Знаючи характер гетьмана, Виговський його наказу не виконав¹.

Хмельницький свого договору з турками не поглибив і не зміцнив. А час ішов і він був не на користь Хмельницькому. Вкінці Турція переконалася, що гетьман не сприяє їй, і відцуралася від нього. Більше того, наказала Кримському ханові триматися Польщі проти козаків. Хмельницькому оставалася одна дорога – йти з Москвою.

Х. БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ СОЮЗ

Догдан Хмельницький ще з самого початку свого повстання став шукати собі союзників на Польщу на Заході, але не надавав цій справі належного значення. На Заході в сусідстві з Україною лежали три васальні держави: Молдавія, Волощина й Семигород (Трансильванія,

¹ *Kochowski W. Annalium Poloniae Climacteres.* – Т. I. – С. 188-189.

пізніше — частина Угорщини або Румунії), що знаходилися під протекторатом Турції. Усі три вони з найдавнішого часу були в тісних стосунках з Україною, бо їх єднала спільна культура: одна православна віра, одна церковна й канцелярська мова. Здавна українські князі допомагали церквам і монастирям у цих країнах і взагалі були з ними в найтісніших зносинах. Політичний союз з цими країнами був зовсім природний і диктувався їхнім станом.

Молдавія й Валахія, а також і Семигород (Трансільванія) теж сильно зацікавилися подіями в Козацькій Землі й шукали з Хмельницьким доброго порозуміння. Вони були під протекторатом Турції, і всяка допомога Україні була їм потрібна. Назривав навіть спільний договір для визволення з-під влади турок і поляків. Із господарем Молдавії Василем Лупулом Хмельницький зійшовся ближче. Його син Тиміш 31 серпня 1652 року повінчався з Розандою, донькою Лупула. Повінчався по довгих зволіканнях і тяганині.

Союз з Молдавією приніс Хмельницькому багато шкоди, бо ставив проти нього Турцію, що знаходила молдавські плани Богдана небезпечними для себе. Так воно й було.

Два роки боровся Хмельницький за Молдавію й Волощину, маючи свої далекосяглі плани, але всі вони були поляками понижені, а Тиміш убитий у вересні 1653 року під Сучавою. Тиміш був старший, улюблений, син Богданів. Його смерть була для Богдана тяжкою незагоєною раною, а для політика — спаленням багатьох його задумів та мрій. По цій невдачі пробував був гетьман видати свою доньку за Михаїла, небожа молдавського воєводи, але з того нічого не вийшло¹.

Із Волощиною, де панував господар Матвій Басараба, Хмельницький розпочав зносини так само ще з початку свого повстання.

Ще року 1648-го до Хмельницького в Переяслав прибув був також посол Семигородського (Трансільванського) князя Ракочі. Я вже вище розповів, що Стефан Ракочі був претендентом на польський престол по смерті короля Володислава IV. Але Хмельницький зі своїм військом підтримав кандидатуру Казимира. Стефан Ракочі помер, а тепер син його Юрій II став намовляти Хмельницького допомогти йому захопити польську корону. Ракочі запропонував за це створити з Козацької Землі окрему удільну державу зі столицею Києвом, а православна віра буде мати однакові права з католицькою. Він намовляв гетьмана кинутися весною 1649 року на Варшаву, а сам князь Ракочі зі своїми угорцями нападе на Краків. Але Хмельницький не відважився пристати на це пропозиція.

Турція звертала велику увагу на своїх васалів — Молдавію, Волощину й Семигород. Робила все, щоб їх розсварювати й не допускати до поєднання, бо таке поєднання було б проти неї. Бачила силу цих держав і Польща. Вона так само невпинно працювала, щоб перетягнути їх на свій бік, що їй не раз і вдавалося. Звичайно бувало так, що в Молдавії, а то й у Волощині, було по два господарі — один, правний, удома, а другий, противник, сидів десь у поляків й займався викликуванням колотнечі на рідній землі.

Поляки конче хотіли заволодіти бодай Молдавією й повели проти Богдана непереможливу боротьбу, щоб не дати йому можності міцно поєднатися з цією країною. До доньки Василя Лупула, Роксанди, сваталися високі польські роди, а рідна сестра її була

за Янушем Радивилом. Хоч Богдан і взяв Роксанду за сина, але поляки підкупною рукою вбили Тимоша, що мав, звичайно, заміри стати господарем Молдавії замість старого тестя.

Турецькі васали, Молдавія, Валахія й Семигород, самі шукали згоди з Богданом, бо потребували помочі й проти Турції, і проти Польщі.

Гетьман ніби розумів силу свого союзу з цими країнами, бо й сам відразу став працювати, щоб віддати Україну під турецький протекторат. Мрії були великі й реальні: Біла Русь з частиною дальшої Литви з Україною; Молдавія, Волощина й Семигород, а до них Турція з татарами – це природний вал, що розірвав би Польщу від Московії, природний Балтійсько-Чорноморський союз, в якому Україна, опираючись на Молдавію, Валахію й Семигород, грала б першу роль.

Із бігом часу Семигород став для Хмельницького найважливішим, бо його князь Юрій II Ракочі був дуже активний і конче хотів сісти на польському престолі. Це єднало Хмельницького з Ракочі. Їхня приязнь зростала. Швеція допомагала цьому поєднанню.

7 вересня 1656 року був підписаний важливий семигородсько-український “трактат вічної приязні”: Хмельницький зобов’язався дати Ракочі військову підмогу, за що йому відходила вся Червона Русь з частиною Білої. Богдан одержував титула спадкоємного князя, якого мав передати своєму синові Юрію.

Князь Юрій II Ракочі був у приязних стосунках зі Швецією й нахилив до того також і Хмельницького. Якраз того часу Англія складала в Європі коаліцію некатолицьких держав і її міністр Кромвель посередничав поміж Швецією й Семигородом.

Безумовно, велися тоді якісь переговори і з Пруссією, яка через повстання Хмельницького зовсім звільнилася від Польщі. Князь Богуслав Радивилл став королем Литовським, прийнявши над собою протекцію Швеції й України.

Таким чином, склалася міцна протипольська Балтійсько-Чорноморська коаліція, готова стати також і проти Москви.

Сила цієї коаліції виразно зростала ще й через те, що в той час серед європейських держав сильно нуртувала думка закласти протитурецьку коаліцію, щоб визволити християнські землі. До цієї коаліції входили: Англія, Австрія, Венеція, Швеція, Персія й інші держави. Усім було ясно, що до цього діла треба конче притягнути й Україну. 1 березня 1657 року до гетьмана Хмельницького прибув австрійський посол, єпископ Мартіянопольський, барон Парчевич на переговори про виступлення проти Туреччини. Цей же посол посередничав, щоб помирити гетьмана з Польщею, на що Хмельницький дипломатично відповів, що на примирення з Польщею він завжди згоден, але тільки під умовою, що територіяльна цілість України не буде порушена.

Як бачимо, перед Хмельницьким відкривалися широкі горизонти, і то зовсім реальні, визволити Козацьку Землю з-під польської неволі й створити, коли не зовсім самостійну, то все ж міцну окрему Україну. Але Хмельницький був занадто прив'язаний до авторитету короля польського, занадто вірив у його добру волю дати права українському народові. І це в'язало йому руки. А коли він врешті переконався, що король та його панство однакові вороги його землі, було вже пізно: гетьман стратив усі свої попередні дороги й оставалася тільки одна дорога: на Москву...

ХІ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І МОСКВА

чі Хмельницького звернулися на Москву ще від самого початку його повстання, від першого обміркування способів визволити український народ з-під поляків. На таємній нараді 1646 року Хмельницький говорив: “Сказав би я, просити москалів: вони православні й ради однієї з нами віри могли б заступитися за нас”.

Оце був головний мотив поєднання з Московією за весь час повстання Хмельницького. Головний мотив і його, і всього народу, й козацтва: Москва одної віри з нами, тому допоможе нам. Проте Хмельницький хитався, бо добре знав політичний стан Московії. “Але недавно, — казав він, — Москву побили поляки. Вона загубила декілька міст, як Смоленськ і інші, тому до сили ще не прийшла і ледве чи можна буде їх впросити”¹.

І справді, стан Москви був тоді такий, що вона зв’язалася вічним союзом з Польщею. Легко порвати його не могла й не хотіла. Але коли Хмельницький потрощив був польське військо, то він уже 8 червня 1648 року послав московському цареві листа, в якому описував польсько-українські події й просив: “Ми бажали б собі такого царя-самодержця, як ваша царська величність”. Просив у нього допомоги на поляків, щоб знищити Польщу, а він зі своїм військом віддається в міцні руки царя².

Але Москва вперто мовчала й була дуже обережна, а своїм поступованням виразно показувала, що

¹ *Grondski S. Historia belli cosacco-polonizi. — С. 47-52; Див. ще А. Востоковъ. Первыя сношенія Богдана Хмельницкаго съ Москвой // “Кіевская старина”. — 1887. — Кн. 7.*

² *Памятники Кіевской Комиссії для разбора древнихъ актовъ. — 1898. — Т. I. — С. 220.*

вона буде підтримувати поляків. А коли в 1648 році всі сусіди переговорювали з гетьманом у Переяславі, прибув у травні й посол московський, Василь Унковський, з помічниками. Посол привіз Хмельницькому дарунки – соболі й ласкаве царське слово: як тільки козаки справді боронять свою віру, цар бажає їм успіху, а коли б'ються за що інше, радив їм покоритися своїй владі¹. Відповідь дуже дипломатична, особливо в той час, коли всі сусідні держави ясно співчували Хмельницькому.

Тоді Хмельницький послав до царя Олексія Михайловича окремого посла – Чигиринського полковника Хведора Вешняка зі своїм листом. У ньому він, між іншим, писав: “Прийми нас, слуг своїх, у милість своєї величності й поблагослови, православний государю, наступати своєму військові на тих, що наступають на православну віру, а ми благаємо Бога про те, щоб ваша царська величність, правдивий і православний володар, був над нами царем і самодержцем”.

Цар відповів на таке покірливе прохання подякою й додав, що він зв'язаний із поляками договором вічного миру, але коли козаків мирно відпустить польський король, “тогда мы, великій государь, тебя, гетмана, и все Войско Запорожское, пожалуемъ: велимъ васъ принять подъ нашу царскаго величества царскую руку”². Знову відповідь високодипломатична, але разом з тим і насмішлива.

Хмельницький мав широкий план конче втягнути Москву не тільки у війну з Польщею, а й посадити на польському престолі московського царя й на цьому виграти визволення свого народу. Москва

¹ Костомаров М. – Т. II. – С. 63.

² Акты Южной и Западной России. – Т. III – С. 309, 321.

це дуже добре зрозуміла і зовсім не спішилася встрявати в справу. У неї була своя таємна думка: нехай більше обезсиліють обидві сторони — і Польща, і Козацька Земля. Тоді вона від поляків легко верне своє й легко забере собі одновірний український народ, що сам напрошується під високу царську руку.

Хмельницький був сильно подратований відмовою Москви допомагати йому. Поляки підтримували й роз'ястрували все це. Москву докладно інформували про договір православного гетьмана з невірним ханом. Взагалі, московська політика супроти Хмельницького не мінялася: цар усе був добрий на словах, але жодної допомоги йому не подавав.

По Берестецькій катастрофі 1651 року стан простого народу й козаків став незносимим. Народ тисячами втікав за границю, на Московську Землю, де не було польського переслідування.

Першими на Московську Землю втікали волинці: Острівський полк, за яким гналися поляки, цар прийняв до себе. За ними потягли й інші. Цей рух усе збільшувався. Так були заселені порожні Вороніжчина й Курщина. Цар радо приймав утікачів і давав їм усе необхідне для початкового життя, а навіть готові хати.

На березі тихої річки Сосни цар наказав побудувати велике місто, Острогжське, і тут оселилися українські втікачі-козаки, склавши так званий Слобідський полк на Слобожанщині. За яких півроку повстали міста: Охтирка, Білопілья, Лебедин, Суми й ін.

Це була небезпечна річ, бо сильно збільшувала москвофільські настрої серед простого народу. Цієї загрози Богдан не зрозумів, але й сам пішов на зустріч їй. Весною 1652 року він послав до царя своє посольство з пропозицією переселити всіх козаків

за границю, на царську землю. У своєму листі до царя Хмельницький розповідав про тяжке переслідування поляками православної віри та насильне ширення унії і просив: “Пожалій нас, государю православний! Зі слізьми благаємо твою царську величність: прийми нас під свою міцну руку”¹.

Але Олексій Михайлович був дуже обережний і чекав відповідного часу, щоб уже вірно повести свою працю. А поки що він розпочав, іще в 1650 році, з поляками неприємну справу: образу величності польськими письменниками. Польсько-московські стосунки з часом усе псувалися, а московські висланці все досліджували сили Польщі та України. Нарешті 1 жовтня 1653 року в Москві зібрався Земський собор, якому було оголошено, що Польща весь час ображає царя, а на протести про це не звертає уваги. А по-друге, читали прохання Хмельницького, що Польща переслідує православну віру й силою заводить унію, чому гетьман просить прийняти його з військом під царську руку. Гетьман повстав проти поляків, побив їхнє військо; поляки обіцяли були більше віри не переслідувати й унії не заводити, але ніколи свого слова не додержують.

І Земський собор постановив, що Польща справді порушила свої договори з козаками, значить, вони тепер вільні від присяги своєму королеві. І тому за образу царя й за потоптання православної віри й запровадження унії в Козацькій Землі оголосити полякам війну, а гетьмана Хмельницького й увесь український народ прийняти під високу царську руку. Богдан Хмельницький добився свого!

Виконати постанову Московського собору й волю царя послані були в Україну три послы: боя-

¹ Костомаров М. – Т. III. – С. 6.

рин Бутурлін, окольничий Алфер'єв і думний дяк Лопухін з товаришами. Посли прибули в Переяслав 31 грудня 1653 року, де їх врочисто стрічав і приймав Переяславський полковник Павло Тетеря. На Йордан, 6 січня 1654 року, прибув з Чигирина і Хмельницький. Він призначив на 8 січня загальну Раду, щоб сама вирішила, чи йти під Москву. Уже з сьомої години ранку 8 січня довбиші били в котли, а народ збирався. Уся переяславська площа й дахи домів наповнилися тисячами народу, бо всі чекали великих історичних подій. На цей день гетьман закликав усіх своїх полковників та поважніших козаків і мав з генеральною старшиною довгу таємну нараду. А о годині 11-й на площу прибув гетьман, парадно зодягнений, в оточенні всієї української старшини. Відчувалося, що відбувається велика історична подія.

Перше слово сказав Богдан і в гарячій промові розповів про польські утиски на народ та його віру. Запропонував обрати собі одного з чотирьох володарів: чи царя турецького, чи хана кримського, чи короля польського, чи царя “православного Великої Русі, якого ми вже шість літ безперестанно благаємо бути нашим царем і паном”. Богдан схарактеризував кожного з чотирьох претендентів. “Не можна нам більше жити без царя!” У відповідь на промову гетьмана тисячі народу закричали однодушно: “Волимо під царя восточного!” Тоді Переяславський полковник став обходити майдан і питати: “Чи всі так соізволяете?” — “Всі!” — кричав народ. Коли гетьманові доклали вислід голосування, він голосно викрикнув: “Буди тако! Да укріпить нас Господь під його царською кріпкою рукою”¹.

І це не був сфальшований голос: народ, набідований від польських невпинних переслідувань, особливо релігійних, справді бажав собі жити в союзі з Москвою. І крик Богданів: “Не можна нам більше жити без царя!” був розпачливим криком гіркої дійсності...

По цьому був зачитаний Переяславський договір про поєднання України з Московією, що склався з 23 пунктів. Подаю з нього найголовніше:

- 1). Права й вольності військові, як від віків бувало в Війську Запорозькому, позостаються непорушні: щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник у суди не вмішувалися, але щоб від старших своїх товариство було судиме;
- 2). Війська Запорозького встановлюється 60.000;
- 3). Українська шляхта й її права зостаються непорушні;
- 4). По містах урядники будуть обрані з наших;
- 5). Староство Чигиринське позостається на булаву гетьманську;
- 6). Військо Запорозьке само обирає собі гетьмана, а про обраного сповіщає царя; (...)
- 13). Позостаються непорушними права, надані світським і духовним попередніми королями та князями;
- 14). Послів по-давньому приймати, але пізніше до цього цар додав: коли вони приходять з добрими намірами, “а съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ указа царскаго величества не ссылаться”;
- 15–16). Московських побірців податків не буде; (...)
- 19). Щоб війна з поляками розпочалася негайно.

Про це все була написана окрема царська грамота 1654 року¹.

Щодо Переяславської умови, то вона до нашого часу не збереглася, чому деякі дослідники припускають, що її й не було, бо московські бояри зреклися вести про це перемови. Тоді Хмельницький у березні 1654 року послав зі своїм проектом Договору послів: полковника Тетерю й суддю Зарудного.

¹ Полное собрание законовъ. — Т. I. — С. 318–319.

У Москві Богданового проекта з 23 пунктів переробили на 11 пунктів. Стало все виглядати не як Договір, а як царська ласка. На жаль, оригіналу й цього Договору нема — збереглася тільки чернетка з нього в московському архіві.

І зараз, того ж таки дня, вийшла в Богдана неприємна суперечка з царськими послами: ті вимагали перше присяги від гетьмана, а гетьман настоював, що перше мають присягти послы в імені царя. Послы становчо зреклися, і гетьман таки мусив присягнути першим на вірність цареві. За ним присягнула старшина по всіх містах України.

Богдан уважав себе як самодержавного володаря України, рівною стороною супроти московського царя. В Україні старшина й інтелігенція особливої пошани до сану нового московського царя не мали, бо всі добре знали, що батько Олексія, Михайл Федорович, був посаджений на московський престіл неправно, насиллям військовим, з відкиненням Рюриковичів, що єдині мали право на престіл. Тому ясно, чому гетьман Богдан і старшина вимагали, щоб московський посол перший присягнув в імені свого царя на вірність Україні. І посол присягнув, але факт цієї присяги росіяни вперто відкидали й відкидають.

Проте маємо незбитий доказ, що присяга була обопільна. Вище духовенство, з митрополитом Київським Сильвестром Косовим на чолі, рішуче зреклося присягнути цареві. Й таки не присягнуло. Мало того, з доручення свого митрополита Сильвестра Косова чернець Києво-Печерського монастиря Макарій Криницький записав у “Луцькому Гроді” офіційного протеста проти насилування до присяги цареві. Він записав: “Хмельницький удвох з Виговським у соборній церкві віддав присягу й підданство

цареві московському, а йому навзаєм присягнули посли”¹.

Увесь український народ розумів українсько-московський союз, як звичайне допоміжне військово-поєднання. Тому не міг зрозуміти, для чого вимагають від нього присяги, та ще на вірність самому цареві.

У більшості своїй народ зрікався присягати. Перші переяславські міщани не присягли. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, що майже вся поголовно, при своїй ненависті до Польщі й антипатії до Москви, була настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. У полках Кропив'янським та Полтавським козаки московських урядників “киями побили”. Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільш на небезпеку від Польщі виставлені, присяги цареві не зложили. Міщани чорнобильські “прийняли Москву неохоче”, а своїх переяславських треба було гнати до присяги силою. Київ до присяги був приведений “силою, під мечевним каранням”. А що найзнаменніше, присягати відмовилось українське православне духовенство”².

Духовенство, особливо вище, добре знало тяжкий стан духовенства московського, тому й дивилося на українсько-московське поєднання, як на поневолення своєї церкви. Ось через це митрополит Київ-

¹ «Chmielnicki samowtór z Wyhowskim w Cerkwi sobórnej przysięgę oddali i poddaństwo carowi Moskiewskiemu, któremu wżajem przysięgli posłowie». — Див. „Чтенія Моск. Общ. Ист.” — 1861 р. — Т. III. — Смѣсь. — С. 5-8.

² Липинський В. — С. 34.

ський зі своїм вищим духовенством рішуче заявили, що “волять померти, аніж присягнути цареві”¹. Настрій українського духовенства добре знати з листа Чорнобильського (на Київщині) протопопа, з січня 1654 року: “Хмельницький видав усіх нас у неволю Московському цареві по Володимир, і по Турів, і ще й далі. Місто Київ під мечевним каранням силою довів до того, що присягнули всі, та духовенство не присягло. Сам бачив своїми очима, як Москва наїхала Київ”².

Присяга московському цареві скрізь викликала невдоволення й багато значних осіб не присягнуло. Московське військо в Україні скоро показало себе таким поведенням, що протимосковська партія сильно зростала на силі. Скрізь пішла агітація і проти Москви, і проти Хмельницького. Особливо сильними ворогами поєднання з Москвою були отаман Сірко та полковник Богун, що не присягнув зі всім Побужжям. Українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим дуже довго зволікалося з присягою. Поєднання з Москвою з бігом часу ставало дуже непопулярне.

Усі історики одноголосно стверджують, що тільки жорстока дійсність кинула Богдана на союз з Москвою. На той час справи склалися, власне, так, що Богданові іншого виходу не було, а Польща була короткозора й уперто гнала Хмельницького в обійми Москви. На початку Хмельницький своїм союзом з Москвою таки багато виграв політично, бо офіційно одірвав Україну від Польщі, поставив її незалежною в ряді європейських держав, і сам став головою нової України.

¹ Акты Южной и Западной России. — Т. X.

² З рукописів Архіву Чарторийських у Кракові. Див.: В. Липинський. — С. 258.

Що собою являв акт 1654 року, про це багато писано¹, але остаточної думки нема ще й тепер. На акт 1654 року дивилися найрізніше і твердили, що це персональна з царем унія (В. Сергієвич), реальна унія (Филипов), автономія (Б. Нольде), повна інкорпорація (Мякотин), васальність (М. Грушевський) і т. ін. За нового часу запанувала думка В. Липинського, що це військовий союз, яких Хмельницький робив немало.

У світлі всіх подій Хмельниччини й політичної праці гетьмана ясным стає, що на акт 1654 року Хмельницький дивився, як на царський протекторат для військових цілей: визволитися з-під Польщі й поділити її. Такі союзи Богдан складав зі всіма своїми сусідами, не надаючи їм надто великої ваги, й не вважаючи їх за вічні, а тільки тимчасові.

¹ Головна література така: П. Кулиш. Отпаденіє Малороссіи отъ Польши. — Т. 1-3. — Москва, 1888-1889; Г. Карновъ. Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великой Россіей 1654 г. // "Ж. М. Н. Пр.". — 1874. — Кн. 11-12; П. Шафрановъ. О статяхъ Б Хмельницького // "Кіевская старина". — 1889. — Кн. 10-11; О. Попов. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р. // "Літ. Наук. Вісник". — 1914. — Кн. I; Б. Нольде. Автономія України. — Львів, 1912; И. Розенфельдъ. Присоединеніє Малороссіи къ Россіи 1654-1793 г. — Петроград, 1915; М. Грушевський. Переяславська Умова України з Москвою 1654 року. — К., 1917; Його ж. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі // "Україна". — К., 1917. — Кн. 3-4; Р. Лащенко. Переяславський договір 1654 р. — Прага, 1923; А. Яковлев. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654. — К., 1927; В. Мякотинъ. Переяславскій Договір 1654 г. — Прага, 1929; В. Герасимчук. До питання про статті Богдана Хмельницького // "З. Н. Т. Ш" — Львів, 1930. — Т. 100.

XII. ЗГУБНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ПОЄДНАННЯ

ільки-но розпочалися будні, Хмельницький з жахом побачив, що він не зживеться з Московією, яка має за-грубі для українців звичаї, що Москва стала відразу ламати свої приречення. Став ламати їх і він, став знову потиху зноситися зо своїми сусідами. Гетьман уважав своє поєднання з Московією за звичайний військовий союз проти Польщі, а Москва дивилася на нього, як на підданство. У листуванні з царем, справді, гетьман ніколи не говорив про самостійну Україну, а завжди добивався для неї прав федеральних. І справа покінчилася тим, що вже в половині 1655 року Богдан знову просить турецького султана взяти його під свою руку й оборону.

Великі непорозуміння Хмельницького з Москвою розпочалися зараз же по договорі, коли три полки з полковником Золотаренком стали брати на Білій Русі місто за містом і приєднувати їх до України, а Москва вимагала їх собі¹.

У 1655 році Хмельницький послав до царя посольство, щоб він відібрав від Польщі давні українські землі, Волинь та Червону Русь, приєднав їх до України і став оборонцем її самостійності. Це показує, що Хмельницький мислить про всю оборну Україну.

Але незабаром українсько-московські стосунки зовсім попсувалися. Поляки нарешті побачили, що втрачають Україну, й постановили всіма способами не допустити до того. Вони повели таємні переговори з царем, не скупилися на найбільші обіцянки.

¹ Терлецький Ом. Козаки на Білій Русі в рр. 1654-1656 // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. 14.

Цар погодився на переговори, й обидві сторони зібралися у вересні 1656 року у Вильні. На свою нараду не прийняли представників Хмельницького, постановили таке: по смерті Яна Казимира на польський престол буде обраний московський цар Олексій Михайлович. Польські послы врочисто підтвердили це, а московський цар обіцяв боронити Польщу, як своє будуче королівство.

У своєму імені та в імені Війська Запорозького Хмельницький поспішив послати до Вільна своїх посланців, але їх там не прийняли. Московські послы грубо й насмішливо заявили, що тут нараджуються самі монархи й тому їхнім підданам нема тут місця...

Московсько-польський союз у Вильні 1656 року зводив ні на що союз українсько-московський, що в основі своїй повстав, щоб повалити Польщу. Ясно стало всім, що Переяславський трактат 1654 року не тільки став зайвий, але більше того – обернувся проти України. Ясно стало всім, що союз Москви з Польщею – це гріб для всіх самостійницьких замірів Хмельницького.

Оцей зрадливий польсько-московський союз смертельно вдарив Хмельницького й усю нову Україну. Відразу скрізь побігли чутки, що поляки вмовили царя вернути Україну Польщі, щоб не рвати того, що все одно буде його з усією Польщею. Хмельницький упав просто в шал, коли довідався про цей зрадливий вибрик Москви. Звичайно, такий союз із поляками була чиста обмана, щоб тільки спасти Польщу й поруйнувати задуми Хмельницького, але в Москві йому повірили, порвали з Швецією й стали скрізь боронити Польщу.

А Польща тихо над усіма сміялася, бо якраз цього часу послала друге посольство до австрійсько-

го імператора й просила його брата на польський престол¹.

Московсько-польським союзом Польща була врятована. Хмельницький з боєм переконався, що Москва його завела, але було пізно. Усе це вдарило його надзвичайно, він сильно засумував і захворів: його найбільший політичний осяг, виявилось, був і найбільшою помилкою!..

Союз із Москвою сильно вдарив по всій дипломатичній праці Хмельницького, бо відразу викликав союзи хана й султана з Польщею. Москва завжди була ворогом Кримському ханові й Турції, а тому й Україна, поєднавшись з Москвою, стала для них ворожою. Це порвало й без того тонкі попередні з ними стосунки. В попередні роки Москва, бачивши Хмельницького в союзі з татарами, дивилася на нього кривим оком і не довіряла йому, при кожній нагоді виговорювала за союз із поганцями. Тепер виговорювали Хмельницькому татари й турки, з тією тільки різницею, що Москва вміла виговорювати, але не допомагала, а ці нехристияни сильно допомагали. Відсутність їхньої помочі тепер була Хмельницького. Московія була заклятим ворогом Кримського хана й тому поляки повели тепер легко зручну дипломатичну роботу проти Хмельницького перед ханом. І гетьман скрізь усе трапив.

На Криму настав новий хан — брат померлого, Махмет-Гірей. Він повів уже відкриту лінію: з поляками проти козаків, що зрадили його братові й пішли з Москвою. А може, ще й тому, що попереднього хана, Іслам-Гірея, отруїла його наложниця-українка, мстячи йому за зраду її батьківщини². Так само й

¹ Костомаров М. — Т. III. — С. 238.

² Kochowski W. Annalium Poloniae; Костомаров М. — Т. III. — С. 176.

Турція стала тепер боятися, що Москва, через приєднання України, сильно зросте на силах, а тому теж перейшла на бік Польщі. Це було Хмельницького без міри, бо Москва не заступала цих спільників.

На 1656 рік положення Хмельницького стало майже трагічне: його, через союз з Москвою, ніхто не підтримував. Турція прислала до Хмельницького свого чауша (посла), що пошле військо на поміч Польщі, як він не відкинеться від Москви. Новий кримський хан загрозив Хмельницькому, що поруїнує Україну, якщо він не помириться з королем польським. Австрійський імператор Фердинанд склав з поляками мирного договору й вимагав від Хмельницького покори королеві, а інакше пошле на нього своє військо¹. Сама ж Москва нічим Хмельницькому не допомагала й тільки пов'язала йому руки, а своїм Виленським союзом явно зрадила Україні. І справді, було чого Хмельницькому тяжко захворіти, коли він на повні очі побачив, до чого довів його союз з Москвою...

ХІІІ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ШВЕЦІЯ

Швеції з Польщею були натягнені стосунки й різні територіяльні поррахунки. Хмельницький вирішив використати це в справі будови України. Дипломатичні зносини з цією державою мали великий вплив на саму політичну ідеологію Богдана, бо вони відразу поставили його на шлях самостійності України. Хмельницький хитався поміж Польщею й Москвою, шукаючи дороги до щастя України. А це якраз були віковічні вороги Швеції, і шведські дипломати ви-

¹ Костомаров М. — Т. III. — С. 239.

разно сказали Богданові: ані з Польщею, ані з Москвою; Україна — незалежна держава.

Швеція пильно стежила за всім тим, що робилося в Україні й рано побачила, що Україна, зі своїх політичних завдань, — природний спільник Швеції. У той час у Швеції перебувало немало емігрантів з Польщі. Серед них були й козацькі приятелі. Вони й розпочали українсько-шведські зносини. При шведському дворі перебував утікач з Польщі Єроним Радієвський. Він перший допоміг Хмельницькому зійтися з Швецією десь ще року 1652-го, а може, й раніше.

Москва сильно шкодила поєднанню України зі Швецією, бо таке поєднання було їй не на руку. Ось чому вона не пропускала через свої землі Богданових послів до Швеції. А по Переяславській умові 1654 року Москва настирливо вимагає від Хмельницького не зноситися з її ворогом. Та гетьман не звертав уваги на ці вимоги. Навпаки, Богдан скоро розпізнав невелику користь свого поєднання з Москвою, а тому посилив зносини зі Швецією.

Уже в липні 1654 року Богдан висилає до Швеції окреме своє посольство, а на чолі його стає грек з Атен, чернець Данило. На шведському престолі сиділа тоді королева Христина, що цікавилася більше науками, як війною з Польщею. Посол Данило¹ був меткий, вправний дипломат, який настирливо вів свою працю в Стокгольмі при Шведському дворі; королева Христина любила говорити з ним по-грецьки.

Але трохи пізніше, в 1654 році, Христина зреклася престолу на користь свого небожа й на шведський престол сів войовничий король Карл-Гус-

¹ Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека // Праці Педагогічного Інституту. — Прага, 1929. — Т. I.

тав Х, що мав широкі військові плани на Польщу. І вже у вересні цього ж року Хмельницький пропонує Швеції свою військову допомогу проти Польщі, але вимагав за це віддачі йому всіх етнографічних українських земель¹.

Переговори зі Швецією точилися безперервно, але йшли мляво². Справа в тому, що король Густав не погоджувався віддати Хмельницькому західноукраїнських земель, і підбивав до того й семигородського князя Юрія II, який заявляв свої претензії на ці землі.

Богданів посол до Швеції, чернець Данило, не забував і своєї батьківщини, Греції. Тому тягнув Хмельницького до її визволення, а тим самим до протитурецької коаліції, що тоді намічалася з Англією на чолі. Якраз тоді, у листопаді 1655 року, Турція стала схилитися на польський бік і Хмельницький через свого посла о. Данила запропонував Швеції план визволення всіх християн, а в першу чергу Греції, з турецької неволі. План, який був зреалізований через 170 літ — у 1825 році.

Шведський король незабаром приступив до зреалізування своїх планів супроти Польщі, бо Хмельницький підготував йому своїми перемогами добрий ґрунт. Густав зі своїм військом легко пішов по Польщі. Йому здавалося, що нарешті можна мати святий спокій. Здалися Познанщина, Шлеськ, Мазовія, Краків, а в кінці й Варшава. Визначні пани здавалися наперебій, навіть такі, як Дмитро Вишневецький, Конецпольський та інші. Польща опинилася над безоднею. Це був жовтень 1655 року. Але

¹ Костомаров М. — Т. II. — С. 264; Т. III. — С. 197-199, 212.

² Див. про них: Акты Шведскаго Государственнаго Архива. Видав Молчановський в «Архивъ Юго-Западной Россіи». — Ч. III. — Т. VI.

все-таки король Густав бачив, що його найближчий помічник – то Хмельницький.

Коли в серпні 1656 року у Вільні був складений польсько-московський мировий договір, явно звернений проти Швеції, то, власне, він приспішив шведсько-українське порозуміння.

У січні 1657 року до Чигирина прибуло шведське посольство й привезло проекта українсько-шведського союзу, яким під Україну відходили тільки східноукраїнські землі. Богдан на це сильно розгнівався, шведських послів зрікся прийняти, звелів Виговському передати їм його вимоги, а разом з тим сказати, що коні послам на дорогу вже готові...

Послами шведськими були Веллінг та Тернешельд – відомі дипломати. І їм Виговський заявив в імені гетьмана: “Ми хочемо мати під своєю владою всю стародавню Україну, або Роксоланію (*Totius Ukrainae antique veil Roxolanium*), де віра православна була й де ще мова наша задержалась: аж по Вислу (*bis an die Weixel*). Бо нас би висміяли, коли б ми тепер не відібрали земель, які ми за давніх часів були втратили”¹.

Швеція розуміла, що вона губить, не погодившись із Хмельницьким, тому прийняла всі його вимоги. У червні 1657 року до Чигирина прибув видатний шведський дипломат Густав Лілієнкрона і в імені короля погодився віддати Хмельницькому всі так звані Руські Землі Польщі, а також південну Білорусь по Смоленськ. Це був повний розділ Польщі.

Шведського посла гетьман прийняв 22 червня з великими почестями й навмисне в присутності... послів московських. І того ж дня хворого гетьмана завезли до Лілієнкрона на ревізиту. Богдан в оточен-

ні свого численного старшинства рішуче заявив, що Московський цар відтягує його від Швеції, але він на це не згоден. Він має наготові військо і готовий іти хоча б і на Москву...

Але... це було за місяць до смерті Великого Гетьмана.

XIV. НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Блан визволення українського народу з-під влади поляків і зміст цього визволення у Хмельницького весь час мінялися, в залежності від військових обставин. Але кидається в очі, що сам Хмельницький спочатку про незалежну Україну нічого не говорив. Говорили здебільшого про це послі інших держав, коли вели з ним переговори. В перемовинах з Польщею гетьман про незалежну Україну взагалі мало згадував; говорив про федерацію. Але під чаркою, та ще розгнівавшись, звичайно здержливий на словах, Хмельницький відкривав свою душу й викладав свої бажання, а з них усе виринала самостійна Україна.

Повстання Богдана Хмельницького розпочалося за особисті його кривди та за повернення потоптаних козацьких прав і православної віри, але ця початкова ціль незабаром змінилася на зовсім іншу — воля України, воля нації й віри. Цікаво тут зазначити, що дехто з польських політиків відразу далекосяглю подивилися на роллю Хмельницького. Так, воевода Лещинський ще на конвокаційному сеймі у Варшаві 1648 року голосно заявив, що Богдан “Монархію Руську закладати хоче”¹.

Ще на самому початку повстання Хмельницького, десь у лютому 1648 року, коронний гетьман польський Микола Потоцький послав до Хмельницького на переговори Івана Хмелецького. У розмові з ним Богдан виловив усю свою початкову тодішню політичну програму. Розмова відбулася на Томаківському острові, недалеко від Січі. Хмельницький говорив:

“Я не бунтівник і жодних замахів не маю, а б'ю чолом його милості Краківському пану: по-перше, щоб він виступив з військом з України; по-друге, щоб він забрав з урядування над козаками ляхів, що тепер знаходяться по урядах, бо не личить ляхові старшинувати над козаками; а по-третє, щоб зніс постанови, які кривдять козаків, щоб вони могли вільно користуватися всіма правами, дарованими від короля і його попередників. А без того я й на волос не виїду звідси”¹.

Це були основні вимоги Хмельницького в його перемовинах з поляками на довгий час.

По побаченні з Хмелецьким Богдан відправився з сином Тимофієм і значнішими козаками в Крим, для переговорів у Бахчисараї з ханом Іслам-Гіреєм. Хмельницький виклав йому свою справу вже ширше: “Ми постановили скинути ненависне польське ярмо, порвати з Ляхистаном усяке єднання”. Хмельницький умів по-турецьки й обходився в перемовинах без товмача. Хан відповів Хмельницькому загально: “Я піду й поруйную всю Польщу”². Це було в березні 1648 року, ще до розпочаття військових подій.

А через два місяці пізніше, 21 травня, мурза Перекопський і приятель Богданів, Тугай-Бей, по Корсунському бої розмовляв з полоненим коронним гетьманом польським Потоцьким. На питання того,

¹ Памятники Киевской Комиссии. — Т. I. — С. 11-19.

² Костомаров М. — Т. I. — С. 258.

чого саме хотять козаки, відповів: “По-перше, треба, щоб ви їм дали удільну державу по Білу Церкву, щоб вернули їм попередню волю, щоб по містах, замках і селах ваші старости й воєводи не мали влади”¹. Оце повна початкова політична програма визволення України, програма, яку Тугай-Бей знав, звичайно, від самого Хмельницького.

У міру дальших перемог у Хмельницького поширювалася й яснішала програма визволення, на що найбільш вплинули сусіди, які в переговах з Хмельницьким ставили справу відкрито й ясно. І найбільша роля в цьому припадає Турції, яка ще перед Пилявою, 1648 року, через свого посла Османа-Агу запропонувала Хмельницькому створити з українського народу окрему республіку, Україну². Турецьким послом у Богдана був Кропив'янський полковник Джеджалій, з роду татарин. І це, певне, його заслуга. Це, певне, він перший поставив справу самостійної України.

На Святвечір 1648 року Богдан Хмельницький прибув до Києва й пробув тут кілька день гостем у митрополита Сильвестра Косова. Гостював тоді в Києві Єрусалимський патріярх Паїсій. Він надав Хмельницькому найвищого титула: Князь Русі, що змусило гетьмана цілком інакше глянути на все своє завдання й на всю свою працю. Під дзвони київських церков, коли гетьмана приймали, як князя, стався в ньому перелом. І він стає на шлях незалежності України.

У лютому 1649 року прибули в Переяслав до Хмельницького королівські комісари на чолі з православним воєводою Адамом Киселем. 23-го люто-

¹ Костомаров М. — С. 300-301.

² Twardowski. Wojna domowa. — 1681. — Ч. I. — С. 45.

го Хмельницький уперше подає полякам ясніше й ширше свої вимоги. Правда, говорить він це у великій подратованні, говорить відкрито. Може, тому, що перед ним свій, українець Кисіль, говорить по багатьох своїх перемогах. Нервувався Богдан:

“Я вже доказав те, об чим і не мислив, докажу ще й те, що умислив, — виб'ю з ляцької неволи народ руський весь. Спершу я воював за свою шкоду та кривду, тепер воюватиму за віру православну нашу. Допоможе мені вся чернь по Люблин і по Краків, а я од неї не одступлю, бо то перша порука наша. За границу війною не піду: буде з мене й України, Поділля, Волині. Досить достатку в княжестві нашім по Холм, по Львів і Галич. А ставши над Вислою, повідаю дальнішим ляхам: сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! Дуків, князів туди зажену, а будуть за Вислою кричати, я їх певне й там знайду. Не позостанеться ні одного князя, ні шляхтюка в Україні. А захоче которий з нами хліба їсти, нехай Війську Запорозькому послушний буде, а на короля не брика”.

Оце повна програма Богданових бажань: Україна, як федеральне князівство при Польщі. Сучасник до опису цієї розмови додає, що гетьман, говорячи це, зскокував з місця, тупав ногами, рвав на собі волосся¹.

Ця повна програма вирвалася в гетьмана в гніві, як погроза полякам. Через два дні, 25 лютого 1649 року, була складена так звана Переяславська умова, а в ній від широких гетьманових задумів нічого не позосталося. Тут тільки про звичайні права українського народу!.. Взагалі, будши в гніві, Хмельницький звичайно любив відкривати свої задуми, які в писану форму ніколи не входили, — це були тільки страхи на ляхи. Так, у липні 1649 року під Збаражем Богдан говорить польським послам: “Нехай Польща уступить мені всі провінції по річку Вислу”².

¹ Костомаров М. — Т. II. — С. 73–74. Памятники Киевской Комиссии. — Т. I. — С. 111.

² Wojna domowa. — С. 68.

Це було напередодні Зборівського трактату, в серпні 1649 року. Хмельницький геть розбив польське військо, король польський був уже в руках козаків і татар, але Богдан спинив бій і врятував короля, сподіваючись, що той зрозуміє його шляхетний жест. Помилився Богдан! Поляки зручно кинулися на татар, підкупили хана, який уже й сам лякався Богданової сили. 9 серпня 1649 року складений був Зборівський трактат, підписаний самим королем. Трактат дуже поміркований, а коли брати Богданові задуми, то це козацька програма! В ньому були навіть параграфи 4-5 про прощення за повстання. Правда, параграф 2 встановляв західну лінію України, хоч і дуже вбогу й шуплу.

Зі скреготом зубовним і лайкою, польський сейм затвердив-таки Зборівський трактат, про що король повідомив 16 січня 1650 року. Але поляки його ніколи не виконували. В половині жовтня 1650 року коронний гетьман Потоцький зі своїм військом переступив українську лінію, означену Зборівським трактатом. І коли Богданів посол, хорунжий Кравченко, вказав на це Потоцькому, той закричав у гніві: “Земля ніколи не буде козацькою; земля належить Річі Посполитій. Маю право стояти на лінії й поза лінією. Не сам я зібрав тут військо, а король мені це наказав. Не зійду звідси, поки не одержу від його величності іншого приказу”¹.

І все-таки Зборівський трактат 10 (20) серпня 1649 року мав велике політичне значення, бо це було перше оформлення України як держави. Це було зреалізування початкових бажань Хмельницького. До повстання 1648 року Запорозького

¹ *Grabowski. Ojczyście spominki.* – Краків, 1845. – Т. II. – С. 67-68.

Війська було тільки 3.000 люда. І то тільки в старостах: Чигиринським, Черкаським і Корсунським. А за Зборівським трактатом дозволялося вже війська 40.000. І воно могло бути по всій Україні Східній, цебто по воєводствах: Київському, Брацлавському й Чернігівському; у воєводстві Руському (Львівському) козакам не вільно було бути.

Далі розпочалася довга військова й політична боротьба за виконання Зборівського трактату, бо поляки відкрито його ламали та явно грали на проволоку. А вкінці довели й до блазенького Білоцерківського договору 16 вересня 1651 року, якого сейм уже демонстративно не затвердив. Взагалі, поляки на жодні уступки не йшли і випустити з своїх рук владу над Україною й не думали. Власне, це й довело Хмельницького до поєднання з Московією.

XV. ШУКАННЯ ВИХОДУ

Хмельницький не переставав шукати рятунку в своїх сусідів, вони його підбадьорювали поважними пропозиціями. Нові переговори з Турцією доправили до того, що турецький посол Осман-Ага в імені свого уряду знову запропонував заснування Князівства Україна з нащадним князем Хмельницьким на чолі, якщо він прийме протекторат турецький¹. Так само багатонадійні пропозиції прийшли від Швеції.

А Хмельницький ще й далі вів переговори з поляками, бо вже москалі залили йому сала за шкуру. У цей час він обліг Львів з воєводою Андрієм Бутурліним. 29 жовтня прибув до Хмельницького

¹ *Kochanowski W. Annalium Poloniae.* — Краків, 1683. — Т. I. — С. 188.

королівський посол Станіслав Любовицький (чи Любовідзький), що привіз гетьманові надійного королівського листа. На словах давав Хмельницькому найбільші обіцянки (до речі, цей Любовицький мав у себе й другого листа, до хана Кримського, щоб той виступив на козаків).

Вислухавши багатонадійні пропозиції, які Богдан уже дев'ять літ вислуховував від поляків, він з сумом став говорити послові:

"Ви принесли нам гарні пропозиції від короля. Але чи можна їх прийняти, чи ні? Послухайте ось цю байку. За давніх часів, кажуть, жив у нас дуже багатий селянин. Усі сусіди заздрили йому. У цього селянина був домовий вуж, який ніколи нікого не кусав. Господарі завжди ставили йому в нору молоко й він часто спокійно собі повзав поміж родиною. Одного разу дали хлопчиківі молока, а вуж приповз, став і собі хльобати молоко із жбанка; за це хлопчик ударив вужа ложкою по голові, а вуж укусив його. На крик дитини прибіг батько. Довідавшись, що вуж укусив сина, кинувся вбивати плазуна. Та вуж устиг схвати голову в нору, а хвоста не встиг, і господар відрубав йому хвоста. Хлопчик помер від укушення, а вуж залишився калікою. З того часу боявся виходити з нори. Незабаром по тому багатство того чоловіка стало сильно зменшуватися, а вкінці він зовсім обіднів. Бажаючи знати причину, побіг він до знахарів та й питає: "Скажіть, прошу вас, що це значить, що за минулих років я менше довав за хазяйство, а всього було в мене багато?" Йому відповіли: "Поки ти за минулих років добре поводишся зі своїм вужем, він приймав на себе всі нещастя, що грозили тобі, і ти був вільний від них; тепер же, коли між вами настала ворожнеча, всі біди впали на тебе. Коли хочеш старого добробуту, помирися з вужем". Жінка понесла вужеві молока, той наївся та й сховався в нору. Господар приглядався до того, а потім став просити вужа вернути попередню дружбу. "Непотрібно клопочешся, щоб була поміж нами попередня дружба, бо як тільки я гляну на свого хвоста, загубленого через твого сина, зараз же до мене вертається досада. А з другого боку, й ти, коли тільки згадаєш про втраченого сина, зараз закипить у тобі батьківський гнів, і ти готовий розбити мені голову. Через це досить буде між нами дружби такої, що ти будеш жити в своєму домі, як тобі вгодно, а я в своїй норі..."

Те саме трапилося, пане после, і між поляками та українцями... Нехай же Польща відмовиться від усього,

що належало до князівства Руської Землі, нехай вона відступить козакам у владу всю Русь до Володимира, і Львів, і Ярослав, і Перемишль, щоб ми сиділи собі в своїй Русі, як у норах, і боронили від ворогів Королівство Польське. Але я знаю: коли б у всьому королівстві позосталося тільки сто панів, то й то б вони не пристали на це. А козаки, поки матимуть зброю, також не відстануть від своїх умов”.

При цьому був Самуїл Грондський, який і записав цю розмову¹.

По цьому, розжалоблений листом королеви до гетьманші, Хмельницький згоджується відступити від соборної України й додає: “Із провінцій, що належать по договору козакам, я можу відступити їх величностям воєводства: Люблинське, Белзське, Волинське та Руське (Львівське), а Ярославське вдержу за собою... Козаки позостануться вірними союзниками Річі Посполитої, коли вона врочисто визнає український народ вільним, як десять літ тому іспанський король признав голландців”².

Але ця уступка для Польщі західноукраїнських воєводств була хіба тільки для заспокоєння польського посла, бо, вернувшись у Чигирин, гетьман зараз же відправив до московського царя посольство, щоб той конче забрав від поляків і приєднав до України також давні українські землі — Волинь та Червону Русь³.

У цей час Польща потроху приходила до себе й почала боронитися від шведів. Польський король відправив посольства — одне до Хмельницького, а друге до московського царя. Посол Ляндскоронський приїхав до Чигирина у травні 1656 року, був ввічливо прийнятий, і просив гетьмана допомогти

¹ Historia belli cosacco-polonizi. — С. 239-249.

² Там само.

³ Костомаров М. — Т. III. — С. 231.

VIII.

Хмельницький і татари.

Реальну поміч Хмельницький відразу мав тільки від самих татар. Татар він добре знав; є дані твердити, що й говорив він по-татарському: по Цецорському бої 1617 року, коли турки побили поляків, до полону попався й Хмельницький, і просув у турецькій неволі два роки, де й вивчив турецьку мову. І Хмельницький ще в березні 1648-го року приїхав до Бахчисарая на Кримі, і своєю зручною дипломатією вговорив Кримського хана Іслям-Гірея йти з ним на поляків. Вони склали угоду й присягли один одному на вірність. І, справді, татарський хан спочатку сильно допомагав Хмельницькому, бо це було йому на користь: орда його могла спокійно грабувати, скільки хотіла. Козаки завжди сильно дошкуджали татарам, і заступали їм доступ і до Польщі, і до Московії, а тепер, подрулившись, вони можуть легко грабувати цих обох своїх ворогів, коли козаки їх не займатимуть.

Полки скоро застрімили, що татари сильно помагали Хмельницькому, а тому треба їх усякою

*Хоч усе-
біло прифр-
за, що то
радіти не
буде.*

королеві проти шведів, але нічого за це не обіцяв. Якраз у цей час Хмельницький довідався, що королівський посол Любовицький, який недавно приїздив був до нього, одночасно був послом і до хана проти козаків. Тому Хмельницький був щирий у своїх висловах і стрів посла заявою: “Я не можу більше довіряти його величності!” А вислухавши посла, що нічого за допомогу проти шведів не обіцяв, Богдан з гнівним сміхом відповів:

“І тільки? І більш нічого? Який же безум вашого короля й усіх ваших сенаторів! Ви не кажете, яку нагороду дасте за те, що хоробрі вояки будуть падати, як жертви вашої забаганки! Але досить обманювати нас, досить уважати нас за дурнів! Полякам, за їх постійне віроломство, ніхто в світі не повірить. Був час, коли ми погоджувалися на мир через пошану до короля, який завжди в душі мав противне тому, що виявляв на обличчі. Нехай знає Польща, що ми не ввійдемо з нею в дружні договори, поки вона не зречеться від усієї Русі. Нехай поляки формально оголосять українців вільними, й тоді ми будемо жити з вами, як друзі й сусіди, а не підданці й невільники”¹.

Посол виїхав із Чигирина ні з чим. Зате польське посольство до московського царя дало несподівані користі: складений був, як я вище розповідав, у вересні 1656 року в Вильні трактат, що ніби по смерті Казимира королем стане московський цар Олексій Михайлович.

Це був простий обман, але йому в Москві повірили: цар порвав зносини зі Швецією й став підтримувати Польщу. Власне цим Виленським договором розбиті були всі задуми Богданові: він мріяв, що, при допомозі Москви, він поділить Польщу і що всі українські землі об’єднаються в одну соборну Україну. Усе це пішло тепер на манівці!

¹ *Rudawski L. Historiarum Poloniae annales.* — Варшава, 1755. — С. 244.

Оця московська лінія поклала кінець до всякої дальшої реальної політики Хмельницького, яка зв'язала руки й самій же Москві, що трохи пізніш сама дійшла до цієї ж думки й поділила Польщу навіть не між слов'янами.

Після такого сильного московського удару, якого не винесло й здоров'я Хмельницького, він більше не крився зі своїми правдивими настроями супроти Москви. Він перестає тепер уживати в титулі "Військо Запорозьке" додатку "Єго Царського Величства".

Як я вже згадував, Олексій Михайлович в Україні якоюсь більшою пошаною не користувався, особливо серед інтелігенції, що добре знала про походження його батька й про спосіб зайняття ним престолу, коли були відкинені Рюриковичі. Хмельницький був шляхетського роду, а доля в повстанні поставила його також самодержавцем. Цікаво, що Богдан Хмельницький переховував у своєму дворі в Чигирині, "на всякий випадок", самозванного царя московського — Тимошку Акундинова, про що московські послы добре знали.

Хмельницький знову став сильно накладати зі Швецією та з Семигородом. На початку 1657 року склав з цими державами договора про поділ Польщі, на основі якого творилася Україна як незалежна держава (але без Червоної Русі, що відходила до Ракочі). Усі три держави підписали цього договора, причому за Хмельницького підписали його довірені: генеральний суддя Самуїл Зарудний та військовий осаул Ковалевський¹. Хмельницький зараз таки скликав Гетьманську Раду й заявив: "Нема чого чекати нам добра від Москви, бо вона нас у Вильні обманула, а тому нам зостається відступити від москов-

¹ Historia belli cosacco-polonizi. — С. 358.

ського царя й допомагати угорському князю Ракочі доступити Польського Королівства й бути за одно з шведом". І Хмельницький послав Ракочі 12.000 свого війська. Але його полковники вже сумно на це задивлялися, а були й такі, що бажали про нові настрої гетьмана повідомити Москву...

У червні 1657 року біля зовсім хворого гетьмана в Чигирині сиділо московське посольство й про все вивідувало. Воно донесло цареві в Москву, що гетьман склав з Ракочі договора, по якому всі руські міста по річку Вислу приєднуються до міст Запорозького Війська. Ракочі хоче стати королем польським, але того не хоче Хмельницький – "гетьман бажає, щоб ні Ракочі, ні шведський король не звалися польськими королями, щоб Корони Польської зовсім не було, так ніби вона ніколи й не існувала. А коронні міста поділити між собою за військові втрати, де кому зручніше"¹.

Посланці з Москви безвиїзно сиділи в Богдановій столиці й за всім підглядали. І, вже зовсім хворий, Богдан приймає московського посла Бутурліна 19 червня 1657 року, який йому виговорює за союз зі Швецією. Гетьман заявив, що цей союз його складений ще перед Переяславською умовою. Богдан підкреслив, що він шведам вірить, бо їхнє слово певне. А цар, казав гетьман, хоче Україну вернути полякам, ламаючи своє слово. До цього Хмельницький додав, що він умовлявся, що в Україні буде сидіти тільки один московський воевода, в одному Києві, а вони розсілися скрізь. А щодо данини цареві, то він її не платив і платити не може.

Але все це було вже припізнене; сили кидали стружденного гетьмана. Передчуваючи останнє,

Хмельницький у травні 1657 року скликав Військову Раду й на ній докладно розповів про свої політичні задуми, про ціль свого життя. Вкінці він казав: “Бог знає, браття, чиє це нещастя, що не дав мені Бог закінчити цієї війни так, як хотілося: по-перше, затвердити навіки незалежність і вольність вашу; по-друге, звільнити також Волинь, Покуття, Поділля й Полісся — і так визволити зброєю нашою від польського ярма народ український благочестивий. Богові інакше було вгодно: не встиг я покінчити свого діла, вмираю з найбільшим жалем і не знаю, що буде по мені...”¹

На цю Військову Раду з’їхалося дуже багато військової старшини — самих полковників було 26. Гетьман підкреслив, що він передчуває свій кінець і що йому потрібний наслідник — і вказав на свого 16-літнього сина Юрія. Усі присутні на нього погодилися. Це була давня мрія Хмельницького, щоб гетьманство позосталося спадковим у його роді. Багато надій він покладав на свого старшого сина, Тимоша, талановитого, відважного, але той підступно був забитий. Тепер, власне кажучи, виборів Юрія не було; було затвердження чи прийняття Військовою Радою особи, призначеної самим гетьманом.

Згода Військової Ради на призначеного наступника сильно врадувала Великого Гетьмана. У Чигирині три дні йшов великий бенкет та гарматна стрілянина. Богдан подбав, щоб його син Юрій був якнайскоріше визнаний іншими державами. І Юрія

¹ Історія о презьльной брани. (Ця “Історія...” подає по цьому кінцеве речення: «Словом, усі землі, якими нашадно володіли руські князі, віддати (преклонити) під високу руку всеросійського монарха”. Це речення не відповідає ані діям Богдана, ані його останнім переконанням; тому, думаю, що це суб’єктивний додаток автора).

визнали: Москва, Польща, Туреччина, Крим, Швеція, Молдавія, Волощина й Семигород. Москва стала вимагати, щоб новий гетьман Юрій склав їй присягу, але Богдан рішуче тому спротивився. Юрій не присягав.

Хмельницький сильно добивався, щоб підвищити авторитета свого сина, особливо перед Москвою, бо передбачував, що, власне, від неї в будучому будуть найбільші труднощі. З Московським патріархом Никоном Богдан був у добрих стосунках і тепер вів переговори, щоб патріарх коронував його сина на гетьманство тим же способом, як коронуються московські царі¹. Але з цього нічого не вийшло: цар до того не допустив.

І видно було, що гетьман помирає. Ображений канцлер Виговський, що не він став гетьманом, повів сильну таємну агітацію проти нового гетьмана Юрія і склав партію, яка стояла за нові вільні вибори. Поміж старшиною зчинилось велике замішання. Дійшло аж до того, що смертельно хворий Богдан змушений був п'ятьом крикунам зняти голови...

Москва давно вже бачила Богданову неприхильність до себе й робила все, щоб його обезсилити. Вона повела великі підкупи поміж його старшиною, і тільки залізна Богданова рука тримала їх ще при послусі (вони закопували московські дарунки). Але хворий гетьман передчував уже голу правду: діло його життя розвалиться, як тільки закриє він свої зболілі очі...

Хмельницький до останку вів свою працю. Ще й у червні 1657 року король прислав своє посольство в Чигирин до гетьмана. Воно було вже зговірливе й на все погоджувалося. Склали навіть опис границь

¹ Акты Южной и Западной России.

України. Прибули й посли від кримського хана. Гетьман примирився і з ним. Це були останні по-сольства до Хмельницького.

А розклад від старшинства перекинувся й до простого козацтва на польський фронт, де допомагали князю Ракочі згідно з умовою. Московські агітатори працювали тут невпинно. Козацтво збунтувалося й забило двох своїх полковників. Богдан довідався про цей бунт 21 липня. Це його так розхвилювало, що він дістав удар. П'ять день пролежав без мови, а шостого дня, у вівторок, 27 липня, о годині третій пополудні навіки закрити свої очі, спочивши в Бозі, й події пішли вже без нього...

І його зоряна Пісня була недоспівана...

XVI. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У СПОМИНАХ ЧУЖИНЦІВ-СУЧАСНИКІВ

Доба Хмельницького сколихнула всі сусідні європейські держави, й вони змушені були вступати в переговори з Великим Гетьманом, пославши до нього своїх послів. Деякі з цих послів позоставили про свою подорож цікаві й цінні записки, в яких змальовується і сам гетьман Хмельницький, і його доба. Я подам тут головніше з цих споминів¹ – воно добре підтверджує все вищесказане.

Посол Венецької Республіки Альберт Вімін а був в Україні 1650 року й позоставив розвідку про козаків, видану в Феррарі 1890 року (*Relazione dell'origine e del costumi dei flosacci*). Про Богдана Хмельницького Віміна пише:

¹ Спомини ці зібрав В. Січинський у своїй праці „Чужинці про Україну”. – Прага, 1942. – Вид 2-ге. (На с. 71-103 є розділ “Доба Б. Хмельницького”. Звідси й беру ці уривки).

“Росту він скоріш високого, ніж середнього, ширококостий і міцної оудови. Його мова й спосіб правління показують, що він має розсудливу думку й проникливий розум. У поведінці він м'який і простий, і цим набуває собі любов вояків, але, з другого боку, він держить їх у послуху гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він витягає руку й усіх просить сідати, якщо це козаки”.

Гетьманська світлиця уряджена просто, “щоб пам'ятати про своє становище й не захопитися духом надмірної гордості”. В кімнаті нема розкошів: в світлиці стоять тільки прості дерев'яні лавки, покриті шкіряними подушками. Дамаський полог простягнутий перед невеликим гетьманським ліжком, у головах його висить лук і шабля. Нема розкошів і за їдою, але ложки й чарки срібні. “Проте гетьманський стіл не бідний на добру й смачну страву та на звичайні в країні напої: горілку, пиво, мед. Вином мало запасуються й рідко п'ють, і його подають до столу тільки для визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напитках не бракує веселості й дотепності”.

“По містах знаходяться урядники, що чинять суд по цивільних справах і накладають малі кари, бо рішення важливих справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Щодо кількості війська, то скільки (в країні) голів, стільки, можна сказати, й вояків, бо всі охотніш беруться за зброю, ніж за плуга”.

Диякон Павло Алеппський, що із своїм батьком, Антіохійським патріярхом Макарієм, переїздив Україну 1654 і 1656 років, пише про Богдана Хмельницького, що він “виявив проти поляків такі приклади хоробрості та такі військові хитрощі, які ніхто, крім нього, не показав... Хто ти, о, Хмелю, що ходиш у постолах, як плещуть про тебе твої вороги ляхи, а царі й цариці посилають до тебе послів і великі дари?”

Павло Алеппський докладно описує свій побут у гетьманській столиці Чигирині та прийняття в Хмельницького:

Ще перед містом “вийшов нам назустріч писар чи секретар Хмеля з великим відділом козаків і провів нас до міста головною дорогою. Гетьманський замок своєю висотою й будовою нагадує замок в Алеппо, видно його здалека. Як

ми наблизились до міста, назустріч нам вийшов з процесією та духовенством молодий гетьманич і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що біля гетьманської палати. По Службі Божій ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повели в Троїцький монастир за містом, де ми вистояли Службу Божу, а після неї пішли на обід до писаря, бо він основник монастиря.

Чигиринський замок не має собі рівного на всю Козацьку Землю, щодо свого простору та великих боліт, які навкруги нього. Він дуже міцний, та під теперішній час — у руїнах. Деякі замкові гармати дуже гарні й такі ясні, що виблискують, немов золоті. Нам оповідали, що тепер ця країна виставляє 300.000 козаків зі своєю зброєю.

У суботу, 2 серпня, Хмельницький приїхав провідати нашого владика патріярха і по цьому ми виїхали з міста”.

Член шведського посольства до Богдана 1656-1657 р. К. Гільтебрандт писав про прийняття в Б. Хмельницького:

“Як тільки наш посол Віллінґ увійшов до Чигирина, йому відвели окреме помешкання, де він міг замешкати зі своїми людьми та кіньми, а крім того, гетьман звелів запровіянтувати пана посла. Другого дня ранком прислав перше цинкову сулію оковитої, а потім провізії. Надіслали йому також ще й пашу для коней — і все це безкоштовно. 18 січня 1657 року запросили пана посла на авдієнцію. Гетьман прислав по нього добре вчищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло, по боках вишите золотом. На ньому їхав пан посол до Двору, а люди його йшли за ним пішки. Гетьманське помешкання знадвору було замкнене брамою, як це в кожному шляхетському дворі в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Посла впровадили в авдієнційну залю до гетьмана, біля якого збоку стояв канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах”.

По вступних чемностях, відбулася конференція латинською мовою, а по ній прийняття. За стіл сіли: гетьман, біля нього посол і шотландський купець, що на той час прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сіли канцлер Іван Виговський з кількома сенаторами. “Гетьманова дружина теж

присіла на хвилину біля гетьмана". Після їжі посла дуже припрошували пити різні напитки. Людей па на посла приймали в окремій кімнаті.

На конференції про українсько-шведський союз Старшинська Рада поставила головною умовою, щоб шведський король признав за Козацькою Державою "право на всю стару Україну, або Роксоланію, де була Грецька віра й мова їх ще існує, — до Висли".

Позоставив свої записки й сам посол шведський Віллінг. Він пише, що за обідом гетьман "остерігав Вашу королівську величність не дати себе переконати брехливим полякам і не входити з ними в жодні союзи. Я запевнив, що Ваша королівська величність ніколи й у гадці не мали цього і не ввійдете в довірочні зносини й трактати з таким кривоприсяжним народом. І це було гетьманові приємно й мило".

Про українсько-московські стосунки посол пише:

"Московський цар був невдоволений на козаків за те, що вони йому не допомагають проти Вашої королівської величності. А тепер, побачивши, що йому не йде так у війні з шведами, як він те собі думав, цар затривожився, що проти нього можуть виступити й козаки. Незадовго перед моїм приїздом цар прислав посла до гетьмана з виправдуванням, що замирився з поляками. Він хоче це перемир'я зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. Радив цю війну якнайскорше скінчити. Рада ухвалила не вступати в жодні трактати, доки Ваша королівська величність не признає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була й мова їхня ще існує, — до Висли. Щоб вони могли затримати за собою все, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б при теперішній нагоді не вернули того, що вони втратили або що несправедливо в них забрано".

Семигородський міністр князя Ракочі, Франц Шебеші, був двічі в Хмельницького, в 1656–1657 роках і в своїх Записках пише:

"Московський цар жадає собі городи й фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові, але гетьман відказав московському послові, що міста не віддасть. Гетьман хоче відібрати від царя й Могилів, бо його здобули козаки... А про Кам'янець Виговський казав, що він їм самим, козакам, буде належати і вони його не попустять нікому... З приводу здобуття Берестя угорцями гетьман сказав: "Як це вони взяли? Що по цей бік Висли, те належить нам, і я не попущу того нікому. І хто б не володів Польщею, і хто б не панував у ній, козаки хочуть затримати за собою землі по Вислу і нікому її не попустять..." Гетьман висловився так, що він більше сприяє шведам, аніж Москві.

Під 28 червня записано: "Московський посол сварився з Виговським — як це без відома царя зложено союзу за шведами і Семигородським князем і чому ніколи гетьман не приїде особисто порозумітися з царем, а все посилає послами простих козаків. Виговський на це відповів, що як цар у своїй землі цар, так гетьман у своїм краї князь або король, — він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. "Коли хочете, заховуйте приязнь, живіть з нами по-доброму; коли ні — будемо боротися й наведемо на вас (москвинів) татар, шведів, угрів". На це москаль сказав спочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський відповів: "Ви хочете тільки міст, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забрано — і ви не краші від жидів. Різниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства".

"Хмельницький говорив, що скоріш розірве союз із Московією, ніж зі шведами. А коли йому вдасться замиритися з татарами, то він таки розірве союз із Московією, візьме татар і спровадить на Московію. Чекають тільки, з чим повернеться їх козацький посол від турків: чи Порта добре до них наставлена".

Архієпископ Петро П а р ч е в и ч , болгарин родом, року 1657-го, в місяцях лютім-квітні, перебував у Богдана Хмельницького як посол австрійського цісаря. Він пише:

"Ще в Суботові посольство зустрів гетьманський уповноважений, який "поважно привітав нас і проїхав з нами до гетьманської палати. Велике число війська з рушницями стояло навколо неї і канцлер провів нас до гетьмана, що лежав хворий. Посол почав свою промову: "Світлий і вельможний пане, гетьмане славного й войовничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої

ласки імператор Римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законний, найвищий і августійший голова, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки твоєї світлості і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині, через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлості батьківську приязнь і ласку перед тобою й перед вельможними й славними радниками, що становлять цю славу й войовничу Республіку”.

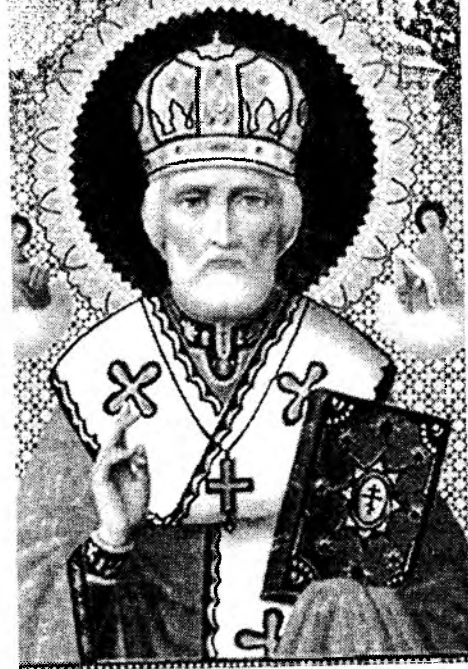
Пізніше професор Бреславського університету Х. Стієдіус року 1706-го писав, між іншим:

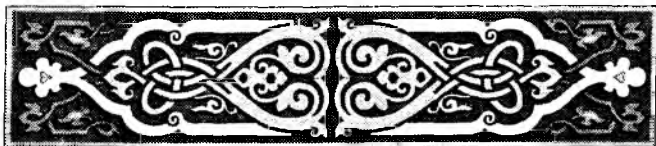
“Вождіві повстанчих військ, Хмельницькому, москвини подавали надію, що віддадуть йому всю Правобережну Україну й зроблять його Київським князем. Але він незабаром побачив, що його обманули, що москвинам не йде про нього, а про власні інтереси”.

18. IV. 1945

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА
ЗА БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
1647-1657

ПЕРЕДМОВА

Історія Української православної церкви має виразно інший характер, як така ж історія церков інших народів. Історія нашого народу й історія нашої православної церкви здавна зіллялися в одне нерозірване ціле. І при всіх історичних подіях народу, і великих і малих, церква завжди активно виступала разом з ним. Тому наша церква в повному розумінні цього слова народня.

Більше того, починаючи з XV століття, сама православна церква в Україні стає головним суб'єктом і об'єктом української історії, бо за оборону її цілості й чистоти віри точиться вся боротьба. Історія України складалася так, що зараз же, по втраті своєї незалежності, вона опинилася під владою католицьких окупантів, Литви та Польщі, які відразу почали силою тягнути її до свого католицтва, а тим і до винародовлення, до втрати своєї національності. Боротьба за свою православну віру, боротьба проти силою накинутих католицтва та його унії складає головний і основний зміст усієї української історії, з віку XV починаючи. І це, власне, та накинена спровокована боротьба, яка забрала всі сили нашо-

го народу, вкінєць обезсилила його й не дала йому можности дійти до незалежного життя.

Через усе це історик Української православної церкви змушений більше подавати й історію своєїго народу як правдиве тло життя своєї церкви.

За наших найбільших гетьманів, з Богдана Хмельницького починаючи, коли доля українського народу перейшла головно в їхні руки, доводиться історію нашої церкви вивчати разом з історією дій цих гетьманів і відповідно й ділити її.

Та доба в історії Української православної церкви, якій присвячена моя монографія, — це велика й важлива доба в її житті. Це доба, коли вся вона піднялася на виборення належної волі собі. Але цього не сталося, бо вже не було єдиної волі в українського народу, її розбила отруйна польська новина, унія з Римом. І Україна зі своєю церквою попала під Москву.

Виясненню всього цього і присвячений цей том історії Української церкви.

I. ДУХОВЕНСТВО БРАЛО ЧИННИЙ УДІЛ У ПОВСТАННІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Повстання Богдана Хмельницького проти Польщі, чи, правдивіше, народна революція, що за нього продовжувалась десять літ (1648–1657), схвилювало всю Україну від її верхів аж до найглибших низів і переродило до непізнання самого духу всього українського народу. Це була перша революція на Сході великого розміру, і то революція повна за волю духу (волю Віри), за волю соціяльну й за волю національну. “Не хочемо унії — хочемо волі для своєї православної віри!

Хочемо жити без панів, хочемо бути незалежні від чужої нам польської опіки!" Це були найголовніші гасла десятилітньої боротьби Хмельниччини, вони ж позоставалися головним заповітом для дальшої боротьби й наступним поколінням. І козаки, і повсталий народ виганяли з маєтків не тільки панство польське, а часом і панство власне, коли тільки воно було проти нього.

А найпершим гаслом, за яким пішла вся Україна, було: "Не хочемо унії!". Соціяльні гасла піднялися пізніш.

Для нас дуже цікаве питання: як же тримало себе в цю велику народну революцію наше українське духовенство, чи пішло воно разом з народом у його смертельній боротьбі за волю православної віри та за свою волю, чи, може, було проти нього, або було бездіяльне? Виясненню цього важливого питання я й присвячую оцю свою розвідку.

Православне духовенство в Україні за той час було своє, щиро національне, було справді народне, що глибоко знало своє славне минуле й берегло свої православні традиції. Воно жило одним життям зі своїм народом і свою долю ніколи не відривало від долі своєї пастви. Православне духовенство й народ було тоді ціле, нерозірване, неподілене, найміцніше пов'язане одне з одним. Ось тому в повстанні Хмельницького 1648–1657 років православне духовенство брало велику й діяльну участь, без чого й сама ця революція, може, не мала б належного успіху, бо ж духовенство мало тоді великий і реальний вплив на народ.

Богдан Хмельницький був правдивим православним, людиною глибоко віруючою. Він добре розумів значення православної церкви й духовенства та його сильні й глибокі впливи на народ. Ось

тому в 1646–1647 роках, коли ображений за Суботів Хмельницький об'їздив українські землі й готував їх до повстання, він відразу відчув, що весь український народ піде боронити свою православну віру проти унії. Тому він звернув велику й пильну увагу на православне духовенство й сильно агітував поміж ним та відкривав йому свої плани. І з гордістю можна ствердити, що духовні не зраджували Богданові й не доносили на нього полякам, як-то не раз робили йому особи світські.

Про повстання Хмельницького є багато записів сучасників його або осіб, що чули оповідання сучасників. Самуїл Грондський, що особисто знав Хмельницького, у своєму записові 1676 року (видрукуваний в Пешті 1789 р.) докладно описує агітацію його на повстання. Богдан казав до духовних:

“Я постановив помстити панам ляхам війною не тільки за свою власну кривду (відібрання хутора Суботова), а й за потоптання вашої Руської (цебто православної) віри та за знуцання з нашого українського народу. Я сам безсилий, тому ви, браття, допоможіть мені. Зберіться і пошліть мені хоч по два чи по три чоловіки з кожного села”¹.

Йому із захватом духовні обіцяли: “Повсякчасно ми молимо Бога, щоб Він послав кого на помсту за наші нещастя. Бери зброю — станемо з тобою! Повстане Українська Земля, як ніколи ще не повставала!”²

Року 1646-го Хмельницький скликав і таємно відбув десь у яру перші збори своїх приятелів. У гарячій агітаційній промові Богдан, між іншим, говорив: “Але найжахливіше поляки переслідують нашу віру православну, неволять нас до унії, руйну-

¹ *Grondski S. Historia belli cosacco-polonizi. — 1676. — P. 45.*

² Там само.

ють наші церкви, продають жидам посуд церковний, зневажають Святиню та священників, виганяють архипастирів¹.

Оборона своєї православної віри й знищення всіма зненавидженої унії — це були найперші й провідні підстави всього повстання Хмельницького. “Поєднаймося, браття, — завзято намовляв Богдан, — повстаньмо за церкву та за віру православну, понищимо ересь (унію) та напасти!”²

Коли Хмельницький утік на Січ і почув там, що коронний гетьман Потоцький послав на нього окремого відділа, в якому було 300 козаків, він зараз послав до них двох своїх спільників, які агітували: “Чого ви на своїх ідете? У нас же справа не про себе, а про Благочестиву (православну) християнську віру. Знайте це! Коли ви йдете за одно з ляхами на Благочестиву³ віру, так ви за це дасте Богові одвіт!”

І ці козаки повстали й приєдналися до Хмельницького, покинувши поляків⁴.

А сам Хмельницький на Запоріжжі року 1646-го те ж говорив сіромі:

“Поганьблена віра свята (православна), у чесних єпископів та іноків віднято хліб насущний. Над священниками знущаються. Уніяти стоять з ножем над шиєю. Єзуїти з безчестям переслідують нашу батьківську віру. Над проханнями нашими сейм поглумляється й відповідає нам зневажливим ім'ям схизматиків...”⁵

¹ Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмѣльницкаго. — М., 1846. — С. 7.

² Ригельман А. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. — 1785. — С. 104.

³ Православну віру того часу часто звали Благочестивою. У Православній церкві є на Св. Літургії виголос: “Господи, спаси благочестивих (цебто православних) і вислухай нас”.

⁴ Костомаров М. Богдан Хмельницькій. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 252.

⁵ Там само. — С. 253.

Уманський полковник Ганджа вночі з 3 на 4 травня 1648 року тихо забрався поміж реєстрових козаків, що були вислані проти Хмельницького, й агітував серед них: “Ми йдемо за віру й козацтво, та за весь народ український. Хіба не одна Мати Україна породила нас? За що краще вам стояти: за костьоли чи за церкви Божі? Короні Польській будете допомагати, яка заплатить всім неволею, чи своїй Матері Україні?”

Реєстровики перейшли до Хмельницького, і він їх стрів, сидючи на білому аргамакові з білим прапором, на якому було написано: “Спокій християнству” (цебто православію)¹.

А 5 травня 1648 року, перед Жовтоводським боєм, Хмельницький зібрав усе військо й говорив до нього: “Лицарі-молодці, славні козаки-запорожці! Прийшов тепер час за віру православну постояти грудьми! Сам Господь вам допоможе!.. Хто за Бога, за того й Бог!”²

Отож, як бачимо, Богдан Хмельницький уже на самому початку повстання скрізь підкреслював, що він повстає для оборони православної віри проти всією Україною зненавидженої унії. Власне, це гасло широко розійшлося тоді по всій Україні й відразу підняло її – широкі народні маси, глибоко ображені поляками за знущання з їх православної віри, за насильне збройне запровадження унії, найбільш розуміли тільки цю причину свого повстання й своєї помсти панам-католикам.

Українське православне духовенство чесно виконало свої приречення й своє пастирське завдання служити рідному народові й узяло найдіяльнішу

¹ Костомаров М. – С. 278.

² Там само. – С. 274–275.

участь у Хмельниччині — воно скрізь готувало народ до повстання, як настоював на тому Богдан Хмельницький. А року 1648-го, по Жовтоводській і Корсунській перемогах, коли справді настав найкращий час для визволення, духовенство повело надзвичайно широку пропаганду, щоб уся Україна вставала за свою православну віру та за волю. Сучасник Альберт Вімін Беллулезе в 1671 році пише, що українське духовенство заклиало: “Настав час, бажаний час! Кричали священники: час вернути волю й честь нашої православної віри! Минали віки, а православна віра наша терпіла повсякчасне приниження. Нам не давали навіть приміщення на молитву. Усі наші парафії, церкви, монастирі, єпархії — в руках латинян та унітів... Латинянам дають дохідні місця, а бідаки православні східного Благочестя страждають у злидарстві. Жиди для панів ліпші за вас — жиди керують їх маєтками й тиснуть бідних християн. Пора, пора — озбройтесь за своє життя! Бог поблагословить вас і допоможе вам!”¹

Коли в 1651 році уся Польща готувалася до смертного бою з українським народом, то з Афону, з чернечої республіки, прибули монахи, що “ходили по містах та селах і закликали православних на оборону своєї Святині”². Думаю, що це були монахи українці, яких завжди багато пробувало в Русиконі на Св. Афонській Горі. Православні монахи на службі повстанню Хмельницького взагалі виконали велику прислугу — вони були його вірними послами в усіх таємних справах. Скажемо, українець-патріот Василь Верещака, що служив у Варшаві при королівському дворі, часто посилав Хмельницькому таємні

¹ *Storia delle guerre civile di Polonia.* — Венеція. — 1671. — С. 253.

² *Костомаров М.* — Т. 2. — С. 305.

шифровані донесення про варшавські настрої та задуми, а листи ці Богданові возили православні монахи. Крім цього, резидентом Богдана Хмельницького в Стокгольмі в 1654 році при шведському дворі був афінський ігумен грек Данило.

Особа цього Данила дуже цікава¹. Це грецький емігрант-чернець, який пізніше зветься Олівеберг де Грекані. Він вірно служив Богдану Хмельницькому й багато зробив, особливо в нав'язуванні стосунків зі Швецією. Був Данило послом і до Ракочія, й до інших осіб у Молдавії та Валахії, постійно наражаючи своє життя на смертельну небезпеку. Він був автором ґрунтовних меморіалів до тих держав, куди посилав його Богдан. Служив о. Данило й за Виговського, займаючи уряд військового секретаря. При самому Богданові Хмельницькому, не боячись його ризикованого повстання, працювало немало осіб духовних, а особливо світських з духовних родин; працювали вони й на інших місцях. Чернець Гоцького монастиря о. Петроній Ласко, з Волинського шляхетського роду, людина високої освіти, близько співпрацював з православним Брацлавським воеводою Адамом Кисілем і часто бував його посланцем до Богдана. По смерті А. Кисіля позостався в українській службі².

Відомий наш православний полеміст Григорій Мужилівський мав брата Силуяна, який служив при Хмельницькому, займаючи посаду писаря в головній військовій канцелярії; пізніш він був суддею Ніжинського полку.

¹ *Gronski S.* — С. 268; *Костомаров М.* — Т. 3. — С. 239, 241; *Липинський В.* Україна на переломі. — 1920. — С. 176-179.

² *Липинський В.* — С. 109; Див. ще Памятники Кіевской Комисіи. — Т. 1. — С. 142, Т. 3. — С. 217. М. Костомаров зве його монахом Хустського монастиря в Молдавії Ляшком.

Брат православного архімандрита Овруцького монастиря Феофана Іван Креховецький був писарем Корсунського полку, а пізніше став полковником і генеральним суддею¹.

У березні 1651 року у Вінниці були оточені польським військом українські повстанці, які ні за що не хотіли здаватися. Поляки кричали: “Це з ними ченці!” І так справді було².

Навіть київські православні черниці виготовили “хоругов багату, шовкову, щирим золотом гаптовану” і доручили її Брацлавському полковникові Данилу Нечаєві³.

Взагалі, багато тогочасних звісток свідчать, що православні священики працювали навіть у самому війську — звичайно, тільки як особи духовні. Так, по славній перемозі під Корсунем духовенство відслужило 16 травня 1648 року вдячного молебня за перемогу над “поляками-апостатами”.

А перед Пилявським боєм у вересні 1648 року православні священики правили в війську молебні й готували релігійний настрій серед козацтва, для чого говорили відповідні проповіді. Та й сам Богдан їздив поміж козаками й коротко пригадував, що вони воюють за віру православну⁴.

І нікого з уніятів серед провідників Хмельниччини не було. Це сумне, але правдиве твердження.

По Зборівському трактаті 9 серпня 1649 року, особливо по універсалі короля 16 січня 1650 року зі звісткою, що трактат цей затверджений сеймом, польське панство почало сміло вертатися в Україну на свої маєтки, а це сильно дражнило повсталій

¹ *Липинський В.* — С. 112, 111.

² Там само. — С. 157.

³ Там само. — С. 112.

⁴ *Костомаров М.* — Т. 2. — С. 1, Т. 1. — С. 299.

народ. Знаємо такий цікавий приклад. У свої волинські маєтки вернувся тоді й князь Самуїл Корецький, полковник. Це той Корецький, що з 2000 своїх жовнірів утік був 1648 року з-під Корсуня і тим довів поляків до поразки. Тепер він посмілішав і став сильно карати своїх православних підданців. Багатьох з них посадив на палю. Сміливіші відразу повстали, їх захочував місцевий православний священник гарячою промовою:

"Ось нагорода за все, що ми терпіли! — говорив священник. — От до чого довела нас наша кров, пролита за те, щоб добути волю й скинути з себе обридле польське ярмо! Оце вам панська ласка! Ось клейноди польської слави — трупи наших братів на полях... Не перемогли ляхи нашої міці силою, так перемагають обманом! Лисиця — звірина, та й та не піде вдруге в сітку. І пташка не полетить удруге на приманку... У панських дворах обман похваляється, і коли не можна кого перемогти силою, то пани перемагають обманом. Та ще тим і величаються... Погляньте на ваших братів — вони ще на палях, може, ще дишать. Вони кличуть вас самим берегти себе й стати слугами Божими на праведну помсту за їхні муки!"

Ця гаряча промова священника згуртувала селян, надала їм сили й відваги, вкінці вони розбили весь військовий відділ Корецького, що соромно втік від безборонного селянства...¹

Коли переможний Хмельницький проїздив Українською Землею, скрізь православне духовенство радісно стрічало його, звичайно в святковому церковному облаченні, й радісно били дзвони гетьману на славу. Коли 24 грудня 1648 року Хмельницький врочисто в'їхав до Києва, назустріч йому висипало все місто. Радісно дзвонили всі дзвони, а в стінах Св. Софії поважно зустрів його й повітав сам митрополит Сильвестр Косів зі всім своїм

¹ Костомаров М. — Т. 2. — С. 213-215.

духовенством. Усі соборно відправили вдячного молебня. Бурсаки академії й інших шкіл співали й читали на честь Богдана латинські та українські вірші¹. Духовенство, вітаючи Хмельницького, звало його Костянтином Великим², цебто бачило в ньому оборонця православної віри.

II. ПРАВОСЛАВНА ГАЛИЧИНА В ПОВСТАННІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Галичина на той час у своїй переважній більшості не була ще уніятською. У Львові унія вперше відкрито оголошена була тільки 29 червня 1700 року, а тому й галицьке православне духовенство так само масово пристало до повстання Богдана Хмельницького. Взагалі повсталася вся православна Галичина. І в цьому повстанні взяли участь усі українські тодішні стани: шляхта, духовенство, міщанство й селянство³. Розпочалося повстання в північно-східних околицях, ближчих до Волині — тоді звідти втікали поляки, галичани переймали їх і вбивали.

Звичайно першими повставали міщани й селяни, а з ними й місцеве православне духовенство. Збори відбувалися по церквах. Духовенство провадило жваву агітацію й передавало “від попа до попа” най-

¹ Історія о презьельной брани Богдана Хмьльницкаго. Див. Літопис Григорія Грабянки. — Київ, 1854.

² Липинський В. — С. 81.

³ Матеріали про участь православної Галичини в повстанні Хмельницького подав д-р С. Томашівський у своїй праці “Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.”; див. “Записки НТШ”. — Т. 3 і окремо 1989 р.; див. ще Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині. — Вінніпег, 1917.

свіжіші відомості, які отримувало з центру, з Києва. На Богослуженнях у Галичині молилися: “Господи, допоможи братії нашій, козакам!” І це тоді було звичайною річчю, що в повстання йшло все село за проводом свого православного священика. На Калушині провідником повстання стала навіть попадая Пісочничка з Довгого. Поповичі грали видатну роль і ставали на чолі своїх сіл. Повстання 1648 року охопило більшість православної тоді Галичини. Навіть карали тих, хто не хотів брати в ньому участі. Тільки місто Львів та його ближчі околиці не повстали, бо тут була велика сила поляків, що позбігалися сюди зі всієї Галичини.

Повстання в Галичині скрізь мало виразний релігійно-національний характер: проти католицизму, проти унії й проти поляків! Найперше кидалися на католицькі костьоли й грабували їх дощенту, а то й палили. Святощі часто були потоптані. Усе католицьке з ненавистю нищилось, навіть фігури по дорогах. Кожного захопленого католика або вбивали, або продавали татарам у неволю. Прихильники унії поховались або повтікали.

Того часу скрізь по Галичині по містах були озброєні замки і до них ховалися католики зі своїм майном. Повстанці на них нападали й усіх забивали, а зброю забирали собі – її там було немало. Часом поляки, втікаючи, віддавали своє майно на переховання священикам, прихильним до унії, але селяни його забирали.

Повстання в Галичині розгорілося головню тоді, коли в неї вступив Хмельницький зі своїм військом. Козаки відразу розсипалися по краю й скрізь підіймали народ на католиків. Духовенство наперербій закликала до себе Хмельницького та його старшин, щоб визволяв їх від католиків, і щедро їх гостило в

себе. Про якусь унію ніде в Галичині й згадки не було тоді, а хто був уніятком, той ховався або втікав до поляків.

Коли Хмельницький опустив Галичину, стала вертатися до сіл польська панота, часто з військом. Повстанці завзято не впускали панів і мужньо боролись, особливо під проводом відомого повстанця Височана. А де війська було більше, поляки стали сильно карати всіх українців – брали їх на тортури, пекли вогнем, палили, вбивали, вибирали очі, саджали на палю й т. п.

Галичина знову залилася кров'ю... І знову заговорили про унію її прихильники.

На кінець 1648 року Галичина сильно опустіла, бо багато з населення її, боячись помсти, повтікало в Україну або на Волощину. Взагалі ж, Хмельницький зробив дошкульну помилку в Західній Україні: покидаючи її, не позоставив своїх окупаційних військ, бодай малих для організації місцевого населення. Це довело до скорого повного спинення революції в Галичині. Року 1649-го Галичина ще трохи кипіла, але далі втратила надію на Хмельницького й стала заспокоюватись. А коли року 1655-го Хмельницький вдруге появився в Галичині, народ за ним уже не пішов...

ІІІ. ВИЩЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ТРИМАЛОСЯ ПАТРІОТИЧНО

Вище українське православне духовенство так само було патріотичне й радісно повітало повстання Хмельницького за волю православної віри проти унії. Сучасник повстання, Самуїл Грондський у своїй *Historia belli cosacco-polonizi 1676* року подає, що на зборах

Хмельницького зі своїми приятелями в 1646 році всіх присутніх сильно підбадьорила важлива звістка Богдана, що його задуми поблагословив сам митрополит Київський Петро Могила перед своєю смертю (1 січня 1647 року). І то не тільки поблагословив сам почин, а й загрожував прокляттям кожному, хто в справі оборони православ'я не візьме діяльної участі, будши в змозі помагати розумом або зброєю¹, цебто закликав і інтелігенцію, і селянство на повстання.

Якуб Михаловський видав за стародавнім рукописом Морштина "Księga pamiętnicza", а в ній розповідає:

"Полонені козаки показали під тортурами, що Львівський владика (православний) Арсеній Желборський таємно посилав козакам порох, кулі та цину. Те саме робив і Луцький православний владика Афанасій, а також, між іншим, прислав Максиму Кривоносу декілька гармат, що звалися "гаківницями". А православні священники листувалися поміж собою і передавали один одному вістки. За їх допомогою по всій Україні знали, що робиться в тому чи іншому місці, де знаходяться козацькі чи польські військові сили, і згідно з тим поступали" (за виданням 1864 р., с. 93, Краків)².

Українська православна ієрархія відразу визнала владу Богдана Хмельницького за свою. Це вплинуло на все духовенство, і воно стало по боці гетьмана. Це мало вирішальну роль в Богдановій праці, бо тягло до нього українські верхи й українські низи. І правдиво твердить В. Липинський:

"Рішуючу роль відіграло признание української світської влади гетьманської українською духовною. Небувалий у нашій історії ані перед тим, ані після того величезний підйом духовний — національний ідеалізм тодішніх духових провідників нації, що всю свою силу, весь свій вплив на народні маси й усе своє захоплення вжили на створення

¹ Костомаров М. — Т. 1. — С. 249; Grondski S. — С. 47-52.

² Костомаров М. — Т. 1. — С. 317.

духовної єдності національної між тими, хто править, і тими, ким правлять, — ліг в основу морального авторитету української державної влади в очах народних мас. Оцей, владою духовною створений, моральний авторитет матеріально сильної державної української влади, оця відроджена маєстатність України остаточно прижила до неї найкультурніші й політично та національно найцінніші елементи"¹.

Так об'єдналася вся Україна, бо вона повстала проти зненавидженого католицизму, проти унії, за віру православну. Це було живе й реальне гасло, яке підняло всю Україну на повстання.

Київського митрополита Сильвестра Косова поляки й інші не раз упрощували бути посередником у переговорах з Богданом Хмельницьким. Коли року 1650-го з Хмельницьким вів переговори православний воєвода Адам Кисіль, він упросив митрополита перше переговорити з гетьманом, що той і виконав, правда, невдало². Те саме бачимо й на початку 1651 року, коли польське посольство до Хмельницького просить митрополита Косова допомогти справі їхніх переговорів³. Але, здається, митрополит Косів у близьких стосунках з Хмельницьким не був, то все ж змушений був самими подіями не раз брати в них уділ.

Коли Богдан Хмельницький року 1655-го облягав Львів, то до нього явився Львівський православний єпископ Арсеній Желіборський і в ім'я Христа благав гетьмана не руйнувати українського православного народу. Хмельницький послушався і наклав на Львів тільки окуп, що сильно пошкодило дальшій військовій справі⁴.

¹ Релігія й церква в історії України. — Філадельфія, 1925. — С. 70-71.

² Костомаров М. — Т. 2. — С. 218.

³ Там само. — С. 278.

⁴ Там само. — С. 212.

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

**УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА
за Богдана Хмельницького**

1647 — 1657

**В і н н і п е г
УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛОВСЬКЕ ТОВАРИСТВО
1955**

УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Патріотичне ставлення українського православного духовенства яскраво виявилось в справі присяги його на вірність московському цареві по переяславській раді. Московські послы 14 січня 1654 року врочисто в'їхали в першопрестольний Київ. Їх змушене було стрічати й духовенство: митрополит Київський Сильвестр Косів, єпископ Чернігівський Зосима, печерський архімандрит Йосип Тризна, ігумени й намісники різних українських монастирів. Деякі джерела говорять (наприклад, Бантиш-Каменський в "Історії Малої Росії", 1842, т. I., прим. 320), ніби митрополит виголосив відповідну промову, але православний священник-самовидець свідчить зовсім про інше: "Отець митрополита од жалю обумірав і все бившее з ним духовенство за слезами світа не виділи..."¹

Власне, це свідчення більш відповідає правді, бо вище духовенство, на чолі зі своїм митрополитом, рішуче не поділяло думки Хмельницького піддатися під руку московського царя, а тому й присягати йому зріклося.

По молебні московський посол, боярин Василь Бутурлін, грізно й нечемно запитався митрополита Косова: "Чому Ваше Преосвященство ніколи не писали до царя й не шукали собі царської милости тоді, коли гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке не раз просили великого государя, його царську величність, прийняти їх під свою високу руку?"

Митрополит спокійно відповів: "Мені не відоме листування між гетьманом та государем".

¹ Рукопис Императ. Публ. Библиотеки, різноязичне, Miscell. — No. 63; *Костомаров М.* — Т. 3. — С. 134.

І духовенство рішуче відмовилося присягати. Костомаров про це пише так:

“Митрополит уживав різних викрутів. Казав, що в них немає маєтків і тому їм присягати не годиться, говорив, що боїться помсти польського короля супроти того духовенства, що було в інших землях Речі Посполитої, і не хоче відповідати за невинні душі, посилаючись на Печерського архімандрита, а архімандрит посилався на нього. Митрополит не погодився й тоді, коли думний дяк Лопухін погрожував йому царською неласкою та гетьманським гнівом. Навіть на пропозицію Лопухіна вияснити цю справу з боярином Бутурліним митрополит рішуче відказав, що йому нема чого ані бачитися, ані говорити з боярином”¹.

І тільки наступного дня, 19 січня 1654 року, напівсилою змушені були присягнути т. зв. митрополічі люди: слуги, дворові, козаки й шляхта, але вище духовенство московському цареві таки не присягнуло.

Мало того, митрополит Косів наказав своєму ченцеві Печерського монастиря Макарію Криницькому офіційно записати в Луцьких гродських книгах протест проти московського насилування присягати цареві, що той і виконав. Криницький розповідає, що Богдан Хмельницький і його генеральний писар Іван Виговський присягнули цареві московському, а московські послі присягнули Богданові².

Причини, чому митрополит Сильвестр Косів відмовився присягати, добре вияснює В. Липинський:

“Причиною опозиції українського (православного) духовенства було між іншим і те, що воно боялось (як потім показалось — слушно) утрати незалежності Української церкви тоді, коли митрополит Київський стане підлягати патріархові Московському. Крім того, присяга разом з Військом Запорозьким цареві тоді, коли велика частина

¹ Костомаров М. — Т. 3. — С. 135.

² Липинський В. Україна на переломі. — Відень, 1920. — С. 258; див. Московські “Чтенія”. — 1861. — Т. 3.

Київської митрополії оставалась ще за межами козацької України в залежності від Речі Посполитої, потягала за собою віддання православної церкви на цій некозацькій території, тобто на Волині, Поділлі (західному), Галичині й Холмщині в руки польські, що було рівнозначним заведенню в тих краях скрізь релігійної унії і конфіскації величезних маєтків, які там церква православна посіла. Воно так дійсно пізніше за часів Руїни й сталося”¹.

Духовенство, особливо вище, добре знало тяжкий стан духовенства московського, тому й дивилося на українсько-московське поєднання, як на поневолення своєї церкви. Ось через це митрополит Київський зі своїм вищим духовенством рішуче заявили, що “волять померти, аніж присягнути цареві”...²

Настрій українського духовенства добре знаний з листа Чорнобильського (на Київщині) протопопа з січня 1654 року: “Хмельницький видав усіх нас у неволю московському цареві по Володимир і по Турів, і ще й далі. Місто Київ під мечевим каранням силою довів до того, що присягнули всі, та духовенство не присягло. Сам бачив своїми очима, як Москва наїхала Київ”³.

Коли московське військо за допомогою Хмельницького зайняло Білорусію, то зараз же, 15 вересня 1654 року, єпископ Білоруський, що весь час знаходився під владою митрополита Київського, був силою прилучений під владу Московського патріярха⁴. Це сполошило й насторожило все українське духовенство. Навіть тих, хто був до Москви прихильний.

¹ Липинський В. — С. 258.

² Акты Южной и Западной России. — Т. XIV.

³ З рукопису Архіву Чарторийських у Кракові; див. Липинський В. — С. 258.

⁴ Акты Южной и Западной России. — Т. XIV. — С. 354.

Тогочасні документи часто вказують, що Богдан Хмельницький поєднання з Московією не обміркував належно зі своїм вищим духовенством, а це сильно вдарило всю справу Хмельниччини.

Взагалі ж українське вище духовенство ставилося дуже недовірливо до Московії весь час. Так, польські послы під Львовом у 1655 році запримітили, що отець-духівник гетьмана Богдана по обіді читав молитву, але не згадав у ній імени Московського царя¹.

Звичайно, Богдан Хмельницький, поєднавшись з Московією, тягнув туди й нашу церкву, чого зовсім не хотіло наше духовенство, особливо вище.

IV. НЕПОРОЗУМІННЯ МИТРОПОЛИТА СИЛЬВЕСТРА З МОСКОВСЬКИМИ ВОЄВОДАМИ

Нравдивий настрій українського вищого духовенства до підданства Московії ще сильніш виявився в новій справі, що за два місяці наспіла по першій. Призначені в Київ московські воєводи кн. Федір Куракін та кн. Волконський у березні 1654 року скаржаться цареві, що митрополит Сильвестр не дозволяє їм будувати фортецю на горі поруч із Софійською катедрою, на тому місці, що було ними призначене на це. Ходило про 820 квадратних сажнів землі, але митрополит твердив, що земля ця з найдавнішого часу є власність Софійського собору, монастирів Михайлівського й Никольського та Десятинної церкви. Воєводи виясняли митрополитові, що ця фортеця (остріг, город) потрібна їм на охорону

¹ Костомаров М. — Т. 3. — С. 208.

клян, а іншого відповідного місця нема. Але митрополит на те незадоволено відповів: “Оберігайте їх верст за двадцять чи далі від Києва, а на цій землі будувати я не позволю”.

Воєводи відтяли, що коли митрополит не дозволить, то збудують і без того. Подратований владики з гнівом до них: “Коли будете будувати проти моєї волі, то я почну з вами битися!”

Воєводи нагадали митрополитові про підданство цареві, а той їм відсік: “Гетьман з Військом Запорозьким піддався під високу государську руку, а я зі всім Собором не посилав до царя бити чолом про це. Ми, духовні, живемо самі собі ні під чією владою”. На те воєводи: “Ти перше був під королівською владою, а тепер став під государською високою рукою, а тому слухайся государського наказу і не чини нам в государевих справах ніякої преки та розводу...”

Митрополит: “Я був під королівською владою, а тепер буду під тією, під якою звелить мені Бог. Ви тільки бачите початок – почекайте кінця!”

На це воєводи аж крикнули: “Чи ти, митрополите, Бога не боїшся, що таке говориш? Видно, що ти ніякого добра не бажаєш государеві, ніби від зради”. Митрополит розладився й заговорив по-польському: “Почекайте, почекайте! Скоро вам кінець буде!” – “Бачимо, бачимо, – на те воєводи, – від тебе, митрополите, зло та зраду і скажемо просто: не слухаємо твого наказу, а слухаємо свого государя і будемо ставити фортецю на тому місці, де показано”.

Воєводи покинули митрополита, зараз запросили до себе київську владу і розповіли їй про весь випадок з митрополитом. Влада пішла до владики й уговорила його таки погодитися. На це воєводи

сказали: “За його прикрі слова до нас нехай йому Бог простить. А от що він нахвалявся, ніби буде битися з царськими людьми, і інші неприємні слова, так цього затаїти не можна”. І вони про все послали донесення в Москву, а фортецю таки розпочали будувати.

Але Москва вважала краще поки що мовчати. Від неї прийшов наказ оголосити митрополитові, щоб він не турбувався за взяту землю, бо Софійському двору буде дана інша земля. Митрополит мусив з усім примиритися, але ставився й далі неохоче до царських воевод. Наступного місяця квітня ті знову скаржилися на київського владика, що він з ними не радиться ні про жодну справу.

А коли прийшли вістки про царські перемоги в Литві, то київське духовенство змушене було служити з цього приводу вдячного молебня, але митрополит на молебні не був, відговорюючись недугою. Тоді воеводи пішли до митрополичої палати й оголосили владичі про царську урочистість. Митрополит таки змушений був наказати стріляти на радість із гармат у своїм Софійському монастирі¹. І гармати стріляли на честь царя, але тільки з приказу.

І як знаємо, духовенство таки не підпорядкувалося Москві аж до 1686 року, та й по тому завжди кривим оком дивилося на неї. Тому постійно бували на цьому тлі різні непорозуміння до кінця XVIII століття.

Взагалі сильно кидається в очі, що гетьман Богдан Хмельницький оминав митрополита й вище духовенство і не радився з ними. Не видно, щоб гетьман мав який ясно окреслений план, щодо церковної справи. Це сильно било всю Хмельниччину.

¹ Акты Южной и Западной России. — Т. X. — С. 387-390; див. мою працю: Українська церква. — 1942. — Т. 2.

V. ГРЕЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО
В ПОВСТАННІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Нригляньмося тепер докладніше, як поставилося грецьке духовенство до найбільшої події в усій нашій історії – повстання Богдана Хмельницького проти унії за віру православну. Власне це ставлення доказує, що Грецька церква широко побивалася за своєю донькою. В Україні часто бувало вище східне духовенство, що так само дуже прихильно поставилося до повстання Хмельницького, благословляло його на боротьбу за православну віру, під яким гаслом і вибухло саме це повстання. Терпівши багато від турків, воно добре знало тягар чужоземного гніту. Так, коли 24 грудня 1648 року Хмельницький урочисто приїхав до Києва, він там застав нежданого гостя – Єрусалимського патріярха Паїсія.

Патріярх повітав Хмельницького від усього православного світу на Сході й заохочував його на нову війну проти папізму¹. Тут же відбулася подія, що сильно вплинула на дальшу політику Богдана Хмельницького. Патріярх Паїсій, напевне, по нараді з українським вищим духовенством і митрополитом та світською інтелігенцією поблагословив Богданові високого титула – “Князь Руси”. Звичайно, “збоку було видніше”. Це патріярх Паїсій влучно вказав Богданові його дальшу політичну дорогу, а тим сильно підняв його авторитет в Україні.

Річ ясна, східне духовенство добре знало українську політичну ситуацію і належно звертало Богдану Хмельницькому увагу на зв'язок з Молдавією, Валахією й Седмигородом та з їхнім зверхником Турцією. Зв'язок України з Турцією був тоді зов-

¹ Костомаров М. – Т. 2. – С. 54-55.

сім реальний і ніс патріярхові Царгородському та всій Східній церкві великі надії й можливості; цей українсько-турецький зв'язок мало ще вияснив собі гетьман Богдан, але пізніше його глибоко розумів гетьман Дорошенко та його політичний учитель митрополит Йосип Тукальський, тільки за їхнього часу зв'язок цей був уже запізнений.

Трохи пізніш, коли в лютому 1649 року до Чигирини прибули комісари від польського короля, то Богдан Хмельницький зі зворушенням згадував про це незабутнє патріярше благословення. “Мене, — казав Хмельницький, — сам патріярх на цю війну поблагословив. Він мені велить кінчати ляхів. Як же мені не слухати такого великого старшого, голови нашого, гостя любого?”¹

Року 1651-го вся Польща загорілася війною. Папа вмішався у війну й прислав повне відпущення гріхів кожному, хто піде на війну проти православних українців. По всіх костьолах правилися врочисті служби про перемогу над українцями за честь католицтва. Війна прийняла виразний релігійний характер².

При такому наставленні й гетьману Хмельницькому треба було подбати про церковні благословення. Київський митрополит Сильвестр Косів, старий віком, був малодіяльний, зате православний Схід не забув про Хмельницького. Костянтинопільський патріярх прислав гетьману грамоту, в якій хвалив його благочестя, похвалив війну проти ворогів — засновників унії та гнобителів православ'я. Цю грамоту патріярх передав своїм посланцем Микитою Михайловичем. Була заохочуюча грамота й до Ки-

¹ Костомаров М. — Т. 2. — С. 74.

² Там само. — С. 301-302.

ївського митрополита, щоб він допомагав задумові Хмельницького¹.

В Україні гостював тоді Назаретський митрополит Гавриїл. Він поблагословив Богдана на боротьбу проти унії за православну віру, поблагословив також і його військо.

Крім того, в Україні перебував тоді Коринтський митрополит Йоасаф. Він прив'язав Хмельницькому меч, освяченого Єрусалимським патріярхом на самому Гробі Господньому, дав йому часточку святих мощів із Греції, а військо покропив святою водою й заохочував надією на Божу поміч. Цей митрополит зносився й з московським царем Олексієм Михайловичем і сильно допомагав у справі зносин України з Московією. Він рішуче заявив гетьманові, що з духовенством їде сам з ним на війну. Хмельницький погодився на це.

Наближався страшний бій під Берестечком, червень 1651 року. Король польський Ян Казимир літав по своєму табору, а з ним була Холмська чудотворна ікона Божої Матері. Ікону поставили в осібному наметі, зробили вівтаря й правили служби Божі. Цю чудотворну Холмську ікону дали королеві свої ж духовні уніяти, щоб вона допомогла йому побити українців православних!

Те саме було й у козаків, бо вони ж справді билися за волю своєї православної віри. Митрополит Йоасаф, що весь час перебував серед козачого війська, грецьким звичаєм, їздив на коні в повному архіерейському облаченні і благословляв козацьке військо, заохочував до бою. Перед митрополитом несли церковні корогви, а духовенство — кадило.

А коли козацьке військо ремствувало на Хмельницького й зовсім втратило дисципліну, серед них

являвся митрополит Йоасаф з духовенством і заспокоював військо.

Польські джерела власне цього митрополита вважають причиною того, що обложені козаки так міцно й довго трималися. І ще на останку, коли вже мало було надії не то на перемогу, а й на саме спасіння, являвся серед козаків митрополит Йоасаф з хрестом у руці й хотів спинити козаків, що втікали.

У цей час якийсь католик підбіг до митрополита, але не міг його взяти живим, чого так хотілося полякам, і тому заколов святителя... Поляки принесли до короля його церковні речі: митру, Євангелію в золотій оправі, дві чаші, дикірія й трикірія, хреста, омофора, срібного жезла та освяченого меча. Всі ці церковні речі склали в наметі перед чудотворною іконою Холмської Божої Матері, бо її силі приписували перемогу над козаками. Король наказав поховати митрополита в сусідній православній церкві зі всіма його церковними речами...¹

Пізніш, року 1653-го, король Казимир брав чудотворну Холмську ікону й під Жванець, але там вона виразно йому не допомгла. Розгніваний король вернув ікону назад до Холма уніятам.

Року 1654-го до України прибув Антіохійський патріарх Макарій. Він привіз Богдану Хмельницькому Чашу святого мира. Історики припускають, що вона готувалася для коронації Богдана².

Треба тут ще раз згадати про грецького емігранта ченця Данила, що довгий час вірно служив Хмельницькому, як його посол по різних країнах, а найбільше в короля шведського. Це він наладнав

¹ Костомаров М. — Т. 2. — С. 335, 349, 362-363.

² Липинський В. — С. 118.

шведсько-українські стосунки¹. І не він один вірно служив Хмельницькому; польський дипломат Мяковський 1649 року доносив своєму урядові, що грецькі ченці, з доручення Богдана, “бігали з України на Волощину, і до Тугайбея”, і з ними комісари Польщі, українці вели таємні наради, запросивши на них і митрополита Косова².

Взагалі треба підкреслити, що грецьке духовенство грало помітну роль в церковному й політичному житті України й завжди їй допомагало. В. Липинський правдиво підкреслив, що варто було б глибше все це вяснити³. У всякому разі це духовенство часто життя своє клало в обороні православної віри проти католицизму й унії, що сильно руйнували Україну.

VI. ЗНУЩАННЯ КАТОЛИКІВ НАД ПРАВОСЛАВНИМИ

Новгий час католики знущалися над православною вірою українців і тиснули їй, як тільки могли. Запровадження унії тільки підлило оливи до загального незадоволення, бо унія була для поляків виключно справою політичною — конче винародовити нею українців і зробити з них поляків. Козаки повстали головно в обороні своєї православної віри та знищення всіма зненавидженої цієї унії. Тому зрозуміла та помста, яку вони виявляли супроти всього католицького: нищили костьоли й виганяли або й убивали ксьондзів. І це робилося не тільки на Волині, Поділлі, Брац-

¹ Липинський В. — С. 177-179.

² Там само.

³ Там само. — С. 270, примітка 112.

лавщині й Київщині, а й у Галичині. Так, у Камінці Струмиловій селяни перебили поляків, помордували ксьондзів і нищили католицьку святиню. У серпні 1648 року сучасник пише: “Уся Русь дише злобою до всього католицького й шляхетського”¹.

Волинська православна шляхта в 1646 році, обираючи послів на сейм, склала відповідну постанову, в якій розпачливо писала, що православна віра “в християнській державі, в Речі Посполитій, вільній і свободній, знаходиться в такому поневоленні, якого не зазнають навіть греки в неволі бусурменській”. Шляхта зобов’язала своїх послів “честю, присягою й сумлінням” не приступати на сеймі до жодних державних справ, поки “ця тяжка кривда не буде заспокоєна”². Це ще було напередодні повстання Хмельницького.

Сучасник католик-волиняк року 1648-го пише про цей час:

“Ми сидимо з жінками й дітьми під страхом нападів удень і вночі, кожної хвилини. Дорослі чоловіки й жінки товпляться по костьолах, а ксьондзи возносять молитви, щоб Бог відвернув свій гнів. Усі ми боїмося Грецької релігії. Можна з певністю сказати: хто тільки належить до цієї релігії, той чекає Хмельницького з любов’ю, як вибавителя”³.

Так католики-поляки допекли всій Україні своєю унією! Справді, вони поводитися з православними так, що викликали до себе загальне обурення. Року 1647-го Богдан Хмельницький писав до коронного гетьмана Потоцького про свого ворога Чаплинського, що “коли той стріне де священика, то не полишить його без того, щоб не вирвати волосся

¹ Костомаров М. — Т. 1. — С. 343.

² Липинський В. — С. 80; Його ж. Z dziejow Ukrainy. — 1912. — С. 186-188.

³ Костомаров М. — Т. 1. — С. 341.

або бороди і добрим порядком не порахувати ребра києм або й обухом”¹.

Сучасник пише про польного гетьмана Калиновського в 1651 році: “Калиновський вішав селян, четвертував, палив повільним огнем. Не проминав і Божих (православних) церков і наказував здіймати церковні дзвони й переливати їх на гармати, виганяв православних священників”².

До загальної ненависти супроти всього католицького багато оливи долив лютий ворог українського народу князь Єремія Вишневецький. Його зрадливе поступовання всім було пам’ятне. Прадід його, Дмитро Вишневецький, основник Січі і батько його, Михайло, були православними. Православним був і Єремія, але, навчаючись у Львівській єзуїтській академії, молодий князь підпав під єзуїтські впливи. Він кинув батьківську віру й став католиком, і то надзвичайно горливим. Мав свої великі маєтки в Галичині, на Волині та в Україні, а особливо багато їх було в нього в теперішній Полтавщині: в Прилуці, Лубнах, Ромні, Лохвиці. Й скрізь по своїх маєтках молодий неофіт будував костьоли та силою заганяв до католицизму та унії, сильно переслідував православ’я.

Звичайно, Ярему, як зрадника, ненавидів кожен, хто хоч трохи був свідомий свого рідного, а особливо ненавиділо його українське православне духовенство, за що тепер, носячись вовком по Україні, він мстився з підкресленою люттю.

Так, увірвавшись у містечко Погребище, Ярема священникам, “нічтоже согрісшим”, свердлом повишвердлював очі...³

¹ Літопис Величка. — Т. 1. — С. 41.

² Літопис Самовидця. — 19.

³ *Костомаров М.* — Т. 1. — С. 327, 329, 331; *Історія о презьльной брани Богдана Хмельницкаго с поляки.* — 1854.

У 1648 році Хмельницький писав до польського сейму, що “пан Ярема Вишневецький по-варварському тиранив та мучив християн і наказував навіть наших священників саджати на палю”¹.

Коли на початку серпня 1651 року війська Радзивілла окупували Київ, католики сильно пограбували місто, насилували жінок та дівчат. Особливо знущалися вони над православними святинями, сліди чого позосталися в Києві й до сьогодні. Так, вони пограбували Братський козацький монастир, а чудотворну Братську ікону Божої Матері зовсім понівечили².

Коли в жовтні 1648 року Хмельницький обліг Львів, то католики знущалися в місті з православних українців (тоді у Львові уніятів ще не було). Таким знущанням особливо вславилися бернардинські монахи, що обманом вбивали українців, коли ті шукали захисту в їхньому монастирі.

Згадувана вже “Історія о презЪльной брани” розповідає таке:

“Бернардинські монахи спорядили в суботу обід і поставили два столи: на одному їжа була скоромна, а на другому — пісна. Католики в суботу постять, тому монахи, припрошуючи людей до їжі, казали: “Ходіть, хто з вас русин, сїдайте й їжте м’ясо, а хто поляк, тому їжа рибна з маслом”. Православні, не прочуваючи підступу, сіли за окремих від католиків стіл. Тоді монахи стали викликати їх поодинці, ніби хотять щось сказати, і виводили за ворота, а там, у глухому дворі, був колодязь, званий бардиги. Біля колодязя стояв бернардин. Монах підводив русина до колодязя й казав: “Ану поглянь туди!” Русин нахилив голову, а бернардин рубав його по шії і тіло зараз же скидав у колодязь. От уже декілька чоловік таким чином пішли слідом за монахом і ніхто не знав, що сталося з тим, хто вийшов перед ним. Нарешті, русини занепокоїлися. Дехто встав і поглянув, що то роблять монахи. А довідавшись, усі русини з криком кинулись через стіни й просто подались в козацький табір,

¹ Костомаров М. — Т. 1. — С. 359.

² Там само. — С. 409.

де викликали загальний шал. Розгніваний Хмельницький грозився спалити все місто, але потім заспокоївся й послав попередити всіх православних мешканців Львова, щоб вони в час штурму, яким він погрожував, заховалися по церквах¹.

При кожній найменшій спосібності Хмельницький гостро протестував проти католицьких знущань над православним духовенством. Так, 29 жовтня 1655 року в нього було польське посольство. Богдан енергійно виговорював йому за знущання над священиками².

Із бігом часу поляки-католики не спинювали своїх жорстоких знущань над православним духовенством і мордували його при кожній можливості, хоч і бачили, що це викликає також і помсту православних. У 1657 році, 22 січня, Богдан Хмельницький писав до царя в Москву: "Ляхи внонь в Пинскомъ присудѣ монастыри попалили, православного архимандрита Лещинскаго отца Іосифа (Тукальського) мало не убили, чернцовъ его побили на смерть"³.

Повстання Хмельницького було помстою католикам за довголітнє знущання з православної віри, тому бодай зрозумілим було його руйнування всього католицького. Але польське панство при першій відповідній нагоді сліпо продовжувало свою попередню лінію й руйнувало все, що православне. Оце головна причина, що на Сході слов'янства й до сьогодні така глибока ненависть поміж православними та католиками-поляками⁴.

¹ Костомаров М. — Т. 2. — С. 25-26.

² Костомаров М. — Т. 3. — С. 214.

³ Акты Южной и Западной России. — Т. VIII. — С. 395.

⁴ Антонович В. Що принесла Україні унія. — Вінніпег, 1952. (Тут докладно подано знущання над православними).

VII. УТИСКИ ПРАВОСЛАВ'Я — ГОЛОВНА ПРИЧИНА ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

1. Польща нищила Українську православну церкву всіма силами

и якраз переживаємо тепер 300-ліття найбільшої доби в історії України, тієї доби, що за своїм головним провідником, гетьманом Богданом Хмельницьким, зветься Хмельниччиною. Це справді була велика доба (1646–1657), яка цілком переродила і Україну, і її дальшу історичну ідеологію і на все українське життя надалі мала й має глибокий вплив.

При вивченні Хмельниччини завжди на перше місце ставиться питання: які саме причини довели до такого небувалого повстання України проти Польщі, в границі якої вона входила? Що саме могло так глибоко захопити Україну, що повстав справді весь український народ? Чим саме можна було підняти на одчайдушне повстання всю Україну?

Питання це дуже важливе, бо під кутом його легше розуміти всю цю велику добу, всю Хмельниччину, легше зрозуміти, чому вона довела до Переяславської ради 1654 року.

Більшість дослідників однозгідно правдиво вирішує цю справу: головною причиною повстання Богдана Хмельницького був тяжкий утиск Польщі на православну віру. Так вирішували це питання всі сучасники Хмельниччини, видвигаючи релігійні

* Цей розділ був написаний як окрема праця, тому в ньому є повторення.

причини на перший план, так вирішує і більшість істориків пізніших, істориків об'єктивних.

І дійсно, утиски католицької Польщі на православ'я були невпинні, а що далі, прибирали на силах все більше. Вони наростали з кожним королем, вони побільшувалися з кожним десятиліттям. Чавила на православ'я вся Польща, всі можливі її класи: уряд, шляхта й духовенство. Особливо великої сили прибрав католицький утиск на православну віру в XVI віці, коли на православних українців Польща кинулась справді всіма своїми силами.

Почалося з утисків на віру, але незабаром воно захопило й соціальне та громадське життя. Коли стали тиснути віру, то не була ж вона чимось тільки ідеологічним та відірваним від життя: віру православну сповідували живі українці і їх почали всіма способами переслідувати, переслідувати в усьому, щоб змусити таки покинути православ'я та перейти на католицтво. Утиск віри природно тягнув за собою різні соціальні утиски.

Року 1413-го, другого грудня, відбулася т. зв. Городельська унія Польщі й Литви, яка дала всі права тільки католикам; коли українець чи білорус хотів мати які права, мусив приймати католицтво. Це був один з тяжких ударів на Українську православну віру. Але українці таки міцно трималися своєї віри, хоч і почали втрачати свою інтелігенцію, яка, ради ласощів панських, зраджувала рідному православ'ю й переходила на католицтво.

Городельська унія 1413 року, яка єднала Литву з Польщею, надавала литовським і "руським" (українським і білоруським) панам усі права, які мали поляки, але тільки тоді, коли вони ставали католиками. І власне з того часу починається тяжка й дуже сумна сторінка "руської" інтелігенції: частина

її помалу зраджує вірі батьків, кидає православ'я й переходить на католицизм. Незабаром такі відступники зраджували й народ свій і ставали поляками. Головною політикою Польщі було ополячити всіх неполяків своєї держави.

Та простий народ міцно тримався православ'я, за що на нього посипались найрізніші громадські та соціальні утиски.

Коли в Польщі з року 1570-го появилися єзуїти, вони перше виступали проти сектантів, але скоро побачили, що головна ворожа їм сила — в православ'ї, яке не визнає Папи. І єзуїти кинулись всіма своїми силами на православних, поставивши собі ціллю перетягнути їх до католицизму. У боротьбі проти православ'я єзуїти помалу об'єднували все польське духовенство, а через них і всю польську шляхту. І цим об'єднаним фронтом тиснули православних, відбираючи їм усі права до спокійного життя.

А Папа дуже зручно й уміло керував усією цією акцією, не даючи, щоб "схизматики" мали в католицькій Польщі які-небудь права. Польща завжди була найпокірливішою Папі державою, вірно слухалася всіх його відкритих і таємних заряджень. Ніхто в Україні не приносив і не приніс стільки кривди та ударів, як, власне, Римський Папа. І коли сучасні історики заховують це чи оминають, то вони не об'єктивні. Не забуваймо-бо того, що в XVI-XVII віках віра більше проймала всіх, як тепер.

А вкінці справа з непокірними "схизматиками" дійшла аж до Берестейської унії 1596 року, запровадженій в життя з наказу Папи насильством польського уряду. Ця страшна подія потрясла всією Україною і всю її поставила на ноги. І на правду це була страшна подія: кілька православних єпископів, морально таки надто низьких, не питаючись ні наро-

ду, ні духовенства, таємно підготували “якусь унію” і при допомозі Папи та польської влади стали силою гнати народ у цю унію.

Унія була страшною підступною видумкою Папи, єзуїтів та поляків. Папа постановив окатоличити весь слов'янський Схід, але православна Москва й слухати не хотіла папських теревень. Осталася Україна. І Папа кинув на неї військо своїх єзуїтів.

Польща вхопилася за унію з інших причин — своїх, державних. Думка була, що унія — переходова стадія і що уніятів легко буде перевести на католиків, а потім і на поляків. А поки те буде, унія кидала “русина на русина” і сильно обезсилювала український народ у Польщі. Замість набувати собі прав, тепер головно серед української інтелігенції та духовенства пішли роздори.

Маючи на думці через унію ополячити українців, Польща гнала їх в неї силою, як тільки могла: переслідуваннями, відбиранням церков, заборною Богослужб, відбиранням громадських прав і т. ін.¹

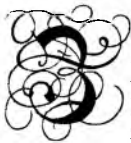
Уся Україна зненавиділа унію ще на початках її, тільки чекала відповідного часу, щоб виступити збройно проти неї. Український народ кипів не тільки проти поляків, а й проти уніятів, що наважились нищити батьківську віру, щоб тим допомогти полякам перевести на католицтво весь український народ і зденаціоналізувати його.

Разом з утиском віри більшали й утиски соціальні. Жити українцеві в Польщі ставало неможливим. У таку напружену годину досить було малого вогника, щоб запалити весь український народ.

¹ Див.: Антонович В. Що принесла Україні унія.

Нарешті появився Богдан Хмельницький — і запалала вся Україна, а з нею й Польща. І кров потекла сторіками.

2. Яка була головна причина повстання?

Звичайно, причин повстання Богдана Хмельницького було багато: соціальні утиски Польщі проти православних не знали меж. Але кривди релігійні були найболючіші, і кожен розумів, що це з них випливають і кривди соціальні. Релігійна рана на православному тілі в українців в Польщі ніколи не заживала, хоч часом з поверхні ніби й затягалася. Ця рана вічно кривавилася і підбурювала весь український народ проти поляків та їхніх вихованців — уніятів.

Наш найбільший історик Михайло Грушевський перший ясно поставив питання: яка була головна причина повстання Хмельницького? І вирішив це так, що на перше місце поставив причини соціальні, національні й інші¹. М. Грушевський не об'єктивно робить це, щоб переіначити свідчення сучасників, і шукає першопричин такі соціальних, хоч джерела ясно вказують на переслідування православної віри, як на першопричину.

Але своєї позиції М. Грушевський не витримує і заявляє: "І не зважаючи на це все, першим окликом, під яким загриміло повстання і з яким потім пішло воно в традицію, усе-таки був оклик: "За віру!" Досить це несподівано по тім усім, що ми бачили вище (неповним зором), але кінець-кінцем

¹ Див. його "Історію України-Руси". — К., 1922. — Т. VIII, ч. 2. — С. 79-83.

не буде дивним, коли ми пригадаємо, з одного боку — цілий ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території, дрібної місцевої війни, яка місьями безпосередньо перейшла в повстання й війну Хмельниччини. З другого — візьмімо на увагу те, що з різних мотивів роздражнень і невдовольень, які підіймали людиність проти польського режиму і шляхетського панування, релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання й освячення повстання в очах своїх і чужих¹.

Із легкої руки Грушевського й інші нові історики стали шукати першу причину повстання Богдана Хмельницького не конечно в релігійних утисках. Так робить, наприклад, Д. Дорошенко² й інші. Це цілком не відповідає дійсності, як я подав вище. Першою причиною все ж були релігійні утиски, з яких логічно повставали й усякі інші утиски, як малі, так і тяжкі.

Релігійні утиски чи утиски віри — це поняття дуже широке. У той час вираз “православна віра” об’єднував усе духове життя нашого народу — його культуру, національність, традиції й звичаї, його життя громадське й т. ін. Незабаром зі словами “православна віра” (або віра благочестива) поєднався й соціальний стан її вірних. Поняття “православна віра” міцно поєдналося з назвою “руський” (українець). Поляки добре знали, що, винищуючи православ’я, вони тим самим винищують і небезпечний їм український народ.

Сучасні історики-уніати часто або баламутять нам історію Хмельниччини, неправдиво освітлюючи

¹ *Грушевський М.* — Т. VIII, ч. II. — С. 116–117.

² *Історія України.* — 1933. — Т. II. — С. 8.

її, або зовсім оминають питання утиску православної віри й ролі унії в ньому. Сучасні советські історики звичайно про віру не пишуть ані слівця, бо їм писати про це заборонено. А навіть православні історики часто питання віри, найголовніше в Хмельниччині, навмисне оминають, “щоб не вносити подражнення братам”¹. Такий стан вивчення найвеличнішої доби нашої історії не тільки шкідливий, а й грізний: своя історія перестає бути учителькою українців. На своїх давніх помилках треба навчатися, щоб не повторювати їх, а не затаювати їх. А в науці це все не дає нам правдивого малюнка Хмельниччини, яка зачалася й всю Україну запалила одним тільки гаслом: “За православну віру, проти унії!”

3. Сучасники Хмельниччини свідчать, що Богдан бився за волю православ'я проти унії

країнський козацький літописець “Самовидець” докладно описав усі кривди, які терпів православний український народ від католиків поляків. Він “на першій місці поставив ворожнечу православних з уніятами і прикrostі від ренегатів православної віри”. Це признає навіть Грушевський². Оце була перша причина повстання Богдана — “ворожнеча православних з уніятами”!

“Самовидець” найкраще знав правдиві причини повстання Хмельницького, бо був самовидцем його, а свій Літопис написав десь року 1672-го, по 25 літах по ньому, коли вже можна було поглянути на

¹ Напр.: А. Яковлів (Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. — Нью-Йорк, 1954) оминув релігійні справи, як основні, а тому ця праця — суб'єктивна.

² Історія України-Руси. — Т. VIII, ч. 2. — С. 81.

Хмельниччину спокійніше. Він і виставив першою причиною повстання 1648 року утиск православ'я.

“Самовидець” починає свою історію Хмельниччини правдивим ствердженням: “Початок і причина війни Хмельницького єсть єдино от ляхов на Православіє гоненіє і козаков отягощеніє”¹. І це Самовидцеве “єдино” тут багато промовляє нам.

Самовидець був сучасником і свідком тяжких кривд, які терпів православний народ від відступників-уніятів та від поляків. Він пише:

“Для православних “у Вірі Руській” була помішка велика від уніятів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волині, але і в Україні² унія (за допомогою польської зброї) почала гору брати. В Чернігові уніятські архимандрити один по одному наставляли, по інших містах православні церкви запечатували. В тім уніятим помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи, бо вже в Україні що город, то костьол був. У Києві теж немалий утиск чинили церквам Божим старожитним — тодішній воєвода Тишкевич, а також єзуїти, домінікани, бернардини й інші монаші закони, наїздами й судами утісняючи митрополита та науки в школах забороняючи. Чисто вже не відрізняли староруську православну віру від поганства, бо вже більше пошанування було якому паскудному жидові, аніж найліпшому християнинові русинові. А найгірше глузування та утиск народ терпів від тих, хто з Руської віри прийняв віру Римську”³.

Це страшне свідчення, але справедливе...

Королівський історик того часу, також сучасник і самовидець, **В. Коховський**, передає скаргу самого Богдана Хмельницького і пише:

“Благовидним приводом для повстання насамперед виставляється Грецька віра, якій, казав Хмельницький, діялися гіркі зневаги від унії. Владичі маєтності й маєтності чернечі повідбирані, священники в пониженні. Уніяти, захопивши духовну юрисдикцію, прикладають їм ніж до горла.

¹ Історія України-Руси. — С. 79.

² Цебто на Київщині і в східних воєводствах.

³ Літопис Самовидця. — С. 11; у Грушевського там само. — С. 80-81.

Де в якому куті зісталася ще правдива батьківська віра, там єзуїтські проповідники пускають у рух різні наклепи. Усі благання православних на сеймах зістаються даремними, або відкладаються з одного сейму на другий — сама згадка про православну віру викликає гнів... Нема границь гіркої неволі, а панування обрзаного жидівського роду робить її ще незносною¹.

Це у високій мірі велике джерело — сам королівський історіограф стверджує, що утиск православ'я уніятами виставлявся найпершою причиною повстання Хмельницького.

Є ще одне сучасне джерело — це “Історія козакопольської війни” С. Грондського, в якій докладно вияснено той гніт, який робився українському православному народові. Автор пише:

“Щодо Грецької їх релігії, то як траплялося якомусь панові з яких-небудь причин перейти на Римську віру (а бувало це дуже часто), то й підданих змушувано до неї ж. А коли вони стояли при своїм, то церкви від них відбирано силою й на потреби Римської віри обертано. Подекуди тіла православних померлих, що давно вже на порох потліли і тільки в цинових трунах переховувались, вивозилися з гробівців на інші (католицькі) місця. В інших всякими способами нахилили попів до того, щоб вони помалу перетягали народ на Римську віру за допомогою її унії, а кого не могли привести до того спокійними й ласкавими способами, того силою, забираючи непокірних до в'язниць, інших віддаляли від урядів, а на їхнє місце настановляли інших (священників), подібних убранням, але дуже відмінних наукою (цебто уніятів), і всяку владу й суд над ними присвоювали собі, під намовами чесних патрів-єзуїтів. Усе це надзвичайно драгувало всіх православних, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе це ярмо. Коли ця нагода трапилася, вони не упустили її, але, як то кажуть, обома руками за неї вчепилися².”

Чи можна ще ясніше подати перші причини, які довели Україну до повстання? Унія була цьому

¹ *Annalum Poloniae climacteres.* — 1683. — Т. 1. — С. 25.

² *Historia belli cosacco — polonici.* — С. 29 і далі; див. *Грушевський М.* — Т. VIII, ч. II. — С. 83.

перша причина. Та унія, яку польський уряд за допомогою католицького духовенства та шляхти силою накидав українцям, наміряючись тим перетягнути всю Русь-Україну в католицтво, а вже тоді легко буде їх усіх ополячити...¹

На початку червня 1648 року в таборі Хмельницького побував московський посланець Климов. Він так описує намір повстання Хмельницького: “Усіх ляхів побити в Польщі й Литві за те, що віру православну ламали й багато православних побивали та силоміць до лядської віри приводили”².

Або ось ще страшний документ. Януш Радивил, гетьман Великого Князівства Литовського, року 1653-го написав до Волоського господаря Василя (а той цього листа переслав своєму швагрові Богдану Хмельницькому): “Кровопротиття велике має бути. Бій буде останній: або полякам погибіль, або Русі. Якщо переможуть поляки, тоді вкінєць загине рід і віра Руська, і вся Україна спустошена буде, і в ній оселяться з радістю й користю погані. А коли переможуть козаки, то коруна Польська буде в підданстві”³.

Оце основа Хмельниччини. Тоді кожен розумів, про що йшло обидвом ворожим сторонам. Уніятське духовенство було по стороні польській.

Ось так свідчать сучасники про причини повстання Богдана Хмельницького. І всі вони найголовнішою причиною ставлять релігійні утиски католиками православних, докладніше – утиски від розбуянілих уніятів. Цебто, унія з Римом довели до повстання всього українського народу з Богданом Хмельницьким на чолі.

¹ Див. про це докладно: проф. В. Антонович. Що принесла Україні унія.

² Акты Южной и Западной России. – Т. III. – С. 216.

³ Там само. – С. 337; Воссоединение. – Т. III. – С. 264.

Уніяти в той час вірних мали дуже мало, або й зовсім не мали – до унії належали деякі єпископи та деяке духовенство. Але все-таки ці уніяти при допомозі польського уряду таки захоплювали собі церкви та монастирі, хоч і без вірних. Із наказу польського короля, наприклад, у Чернігівському монастирі сидів архімандритом Кирило Транквіліон. Року 1643-го король польський призначив помічника й заступника цьому архімандритові Кирилові й писав: “Маю відомість, що в усій області Чернігівській нема жодного уніятського монастиря і Свята унія міститься в одній тільки особі велебного отця Кирила Транквіліона”. Король зробив ці призначення, з огляду на старий вік о. Кирила, “аби з його смертю Чернігівська архімандритія не попала в руки схизматиків”¹.

Такі випадки, звичайно, хвилювали всю Україну!

Так розуміли Хмельниччину всі сучасники, так розуміли й розуміють цю справу об’єктивні дальші й сучасні історики – на всіх повстання гетьмана Хмельницького робило враження війни за православу віру проти унії.

М. Грушевський подає ще кілька свідчень випадкових свідків: “Запорозькі черкаси б’ються за віру”, – пише в листі один чоловік з В’язьми, побувавши в Білорусії. “Сварка й бої з поляками й Литвою у черкас вийшла за віру”, – пояснює інший, що мав звістки з Вильні. “Ляхи б’ються з запорожцями за віру”, – оповідає жидок з Дорогобужа. “Кажуть, що за віру у козаків з поляками така війна, і перед тим була в них така війна”, – пише з Риги німець своєму знайомому до Пскова² і т. п.

¹ Архив Южной и Западной России. – Т. VI, ч. I. – С. 311; *Грушевський М.* – Т. VIII, ч. II. – С. 116.

² *Грушевський М.* – Т. VIII, ч. II. – С. 116.

Отже, як бачимо, у широких верств сучасної Хмельниччині людности не було сумніву, за що саме повстав Хмельницький, – за віру православну проти утисків католиків, а головне – проти дошкульної унії.

4. Утиски православної віри перед Хмельниччиною не припинялися

Грушевський, не ввійшовши глибше в психологію причин Богданового повстання, пише таке: “У дійсності, в тім десятилітті перед Хмельниччиною релігійне життя українське, хоч, розуміється, не стелилося рожами анітрошки, все-таки було занадто далеке від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рушити народ до повстання”¹.

За Грушевським те саме повторює й Д. Дорошенко: на час перед Хмельниччиною “релігійні суперечки, які ще так недавно потрясли цілим життям Речі Посполитої, особливо по її українських та білоруських землях, тепер майже затихли після компромісу 1632 року”².

А події показують, що було зовсім не так, як подають ці історики. Та й насправді нема жодних підстав твердити, ніби перед повстанням багато затихло. Це була тиша перед бурею, бо релігійні знущання ніколи не забуваються. Та й сам Грушевський це ствердив, показавши тут же на стор. 84–88, що виробляли поляки та уніяти проти православних перед Хмельниччиною.

¹ Грушевський М. – Т. VIII, ч. II. – С. 83–84.

² Історія України. – Т. II. – С. 8.

Крім цього, знаємо, що митрополит Петро Могила, скликаючи духовенство до Києва 1640 року на Всеукраїнський собор, писав у запрошенні, що Собор скликається через великі гоніння на православних¹.

Що перед Хмельниччиною не було жодного релігійного спокою, про це виразно свідчать безперервні втікання нашого козацтва на схід, на землі московські, особливо по більших невдачах на рідній землі. Москва охоче приймала таких втікачів і допомагала їм². Це було грізне явище!

Не менше грізним і показним було втікання в Московію цілих великих православних монастирів, які через уніятські переслідування не могли працювати вдома. Ченці кидали рідні землі й утікали в чужину, аби тільки не мати цього нестерпного переслідування й вічного страху. Утікають не тільки з Правобережжя, а навіть з Полтавщини. Так, року 1638-го втік у Московію ігумен Прилуцького Густинського монастиря Василій, а з ним – 70 ченців. По цьому втекла ігуменія Прилуцького Покровського монастиря Єлисавета з 35 черницями³.

Так уже перед Хмельниччиною уніятські переслідування готували реальну Переяславську раду.

Утиск православних під Польщею ніколи не спинявся, а з часу Берестейської унії 1596 року він іще подесятерився. Жити в Україні стало неможливо і багато українців утікали в Московію.

¹ Соловьев С. История России. — 1894. — Т. X. — С. 1490.

² Багалій Д. Очерки изъ истории колонизации степной Украины Московскаго Государства. — 1887; див. ще Соловьев С. История России. — 1894. — Т. X. — С. 1490-1491; див. ще Митрополит Іларіон. Політична праця Богдана Хмельницького. — Париж, 1947. — С. 64-65.

³ Соловьев С. — Т. X. — С. 1490.

А вкінці вся Україна повстала проти унії під проводом Хмельницького.

5. Сам Хмельницький завжди підкреслював, що Україна повстала за волю православної віри проти унії

ам гетьман Богдан у своїх розмовах із поляками та в своїх листах часто підкреслює релігійні переслідування українського народу і припинення цих переслідувань ставить на перше місце своїх вимог¹. Так, у листі 1647 року до коронного гетьмана Потоцького Хмельницький описує, що виробляв староста Чигиринський Чаплинський, який сильно кривдив не тільки селян та козаків, а й православних священиків: “Де йому трапиться бачитись з православним священиком, то він ніколи не оставить його, не збезчестивши, волосся й бороду не вирвавши і палкою ребер не перелічивши...”²

Особливо в розмовах з московськими посланцями Богдан Хмельницький завжди підкреслював тяжкі утиски від польського уряду та від уніятів, які терпить православний український народ³. На цій головно основі велися й переговори Богдана піти “під високу руку московського царя”.

Богдан Хмельницький, як тонкий дипломат та політик, дуже любив найрізніші перемови з поляками, часто посилав до них посольства, часто

¹ Митрополит Іларіон. Політична праця Богдана Хмельницького.

² Соловьевъ С. — Т. X. — С. 1562.

³ У виданні “Воссоединение Украины с Россией” 1954 р., т. I-III, багато листів Б. Хмельницького зі скаргою на утиски православним і кривди від уніятів.

листувався з ними. Те саме робили йому й поляки¹. І кожного разу Хмельницький виразно підкреслював полякам, що він бореться за волю православної віри свого народу та для знищення унії.

Так, по Корсунським бої, в половині червня 1648 року Богдан Хмельницький вирудив до Варшави, до короля, своє посольство, якому була дана писана інструкція, на що саме мають скаржитися королеві. В ній читаємо: “Найгарячіше просимо за духовенство Грецької релігії; просимо, щоб ця релігія ні в чому не була порушувана, щоб усі ті святі церкви, що були силою обернені в унію — у Любліні, Красноставі, Сяноці, Володимирі, по всій Литві й скрізь, — зоставалися в своїй давній волі”². Але козаки не застали вже короля Володислава IV — він помер, а сейм, як звичайно, нічого не хотів зробити козакам.

Коли зібрався конвокаційний сейм у Варшаві в 1648 році, справа православної віри стала бойовою справою. Усі послі Київського воєводства, а також воєводства Волинського, рішуче вимагали, “щоб унія була знесена і щоб тільки Грецька та Римська віри оставалися”³. У сеймі кипіло поміж шляхтою польською й українською, але православні не зреклися від своїх вимог.

Дуже гостро стала вся ця справа знищення унії й на наступному елекційному сеймі й забрала багато часу. Поляки боронилися й не погодилися ні на які права для православ'я⁴.

Листопада 17-го 1648 року був обраний новий польський король — Ян-Казимир. Є звістка, що він,

¹ Див. *Митрополит Іларіон*. Політична праця Богдана Хмельницького.

² *Rudawski L.I. Historiarum Poloniae*. — Варшава, 1755. — С. 31.

³ *Лупинський В.* — С. 72.

⁴ Там само. — С. 73.

ще будши королевичем, посилав до Хмельницького Юрія Немирича й обіцяв, що коли Хмельницький його підтримає й він стане королем, то буде боронити православну віру та права козацтва¹. Хмельницький цьому повірив, хоч не мав на те показних підстав, бо ж Ян Казимир був уже в той час єзуїтом та кардиналом, а це зовсім не пророкувало його доброго ставлення до православ'я, що потім і сталося.

Було чотири кандидати на трон польського короля: два сини покійного Володислава IV, Карл і Казимир, а також князь Седмиграддя Ракочі та король Швеції. Богдан Хмельницький з великими погрозами став за Казимира, і той був таки обраний, хоч польське панство його не хотіло. Це була основна помилка всієї церковної політики гетьмана Хмельницького, яка жорстоко помстилася на всій його праці. Хмельницький міг і повинен був підтримати кандидата неполяка і некатоліка, і тоді всі справи православної віри й знищення унії, а може, й незалежність України, пішли б зовсім інакше.

Богдан відразу спинив тоді свої військові дії. З приводу чого сучасник їх пише: “Тоді поляки шепталися, що, певно, Бог послав на Хмельницького сліпоту, коли з великими силами (він був тоді під Любліном) він не тільки не взяв столиці й не вкрив попелом усієї Польщі, а навіть ухилився від військових дій”².

Новий король Ян-Казимир зараз по своїх виборах прислав Хмельницькому листа, в якому обіцяв, що поверне козакам усі їх давні лицарські права. “А щодо унії, — писав король, — то ми теж хочемо задовольнити ваше прохання належним чином”. Отри-

¹ Акты Южной и Западной России. — Т. III. — С. 285.

² Rudawski L.I. — С. 25.

мавши такого листа від самого короля, Хмельницький зараз же, в Острозі, видав свого універсала до польської шляхти в Україні. “Я хочу, — писав гетьман, — щоб ви за волею й приказом його Королівської Величності не задумували нічого злого проти нашої Грецької релігії та проти ваших підданих”¹.

Коли до Хмельницького до Переяслава прибули польські королівські комісари, то він напідпитку грозив їм 23 лютого 1649 року, між іншим: “Виб’ю з ляхської неволі весь український народ... Спершу я воював за свою шкоду та кривду, тепер воюватиму за нашу віру православну!”²

На початку 1649 року Запорозьке Військо подало новому королеві петицію, в якій домагалася:

“Щоб саме ім’я унії було скасоване, а позоставили тільки Грецький та Римський закони, так як-то було за злуки Руси з Польщею (1569 року). Владики, що хочуть зоставитися в законі Римському, хай здорові при нім зостаються, віддавши Русі закону Грецького (відняті) соборні церкви грецькі та стародавні фундації. І коли зостануться тільки два закони, Римський і Грецький, як давніше було, то не буде загибелі християнських людей, братів наших, через унію, а без неї всі будемо жити в згоді”³.

Така була всенародна ненависть до унії!

Взагалі, вся українська шляхта домагалася покінчити з унією й дати православ’ю спокій. Року 1650-го київська шляхта зібралася в Житомирі на сеймику й склала інструкцію своїм послам на сейм, щоб усі костьоли в Україні були обернені в церкви, “бо й так пустокою стоять”⁴.

¹ Supplementum ad historica Russiae. Petropoli, 1848. — С. 185-187.

² Костомаров М. — Т. 2. — С. 73.

³ Памятники Киев. Ком. — 1898. — Т. I. — С. 332; Липинський В. — С. 244.

⁴ Опис Актової Книги Київського центр. архіву. — Ч. 19. — С. 40; Липинський В. — С. 73.

Воєвода Адам Кисіль, провідник православних українців у Варшавському сеймі, не раз був зневажений у цій обороні батьківської віри. Католики склали на нього пасквіля, в якому висміювали:

*Не міг чорт унії
З схизматиком травити —
Мусив кисіль посолити
І хмелем приправити¹.*

Року 1650-го, першого листопада, Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким склав у Чигирині листа до шляхетського Волинського сеймику. В ньому писав, аби шляхта на Варшавському сеймі домагалася, “щоб усі церкви з владицтвами й добрами (силою відібрані уніятами) віддані були, і ті церкви, що на костьоли обернені, і добра, від церков одібрані, щоб повернуті були, і унія з них щоб була знесена, як нам у Пунктах Зборівських єсть обіцяно. Дорога нам Отчизна наша, але віра прирожденна дорожчою мусить бути, за яку ми всі охоче вмирали. Ми домагаємось, щоб з церков наших унія, якої ніколи перш не було, була знесена і щоб церкви всі наші й добра церковні, які ще в неволі знаходяться, нам, народові руському православному, віддані були. Панове ж уніяти, що чужого гвалтом посіли, хай одступлять, бо предки наші віру святу боронили, горла свої накладаючи. Польські війська й руські війська Запорозькі ставали (до бою), а не уніятські, — про такі й не чути було!”²

Так сам Богдан стверджує, що уніяти не помагали йому в повстанні.

¹ Липинський В. — С. 764; Архів Чарторийських, ч. 417, л. 124.

² Липинський В. — С. 70-71; за рукописом Чарторийських, ч. 417, л. 117; Його ж. Z dziejow Ukrainy. — С. 543-544.

Коли Б. Хмельницький сильно побив Польщу, то 15 лютого 1649 року був складений і підписаний Переяславський трактат. Перші два його пункти були такі:

“1. Ім'я, і пам'ять, і слід унії, котору на Русі широко видим, нехай не будеть”.

“2. Римським Костелам до времени, а уніятський не бути зараз”¹.

Ці два перші пункти, які повторюються і в пізніших трактатах, ясно показують, за що саме бився весь український народ, за що знялося полум'ям повстання Богдана Хмельницького:

“Щоб зникли ім'я, і пам'ять, і слід унії!”

Це було власне те, на що можна було підняти всю Україну, чим можна було запалити її до збройного повстання. “Не хочемо унії!” — це був крик усієї уніятами й поляками скатованої України. І це треба мати на увазі кожному дослідникові Хмельниччини, коли хоче бути об'єктивним, а не фальшувати історію. Без цього зовсім не зрозуміла буде Переяславська рада 1654 року.

За місяць до своєї смерти Великий Гетьман знову офіційно висловив свої погляди на церковну справу в Україні. Якраз тоді до Богдана приєдналася вся Пінська шляхта. 20 червня 1657 року вона складала в Чигирині писану присягу:

“Во ім'я Пресвятої Тройці, Отця, Сина і Святого Духа. Присягаємо — волі віри як православної Грецької, так і Римської католицької, якби хто з ворогів на них наступати мав, одностайно з Військом нашим Запорозьким ми й нащадки наші будемо боронити. Унію і всякі інші чужі віри, нам і Війську Запорозькому противні й ворожі, повинні викорінювати одностайно ми зо всією братією нашою”.

¹ Памятники Кіев. Ком. — 1898. — Т. I. — С. 61, 111; *Костомаров М.* — Т. 2. — С. 75-76.

28 червня 1657 року гетьман відповів на це своїм актом, в якому заявив:

“Чужі секти й унію, як причини великого зла, постановляємо обов’язково викоринювати, не відмовляючи одначе до ступу до ласки нашої тим духовним (уніяти), які, пізнавши правду, і з відданням належного митрополитові Київському послуху, добру покуту учинять і будуть мати за собою гаряче прохання й рекомендацію нашого духовенства”.

Цікаво підкреслити повну релігійну толеранцію Великого Гетьмана, записану в цьому офіційному акті:

“В обрядах Римської віри жодної перешкоди ми й потомки наші і все Військо Запорозьке чинити не будемо, ані нікого примусом до віри православної Грецької навертати, як і записів давніх і свіжих на костьоли відбирати й нищити не повинні, крім тих, які видерті з православних маєтків і які повстали з кривди убогих православних”¹.

Отож, як бачимо, Хмельницький завжди підкреслював і в своїх розмовах з військом чи народом, і в своїх перемогах з польськими послами, що він воює за волю православної віри та за знищення унії.

6. Об’єктивні історики ствердили, що ціль повстання – воля православної віри й знищення унії

к історики старші, так і об’єктивні історики нашого часу, всі однозгідні, що головною причиною повстання Богдана Хмельницького була всіма зненавиджена унія. В. Липинський пише:

“Велике українське повстання 1648 року було викликано страшним національним роздражненням, а з погляду тодішніх українців — національним утиском, який проявлявся головним чином у тому, що Польська Річ Посполита,

¹ Липинський В. — С. 13-15; з польських рукописів Архіву Чарторийських у Кракові, ч. 2446, л. 75-77, ч. 2105, л. 31.

в інтересі керуючих нею шляхетсько-магнатських кругів, стала протегувати релігійну унію, обмежуючи зразу в правах, а потім безсистемно намагаючись винищити непевне з державно-національного (національне — в ті часи ставало синонімом католицьке) польського погляду українське православ'я. Поступово-опортуністичний український рух, який у формі релігійної унії хотів політично помирити українські національні домагання з тодішніми польсько-католицькими тенденціями, викликав серед української нації незвичайно гостру і zarazом по своїй соціяльній структурі міцну й здорову православно-монархічну реакцію. І тоді, коли унія була рухом виключно інтелігентським..., то православна реакція збрала коло себе всі прив'язані до старої національно-державної традиції класи¹.

Те саме твердить В. Липинський і в новішій своїй праці: повстання Хмельницького, “власне, проти уніятів у першій мірі всім своїм вістрям, усією своєю розмаховою енергією в духовій сфері зверталось”².

Це так твердить об'єктивний історик-католик!

7. Папа Римський перешкодив, щоб Хмельницький повстанням добився свого наміру

коли б не Рим, не Папа, історія України пішла б зовсім іншим шляхом: унія була б спинена, Україна не опинилася б під Московією!

Але Папа Римський ужив усіх своїх впливів і до знищення унії не допустив. Ціль повстання Хмельницького не досягалася своїми засобами. Богдан змушений був проситися “під міцну руку” московського царя.

Ось цікавий приклад, як Папа Римський допомагав полякам нищити наших українських козаків. Свідок посвідчив, що “до польського короля по-

¹ Україна на переломі. — С. 18-19.

² Релігія й церква в історії України. — 1925. — С. 48.

силав Папа Римський свого кардинала з тим, щоб король з козаками мирився і їм хоч би й десять раз присягнув, а потім їх, козаків, усіх вимордував... А той гріх він, Папа, бере на себе”¹.

Це страшний документ і він не єдиний. Про все це тодішня Україна знала! За три дні до вибуху повстання Хмельницького, 12 березня 1648 року, папський нунцій доносив з Варшави в Рим про унію, заспокоюючи Папу:

“Унія руських схизматиків з Апостольським Престолом і Королеві, і Польській Республіці дуже бажана в багатьох відносинах і по багатьом причинам. Канцлер казав мені, що коли складеться ця унія, як ми всі сподівались, то єретики стратять усю свою сміливість і їхні думки на сеймі зовсім не будуть братися під розвагу. Що це правда, доказують ті великі зусилля, яких приклали єретики, щоб відмовити православних від конгресу, на якому мала бути проголошена унія, мабуть, передбачаючи велике ослаблення й велику шкоду, що можуть виникнути для них з установаження цієї святої унії”².

А року 1651, коли вся Польща загорілася війною, до короля Яна-Казимира прибув папський легат Іоанн де Торес, єпископ Адріанопільський. Через цього легата Папа прислав своє благословення й повне відпущення гріхів кожному, хто піде на війну проти православних українців, проти варварів козаків.

Папа прислав ще королю дорогу мантию та освяченого меча, прикрашеного дорогоцінним камінням.

Це надзвичайно сильно підбадьорило поляків, і скрізь відбувалися зачепні релігійні процесії, немов перед хрестоносним походом. По всіх костьолах правилися врочисті служби про перемогу над україн-

¹ Посольський Приказ, Зносини з Польщею, лист 128, оригінал; Воссоединение. — Т. III. — С. 260.

² Акты Южной и Западной России. — Т. III. — С. 180.

цями за честь католицизму. Війна приймала виразний релігійний характер.

Так Папа Римський готував Богданові й його Війську Запорозькому трагедію Берестечка.

8. Папа Римський своєю унією загнав Україну під Москву

носини Богдана Хмельницького з московським царем були часті. Богдан розпучливо скаржився цареві року 1653-го, 22 квітня, що поляки “людей невинних так мужеського, як і женського, полу, великих і малих вирубали, церкви східні до основ понижили, а потім і духовних до смерти нестерпною мукою замучили. Бачачи таке гоніння на віру нашу православному і на церкви східні насилля, Бога Всемогучого на поміч покликавши, постановили ми піти проти тих іновірців, щоб хоч оборонити бодай українські дома Божі та саму столицю Київ і не дати їх на наругу... А нині к Вашому Царському Величеству послів наших посилаєм, низько до лица землі чолом б'ючи, щоб Ваше Царське Величество, яко Цар Православний, не попустив віри нашої православної і східних церков на наругу...”¹

Це страшний крик усієї України устами Богдана Хмельницького!

Писав іще Богдан, що поляки “церкви Божі, которі в Договорі написані, віддати не віддали, а которі немногі й віддані з унії, ті знову обернені під унію”².

На всі ці скарги московський цар 22 червня 1653 року відповів Богданові Хмельницькому, що

¹ Акты Южной и Западной России. – Т. VIII, ч. 38/1. – С. 362-363.

² Воссоединение. – Т. III. – С. 268.

“Ми, Великий Государ, возревновали о Бозі великою ревністю і побажали, щоб православна віра в вас не була витята... ізволили вас прийняти під нашу Царського Величества високу руку і щоб не були ви посміховиськом...”¹

Оце дійсні причини, які довели до переяславської трагедії 1654 року!

Усі переговори Хмельницького з Московією велися головно й найперше в площині оборони православної віри від переслідування поляків-католиків. Власне, це був найсильніший мотив цареві Олексію Михайловичу вмішатися в усю цю справу. Року 1649-го до Богдана Хмельницького, до Переяслава, прибуло царське посольство на чолі з Василем Унковським. Посол заявив, що цар бажає успіху козакам, “коли справді причина їхнього повстання сама тільки православна віра; в противному разі радів покоритися предержашій владі”².

1 жовтня 1653 року в Москві нарешті зібрався Земський Собор, щоб вирішити справу кількарязового прохання Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким оборонити їх від переслідування католиків. Хмельницький скаржився цареві, що “пани Рада та вся Річ Посполита повстали на православному віру Греського закону і на святі Божі східні церкви, відхиляли запорозьких козаків від правдивої православної віри, неволили до своєї релігії, запечатували церкви Божі, наvertsали на унію і робили православним такі наруги та образи, яких не роблять навіть над еретиками та жидами”.

А потім у Земському Соборі читали, “як українці озброїлися за віру православну й змусили поляків

¹ Акты Южной и Западной России. — Т. X, ч. 1.

² Костомаров М. — Т. 2. — С. 63.

погодитися знищити унію, але ті не виконували своїх договорів та своїх присяг. Цар запропонував королеві Польському пробачити за образу його царської честі, коли польський уряд помириться з козаками на умовах Зборівського трактату й знищить унію. Та король і пани відмовили в цьому й знову почали воювати з козаками”¹.

На основі всього цього Земський Собор постановив оголосити Польщі й Литві війну – за православну віру проти унії.

Історична Переяславська рада 8 січня 1654 року весь час ґрунтувалася головно на справі православної віри проти унії. Це було основою промови Хмельницького на цій раді, який сильно напірав на те, що “православний християнський цар східний одного з нами Грецького Благочестя,² одної віри; ми з православієм Великої Русі одне тіло церкви, що має головою Ісуса Христа”. Народ на площі на промову Хмельницького кричав: “Ліпше нам померти в нашій Благочестивій вірі, аніж дістатися ненавистнику Христа, поганину!”

Переслідування православної віри католиками було тоді ж основою й промови царського посланця, боярина Василя Бутурліна. Він казав: “Цар і чути не хоче, щоб ви, єдиновірні нам православні християни, були в останньому поруйновані, а благочестиві церкви в запущенні та в нарузі від латинян!”³

І взагалі, глибше вивчення історії ясно показує, що це головно унія, разом з польськими утисками,

¹ Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. – Т. I. – С. 298-301, 306-308.

² Благочестя – це православіє, а благочестивий – православний. Див. *Митрополит Іларіон*. Благочестивий – це православний. – Віра й культура. – 1954. – Ч. 9.

³ *Костомаров М.* – Т. 3. – С. 123-130.

кинула український народ в обійми Москви. Релігійні утиски на православних у Польщі були такі тяжкі, що це вони звернули очі народу в бік Москви, а вже Богдан Хмельницький мусив іти за бажанням народу. І справедливо твердить проф. В. Антонович: “Католицький і становий фанатизм польської суспільности допомагав політичному приєднанню України до Росії. Тільки деяка нерішучість російської влади в половині XVII століття була причиною, що справа цього з’єднання, та й сама справа існування церковної унії, не були рішені дорешти ще тоді”¹.

З усього вище поданого ясно, хто саме пхнув Україну під Московського царя. Пхнула унія і пхнув Папа, що цю унію боронив, бо король польський, розбитий дощенту, вже погодився був знищити її...

Переживаємо час, коли минає 300 літ від великих дій Хмельниччини. Появляється тепер багато статей, появляються й книжки про ту велику добу. Але цю першу причину повстання Богдана Хмельницького і про те, що саме пхнуло Богдана під Москву, — про унію ніхто ані слівцем не згадає...

Авторів цих писань можна поділити на три групи:

1. Підсоветські писання. Про справи віри ані слівцем не згадують, бо це заборонене в них.

2. Уніятські писання. Про справи віри замовчують, або пишуть невідповідне. Бо вони ще й тепер боронять ту унію, проти якої повстала вся Україна з Богданом Хмельницьким на чолі.

3. “Дипломатичні” писання православних. Про унію ліпше не писати, щоб не ображати братів-уніятів”.

За що саме боровся Богдан Хмельницький — замовчується...

І таким чином фальшується історія найважливішої доби нашої – Хмельниччини...

Хто ж постоїть за Тебе, розп'ята Віро Православна?..

VIII. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ В ДОГОВОРАХ

Неремагаючи збройно поляків, гетьман Хмельницький зараз же пильнував управити свої осяги в певному писемному договорі. В усіх його трактатах основою були питання православної віри. Правда, загальною рисою в усіх писемних договорах з поляками завжди було те, що вони їх так само ніколи не виконували, як не виконували й своїх словесних приречень. І це була найбільша помилка всієї політики Хмельницького: він занадто довіряв і покладався на договори й перемови з поляками. Розбивши поляків під Жовтими Водами та під Корсунем, Богдан склав з ними вигідний для України Переяславський трактат 15 лютого 1649 року. Власне, в цьому трактаті найвиразніше відбилися головні цілі повстання Хмельницького, бо на першому місці стояло те, проти чого повстала тоді вся Україна: знищення унії. Ось дослівні виписки з цього трактату:

1. Ім'я, і пам'ять, і слід унії, котору на Русі широко видим, нехай не будеть.
2. Римським костелам до времени, а уніятським не бути зараз.
3. Митрополита Кієвський, по Примасі польськом, первоє місто нехай імієть.
4. Между Русью воеводи, каштеляни і ініє от благочестивих тубильці нехай будуть¹.

¹ Памятники Кієв. Ком. – Т. I. – С. 61, 111; *Костомаров М.* – Т. 2. – С. 75-76.

Це були ті козацькі вимоги, що червоною ниткою проходять по всіх їхніх трактатах з поляками, як головні, це були вимоги всього повста-лого народу, це були підвалини самого повстання. І це є заповіт Великого Богдана всім наступним поколінням!

За півроку, по славних перемогах Хмельницького над поляками під Збаражем та Зборовим, був підписаний самим королем Яном-Казимиром т. зв. Зборівський трактат 9 серпня 1649 року. Це було найбільше осягнення зброї Богдана Хмельницького, хоч у справах віри нового тут небагато. Про них тут знаходимо таких три пункти:

"8. Щодо знищення унії як у Короні, так і в Великому Князівстві Литовському, також щодо цілості Церков та маєтків, які до них здавна приписані, буде зроблена постанова на сеймі в присутності й за бажанням Отця Митрополита Київського та всього духовенства. Його королівська величність бажає, щоб кожен міг вільно користуватися правами й вольностями своїми, й дозволяє Отцю Митрополиту Київському засідати в сенаті.

9. Всі посади й чини в воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському його королівська величність обіцяє роздавати надалі тільки тамошнім дворянам Грецької віри, за силою попередніх прав.

10. Отці єзуїти не мають права перебувати в Києві та в інших містах, де є упривілейовані українські школи, але мусять конче перейти в інші місця".

Скликаний для затвердження цього договору, сейм увесь був рішуче проти нього, але формально таки затвердив його з криками й образами. Ясно було, що виконувати цього договору ніхто не буде, що й виявилось таки зараз.

У силу цього Зборівського трактату до Варшави приїхав Київський митрополит Сильвестр Ко-

¹ Собрание государственных грамотъ и договоровъ. — Т. III, № 143.

сів зо своїм вищим духовенством, щоб зайняти в сенаті кров'ю здобуте йому місце і попровадити згідно з цим трактатом справу знищення унії. Але католицький єпископат 12 січня 1650 року зняв у сенаті голосну бучу проти того. “Сидіти й думати зо схизматицьким духовенством, — кричали вони, — це велика образа Римсько-католицькій вірі! За це нас у Римі назвуть оборонцями розколу і Папа кине прокляття на все Королівство...”

На це розсудливі світські сенатори протестували: “Непотрібно отці духовні непокояться: постанови сенату залежать не від самих духовних, але й від світських. Україна приєднана до Королівства на умовах збереження її прав духовних і світських, а Київський митрополит є Примаєс Української церкви. Зрештою в нас засідають кальвіни й лютерани, а між нами є поважні особи Грецької віри. І вони не роблять зла, навпаки, — подають для отчизни добрі ради”.

Але католицький єпископат не здався: “Ми терпимо дисидентів та схизматиків, бо вони, як світські люди, подають голоси в справах батьківщини, не торкаючи питань релігійних; інша річ духовні, чи то дисиденти, чи то схизматики. Вони не повинні бути з нами. Володислав Ягайло допустив був на нараду гусита, що прибув з Чехії, — тоді кардинал Олєсницький вийшов з сенату й наклав на Королівство інтердикцію. Після такого прикладу чи можемо ми дозволити брати участь з нами голові відступників, неприятелю Св. Отця?”

На це світські відповідали: “Цього вимагає трактат. Він складений з королем та його комісарами. Чи вже ж ми покажемо приклад найбільшого віроломства і на перших порах порушимо Зборівський договір, притому в такому важливому пункті — від-

носно релігії? Цим ми дамо Хмельницькому повід до нової ворожнечі, чого, може бути, він тільки й бажає. Український народ прив'язаний до своєї православної віри й поважає своє духовенство. Митрополит — людина поважна й розумна, він не стане робити проти отчизни. Навпаки, отримавши право, що йому належить, він стане для нас закладником спокою, буде вдержувати український народ у послуху Речі Посполитій. А коли б він виявив яку злобу супроти отчизни, в такому разі ми можемо відмовити йому”.

А ще інші додавали: “Нам треба бодай для виду приголубити руського каплана, а другого разу він сам не захоче добиватися цієї чести”.

Католицьке духовенство таки нізащо не здавалося й кричало далі: “Зборівський трактат складено в час небезпеки, з необхідности, тому він не повинен порушувати стародавніх прав римсько-католицького духовенства. Хіба король має право робити постанови, які зневажають святу католицьку віру? Ніколи, ніколи схизматик не дочекає, щоб сидіти йому з нами! Інакше ми покинемо сенат...”

Польський король Ян-Казимир поставився до цієї справи по-єзуїтському й заявив папському нунцієві, який в імені Рима також протестував проти допущення українського православного митрополита в сенат: “У Зборівській умові не окреслено, котрий саме митрополит має дістати місце в сенаті: православний, чи уніятський...”

Провідник православних, воевода Київський Адам Кисіль, докірливо заявив королеві, що митрополит Косів ображений не затвердженням Зборівського трактату сеймом, що козаки знов повстануть, що Хмельницький зо злости утопить митрополита в Дніпрі. На це король відповів Киселеві: “Нехай

митрополит заспокоїться... А ні — я сам утоплю його в Вислі, або накажу порізати на кавалки”¹.

Побачивши таке, сенатор Адам Кисіль, відомий своєю поміркованістю й згідливістю, поспішив з сенату до митрополита і все йому розповів. “З часом, — радив він, — поляки заспокояться й змушені будуть таки виконати потрібне, а тепер я бачу, що вони сильно ожорсточені. Уступімо їм цього разу, бо інакше вони справді образять голову православ’я в самому сенаті, а тоді повстане гірша ворожнеча...”

Митрополит Сильвестр був людина спокійна, стара. Він послухався цієї ради, тихо виїхав з Варшави². Цим справа віри була програна й унія осталася не знищена.

Але в останній день праці сейму, 12 січня 1650 року, король Казимир видав-таки апробацію, що затверджувала права православної церкви. Київській митрополії верталися її єпархії: Луцька, Холмська та Вітебська, сполучена з Мстиславською, що вважалися тоді вакантними. В єпархії Перемиській православному єпископові верталися лише декілька монастирів, але по смерті тодішнього уніятського владики він повинен був забрати собі всю єпархію. Київському митрополитові на знак по чести давалося право переносити хреста по всіх його єпархіях. Православним верталися всі церкви, відібрані для уніятів, що мали бути їм повернені ще за короля Володислава IV, дозволялося відновляти погорілі храми³.

16 січня король видав універсала, яким повідомляв усіх, що сейм затвердив Зборівський трактат.

¹ Так доносив нунцій Папі в Рим, див. Сборник Київ. Ком. — Т. II. — С. 75, 82.

² Костомаров М. — Т. 2. — С. 201-203.

³ Там само. — С. 203-204.

Затвердив, але нічого не виконав: унія так і позо-сталася й надалі не знищена, митрополит не сидів у сенаті... Поляки одурили всіх!

ІХ. БОРОТЬБА ЗА ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ

яжкою ціною, бо ціною річок крові, здобув Хмельницький Зборівський договір 1649 року. Він був, безумовно, занадто малою відплатою поляків за їх катастрофічну поразку. Але поляки, як показала найближча будучина, не думали виконувати постанов цього трактату, підписаного на полі бою з необхідности, хоч козаки завзято домагалися його проведення в життя.

Відразу виявилось, що сам король, з наказу Папи, зовсім по-єзуїтському поставився до виконання підписаного ним трактату: одне говорив і писав, а зовсім інше робив. Папа через свого Варшавського нунція гостро й енергійно запротестував проти Зборівського трактату й цим знівечив його, а з ним і спокій Польщі та України. Король став запевняти нунція, що Зборівський трактат нестрашний. Наприклад, щодо місця українського митрополита в сенаті, то “в трактаті не зазначено, котрий саме митрополит має дістати це місце в сенаті: православний чи уніятський”. Згідно з трактатом єзуїти виганялися з України, а їхні школи — з Києва, але король заспокоював: “Єзуїтські школи будуть забрані з Києва, але тільки на п'ять миль від міста”¹. Очевидно, це не віщувало нічого доброго. Так справді й сталося.

У Варшавському сеймі 12 січня 1650 року зчинилася ціла буря, коли дійшло до Зборівського трактату. Сейм змушений був таки його затвердити, але всім було видно, що виконаний він не буде. Це сильно сполошило всю Україну, а Богдана змушувало шукати помочі в сусідів, а найперше – в царя московського.

На початку 1650 року, коли 16 січня король Казимир універсалом повідомив, що Зборівський трактат затверджений, Хмельницький послав до нього посольство й листа з подякою за це затвердження, але додав, що Варшавський сейм не допустив митрополита Сильвестра Косова на свої збори й тим не дав змоги припинити релігійні непорозуміння, а тому козацтво знову просить, щоб згідно зі Зборівським договором унія була конче знищена, а всі церкви й церковні маєтки, силою відібрані від православних, якими володіють уніяти в силу попередніх королівських привілеїв, були по смерті їх негайно повернені православному духовенству, щоб не було жодного роз'єднання в православній вірі¹.

На це король у травні 1650 року неясно відповів між іншим: “Щодо унії, то Київський митрополит говорив з уніятами в присутності єпископів, а щодо єпархій і церков, то король уже більше зробив, як обіцяв”². Звичайно, це були голі слова та викрути, бо ж на ділі нічого зроблено не було.

Коли польське панство почуло про ці переговори Хмельницького, воно кричало: “Чи видано таке? Хмельницький сміє вимагати знищення унії, і то від кого? Від короля-католика! І король приймає такі посольства!”³

¹ *Памятники Киев. Ком.* – Т. II. – С. 9-18.

² *Костомаров М.* – Т. 2. – С. 227.

³ Там само. – С. 228.

У грудні 1650 року відкрився у Варшаві сейм. На нього явилось посольство Хмельницького і знову домагалось того самого:

“Просимо, щоб унія, давня причина всього злого, була цілком знищена як у Короні, так і в Князівстві Литовському, й усі єпископії, катедри, церкви були повернені, щоб панове уніяти надалі нічого собі не присвоювали лукавством та хитрощами і щоб віра наша не терпіла жодних утисків. Православне Богослуження повинно відправлятися вільно по-стародавньому за своїми обрядами по всіх містах Корони й Великого Князівства Литовського, духовні й світські пани Римської віри в маєтках як королівських, так і дідичних, не повинні змушувати собі до покори духовних нашої Руської віри, брати з них данину й десятину з церковних маєтків. Як буде знищена унія в Короні та в Великому Князівстві Литовському, то уніяти повинні негайно повернути неуніятам усі єпархії, катедри, церкви, землі та маєтки, а хто виявиться непослушний, того за конституцією треба судити й карати жорстоко. Священники давньої Руської Релігії повинні користуватися такими ж правами, як і римсько-католицькі, не підлягати світським законам, а військові не повинні займати в них стоянок. Просимо вернути до Львівської (православної) Катедри село Перетинське, а Галицькій капітулі село Кцелів згідно з привілеєм князя Льва, її основника.

Доносимо Вашій Величності, що український народ терпить великі утиски від панів духовних та світських. Просимо покірливо, щоб вони не мстилися. Коли ми з ласки Вашої Величності одержимо окрему лінію, то просимо, щоб і за цією лінією наші духовні й вся Україна (Русь) були вільними при своїх урядах, щоб від уніятів не було жодного утиску, бо ж по чужих землях ніде не робиться такого утиску та переслідування віри, як у нашій землі”.

Тоді ж прибула на сейм депутація й від воєводи Адама Киселя, який вимагав, що треба заспокоїти Хмельницького, — конче знищити унію. Кисіль писав:

“Покликаюся на тих, що були зо мною разом під Зборовом: тоді відбулася безумовна постанова про знищення унії. Гетьман запорозький інакше й не хотів миритися, як тільки з умовою, щоб присягнули на це король та всі ми. Я ледве відхилив присягу й відклав знищення унії до розмов про це з митрополитом. У Києві з великими перешкодами

я допровадив справу до того, що питання про віру стало питанням про маєтки церковні. Я пропонував розрізнення маєтків: щоб по померлих уніятах маєтки діставалися неунітам, а при живих — щоб неуніти чекали, й тоді я мало не позбавився життя. А що дане й дозволене на сеймі, те не виконане. Простий люд хвилюється. Я завжди бажав і бажаю, щоб Україна була в одності з Польщею, але не бажаю, щоб вона нищилась. Коли весь народ встає на клич проти унії, а проти народу стоїть якийсь там десяток-другий духовних осіб, ради церков та сіл, скажіть, ради Бога, що краще: віддати церкви й села, яких набереться не більше двадцяти чи тридцяти в тих єпархіях, чи, ради цих церков, нехай тисячі костьолів будуть поруйновані!"¹

На ці вимоги козаків і на розсудливого листа воєводи Адама Киселя сейм надзвичайно захвилювався: "Їм не подобається унія, а нам не подобається схизма, — кричали подратовані пани в сеймі. — Нехай відмовляться безумної науки свого схизматика, патріярха, посвяченого бусурманською владою, нехай поєднаються із Західною церквою і назвуться правовірними".

Кричали незадовільно про це так само й у сенаті: "Козаки домагаються знищити унію, джерело й початок зла... В угоду залятому ворогові ми повинні насилувати своє сумління й ширити помилки. Унія українців з Римською церквою установа в національному синоді й затверджена св. Отцем. Нехай так і лишиться!"²

Таким чином, постанова Зборівського трактату 1649 року, здобута великою українською кров'ю, підписана самим королем і затверджена сеймом, не виконувалась. Польща явно обманювала український народ і не думала виконувати своїх приречень: унії не нищила і пхала Україну в руки Москви.

¹ *Michalowski J.* — 1864. С. 586–587.

² Там само. — С. 211.

Весною 1652 року, по Білоцерківському трактаті, Богдан Хмельницький вислав у Московію нове посольство і розпучливо писав до царя:

“Пожалій нас, Государю православний, змилосоудися над православними Божими церквами й над нашою невинною кров’ю! Поляки нічого не виконують, про що з нами постановили: святих Божих церков, які обіцяли вернути нам з унії, не віддали, та ще обертають на уніятські й ті, що полишалися в нас. Вони завзялися викоринити православну віру в нашому народі, а для того зібрали на нас свої коронні війська. Вони насміхаються над Святиною, мучать православних християн духовного й мирського стану і чинять такі жорстокості, що Вашій Царській Величності й слухати буде жаль”¹.

Звичайно, поляки чекали тільки зручного випадку, щоб Зборівський трактат відкинути. Випадок знайшовся: 20 червня 1651 року через зраду татар козаки були розбиті. І тут же під Берестечком польські політики й військовики радили, що далі робити з українцями, і, як свідчить Освенцим, постановили: “Всю старшину й знатних бунтівників під меч пустити, а віру православну знести”². Але через рік козаки вщерть відплатили полякам за Берестечко Батізьким боєм 29 травня 1652 року.

Домагання знищити зненавиджену унію й далі не сходило з вимог і планів Богдана Хмельницького та всього українського народу. У червні 1653 року Хмельницький постановив ще раз вплинути на розум поляків і послав до короля посольство на чолі з Київським полковником Антоном Ждановичем. У козацькому листі писалося:

“Просимо покірливо, щоб на будуче Його Величність король зволив зберігати Зборівський договір, виданий Запорозькому Війську. Щоб наші українські церкви й мо-

¹ Костомаров М. — Т. 3. — С. 6.

² *Diaryusz St. Oswiecima.* — С. 344; див. ще “Архив Южной и Западной России”. — Т. VI, ч. 3. — С. 39.

настири згідно з правами їх позоставались недоторканими зі своїми маєтками, а унія щоб була знищена як у Польському Королівстві, так і в Великому Князівстві Литовському”¹.

Від себе Жданович додав згідно з умовою з Богданом ніби Хмельницький хоче їх віддати в рабство туркам, але вони, козаки, zostались би під королем, але тільки при умові, що король виконає Зборівський договір і знищить унію. Усе це викликало тільки велике обурення на зборі панів. Коронний гетьман Потоцький схопив булаву й крикнув: „Зброєю, зброєю я дам відповідь на ваші дурні й варварські вимоги!”²

Питання унії, взагалі православної віри заторкнув також і царський посол боярин Репнін-Оболенський, що прибув до короля до Львова з Москви 20 липня 1653 року. Посол заявив, що цар готовий забути польські провини супроти нього, “коли король і панове Рада вернуть православним церкви, що силою віддані на унію, надалі не будуть переслідувати православних і помиряться з ними по Зборівському договору”³.

На це пани відповіли повною ігноранцією Зборівського трактату:

“Унії король не може знищити без порушення присяги (?). Під Зборовом він ніколи не обіцяв (!), щоб люди одної тільки Руської віри, а й неуніти жили в Польщі... Причиною ворожнечі й повстань зовсім не Грецька віра, яка в Польщі ніколи не була переслідувана (!), а заборона козакам робити свавілля, грабежі та кривди в сусідніх землях, без чого козаки не можуть жити”⁴.

¹ Памятники Киев. Ком. – Т. III. – С. 54–56.

² Костомаров М. – Т. 3. – С. 77.

³ Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. – Т. I. – С. 298.

⁴ Там само. – С. 299.

Так поляки виконували свої писемні недавні приречення, власноручно підписані королем!

Цього ж питання торкнулися й трохи пізніш, при переговорах зі Львівськими депутатами під час облоги Львова в жовтні 1655 року. Генеральний писар Іван Виговський сказав посланцям:

“Місто Львів, знаходячись під владою поляків, буде завсіди терпіти утиски, і католики не перестануть переслідувати нашу православну Грецько-руську віру. А ми не попустимо, щоб наша віра де-небудь переслідувалась!”

І справді, львів'яни добре це знали. Змушений Зборівським договором, король Ян-Казимир 12 лютого 1650 року видав православним львів'янам грамоту, в якій давав їм волю, вернув катедри, церкви та церковні маєтки православному духовенству і дав право вільного друку Львівському православному братству. А по Берестецькій поразці всі ці права були православним відняті¹, хоч, коли король вертався з бою через Львів, вони вітали його з “побідою над ребелянтами...”²

Так починалась боротьба за Зборівський договір. Хмельницький, своїм звичаєм, робив основну помилку: замість того, щоб послати на Варшаву збройні відділи, як голосно вимагало від нього військо, і говорити з королем та його сеймом гарматами, він посилав тільки посольства й листи, в яких завжди “покірливо просив”... Результат був сподіваний: поляки нічого не виконали: унії не знищили, а православ'я переслідували.

¹ Костомаров М. — Т. 3. — С. 209–210.

² Огієнко І. Історія українського друкарства. — Львів, 1925. — С. 87.

Х. НАСЛІДКИ ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СПРАВАХ ВІРИ

борівського трактату, як бачимо, поляки не виконували і тільки шукали нагоди, щоб його зовсім знищити. Козацька поразка під Берестечком дала таку нагоду і довела до нового Білоцерківського договору 16 вересня 1651 року. Про віру § 6 цього трактату говорить так: “Релігія Грецька, яку сповідує Військо його королівської милости Запорозьке, також собори, церкви, монастирі і Колегіум Київський повинні позостатися при перших правах згідно зі стародавніми привілеями. Коли хто під час бувших смут випросив на власність який маєток церковний чи приналежний духовенству, то таке право власности ніякої сили мати не може”¹.

Білоцерківський трактат був вимушений поразкою козаків під Берестечком. Він вертав Україну до того стану, в якому вона була до революції 1648 року. Чотирилітнє пролиття крові йшло намарне: унія була не знищена, нових прав православ'ю не дано. Польща була сліпа й фанатична. Вона сама пхала Хмельницького під Москву. Так і сталося.

Умови, на яких Україна поєдналася в 1654 році з Московією, говорили, що духовенству забезпечуються недоторканими всі його попередні права². Хмельницький подав цареві Олексію Михайловичу свої договірні пункти, які всі цар прийняв. У них пункти 13 та 18 торкалися церкви, а саме:

“13. Права, надані ізвічне князями й королями духовенству й світським людям, щоб ні в чому не були порушені. Государ звелів пожалувати: бути по тому.

¹ Памятники Киев. Ком. — Т. II. — С. 112-139.

² Костомаров М. — Т. 3. — С. 129.

18. Про митрополита мають згадати, як будуть переговорювати, і про те послам нашим даний усний наказ.

Государ наказав і бояри приговорили: митрополитові на мастки його, якими тепер володіє, видати жалувану грамоту¹.

Як бачимо, Хмельницький не звернув належної уваги на церковні справи у своїх договірних пунктах з Москвою, сподіваючись, що православний цар не буде тиснути православну церкву, а між тим недалека будучність показала зовсім інакше, несподіване. Правда, у цих договірних пунктах Богдан Хмельницький мислив Українську церкву, як церкву зовсім від Москви незалежну, і сама церква міцно обороняла свою незалежність аж до 1685 року. Вона була під зверхністю патріарха Царгородського. Але життя показало, що Хмельницький в цьому основно помилився: не можна ж єднати народ, не єднаючи й церкви.

Незадовго до своєї смерті, десь у літі 1657 року, Богдан Хмельницький скликав у Чигирині Козачу Раду, а на ній зробив перегляд усієї своєї праці. На цій Раді Хмельницький говорив між іншим і таке: “Відомо вам, браття, як під польським ярмом страждала Мати наша, православна Східна церква. Позбавлена свого Богослуження, утискувана латинством, вона мовчки стогнала... Нарешті відвідав нас Бог ласкою Своєї благодаті і подав нам руку помочі, як колись Ізраїлю в Єгипті. І вернулося нам перше благочиння нашої церкви, і звільнився від тяжкого й соромного рабства народ український. Відомо вам і те, з якими трудами, шкодами, бідами й литтям крові сталося це визволення православної церкви й батьківщини від лядського яра!”²

¹ Костомаров М. — Т. 3. — С. 146-147.

² Там само. — Т. 3. — С. 252.

Хмельницький спокійно міг тепер сказати “нині відпускаєш” (у церковних справах) бодай для частини України. Він не передбачував, що одне ярмо в будучності заміниться на друге...

Богдан Хмельницький був людиною високорелігійною, охоче будував церкви по Україні, багато прикрашував їх. У своїм хуторі Суботів поставив він нову церкву 1653 року і в ній і ліг на вічний спочинок.

Хмельницький підняв повстання і цілих десять літ бився в 34 боях з поляками за знищення розкладової унії та за права православної церкви. На жаль, Польща не зрозуміла наказів часу й допровадила Україну до московських рук, а сама незабаром докотилася до поділів. Усьому цьому причиною була злопам'ятна унія...

Хмельницький наділяв церкви й монастирі різними маєтками й управнював їх своїми грамотами, тому духовенство ставилося до нього з повним довір'ям і надією. І в тім повстанні, яке охопило тоді всю Україну, духовенство, як ми бачили, пішло нога в ногу зі своїм народом і кров'ю своєю боронило батьківську православну віру. Не воно винне, що остаточної волі для своєї батьківської віри таки не здобуто було й унія не була знищена, за що лила кров уся Україна під проводом Великого Гетьмана.

І все це руйнувало Україну й не давало їй сили боротися за свою самостійність.

ХІ. УКРАЇНЬСЬКА ІММІГРАЦІЯ В МОСКОВІЮ

1. Давня імміграція в Московію

українське переселення на північ, у Московщину, власне кажучи, ніколи не спинялося. Йшло воно, з давнього часу починаючи і на нових часах кінчаючи. Історія України часто складалася так, що її населення не раз мусило втечею до сусідів рятувати життя своє. І власне на північ це втікання найчастіше бувало, бо там сидів народ одновірний.

Це переселення українців у Московію завжди збільшувалось по тяжких ворожих нападах, коли треба було конче рятуватися. Наприклад, багато українського народу втекло на північ, шукаючи порятунку від татар у XIII столітті.

Коли в XIV столітті Україну окупувала Литва, то вона православної віри народу спочатку не займала. Але скоро сама Литва прийняла католицизм від Польщі й за намовою її стала силою накидати католицизм й Україні. З того часу не стало спокою в Україні, бо релігійна протиправославна боротьба ніколи тут не припинялася. А по невдалій Флорентійській греко-римській унії 1439 року Папа запалив увесь Схід.

Українці жахалися і католицизму, й унії, а що Литва й Польща своїх утисків не спиняли, то рано розпочалося і втікання українців у Московію, де панувала віра православна, і за саму цю віру ніхто звичайно не переслідував.

Накидання католицизму та унії литовською й польською державними владами сильно відбивалося на всій історії Сходу. Вкінці це завалило і Литву, і Польщу, а Україну кинуло в обійми Москви.

Знесилений усякими насильними уніями з Римом, український народ року 1654-го на Переяславській раді голосно заявив: “Волимо під царя московського православного!” Це був звичайний вислід польської релігійної політики.

Я коротенько розповім тут, як утікання українців на Московію допровадило до Переяславської ради 1654 року. Не буду спинятися на дрібних фактах, розповім хоч про видатніше.

Утікання в Московію “сірого” люду було тоді часте й звичайне, але часто бувало і втікання осіб видатних, які змушені були через католицькі насилля в Литві та в Польщі втікати з рідного краю й віддавати всі свої сили на користь одновірної Московії.

Ось перед нами Волинський князь Дмитро Боброк. Він через утиски православної віри в Литві на Волині, у другій половині XIV ст., змушений був покинути свою Волинь і податися на службу до московського князя Димитрія Донського. На Москві Боброка добре прийняли. Він оженився з сестрою князя Дмитра. Це, власне, Боброк удатно напав на татар і вирішив 8 вересня 1380 року славну Куликівську битву, якою Москва скинула з себе татарську неволю.

І взагалі славна Куликівська перемога 1380 року сталася завдяки також і українцям, бо їх привели в Московію литовські князі на допомогу проти татар, привели головно з Чернігово-Сіверської землі. А ім'я волинського українця князя Боброка позосталося славним не на рідній землі, з якої він мусив утікати перед католицизмом, а на землі чужій.

А року 1408-го в Московію втекло кілька українських князів та бояр. Вони привели з собою цілий полк чернігівців, сіверців, стародубців та ін.¹ Всі

¹ Козаченко А. Борьба украинского народа. — 1954. — С. 13.

втікали, аби не тратити своєї віри православної, бо жити під Литвою через її релігійні утиски ставало неможливим.

Року 1480-го та 1482-го великі татарські орди напали на Україну й страшно її поруйнували. Папа Римський, довідавшись про таке, вирішив, що це зручний час добити Україну і захопити її під свою владу. Для цього він тиснув на Литву та на Польщу. Наслідком цього багато видатних українських людей змушені були покинути Україну й втікати від католицизму в Московію. Про це один тогочасний краківський канонік писав:

“Русини (цебто українці) не піддаються жодним намовленням і приймати католицизму не хотять. Як тільки Великий Князь Литовський почав наVERTати русинів до єдності з Римською церквою, то князі й провідники їхні з лютістю поспішали втікати й передаватися московському князеві, оборонцеві їхньої схизми”¹.

Це було втікання перед наслідками обманної Флорентійської унії 1439 року, яку литовські й польські князі намагалися перенести в Україну. Унії не прищепили, але кращих синів України вигнали в Московію.

Відомі князі Більські, Федір та Семен, року 1482-го задумали були збройно боронити свою православну віру й виступили проти Литви та Польщі. Але повстання не вдалося, і князі Більські мусили передатися князеві Московському. Наприкінці 1599 року Семен Більський просив московського князя Івана III заступитися за православну віру, бо в Литві “пришла велика нужда о Греческом законі”. Більські переїхали до московського князя, а це потягнуло й

¹ *Базилевич К. В.* Внешняя политика Русского государства XV века. — М., 1952. — С. 440; *Козаченко А.* — С. 16.

інших чернігово-сіверських князів. І весною 1500 року до Московії перейшли українські міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та ін. зі своїми землями¹. Литовська й польська протирелігійна політика до основ руйнувала Україну.

До цього додаймо, що князі Більські дуже багато зробили для розвитку й скріплення Московії. Через насильне запровадження католицизму мусили покинути рідну землю й віддати сили свої Московії. Це були сильні застереження і Литві, і Польщі, але вони їх не розуміли й продовжували тиснути православ'я.

З тієї ж причини князі Глинські, Василь та Михайло, що володіли містами Глинськом та Полтавою, також на початку XVI століття повтікали в Москву і зробили для неї дуже багато. Дочка Василя, Єлена Глинська, року 1526-го вийшла заміж за великого князя Московського Василя III Івановича й породила сина, що пізніше став царем Іваном IV Грозним. Через матір він — українського походження. По смерті Василя III (1533) Єлена правила Московією до своєї смерті, до 3 квітня 1538 року.

Розлючена такими втіканнями, Литва пішла військово на Московію, але справу зараз прогнала і року 1503-го сама відступила їй Чернігово-Стародубське та Новгород-Сіверське князівства, а також міста Любич на Дніпрі та Путивль на річці Сеймі.

Таким чином Московія наблизилася свої кордони до самого Дніпра й дорога з Росії на Київ уся опинилася в руках московських. Це мусило сильно вплинути на всі дальші українсько-московські стосунки як торговельні, так і політичні.

Ще з самого початку залежності України від Литви, як ми бачили, остання почала католичити

¹ Козаченко А. — С. 17.

її. А по Люблинській унії 1569 року вже Польща повела відкриту війну проти української незалежної культури — проти її мови, звичаїв та православної віри найперше. Усе, що не було польське, переслідувалось. Усе це ставило український народ проти Польщі та проти католицтва з пізнішою унією. І все це штовхнуло український народ кидати свої рідні землі й утікати в Московію.

2. Торговельні зносини України з Московією

Нерез намагання окатоличити Україну Литва, а пізніше Польща стали забороняти православним ремесла та торгівлю. Положення православних стало надзвичайно тяжке. По містах тоді існували так звані цехи, що все тримали в своїх руках. І уряд польський зарядив, що православні не можуть належати до цехів, — можуть бути тільки “партачами” (робітниками приватними).

Року 1609-го православні українці Львова подали свою скаргу до сейму. Вони писали:

“Утяжені естесьмо ми, народ руський, ярмом над єгипетську неволю, же нас без меча, але горій ніж мечем, с потомств вигубляють, заборонивши нам пожитков і ремесл обходов вшеляких, чим би толко чоловік жив бути могл, того не волен русин на приржоной землі своєї руськой уживати в том то руськом Лвові”¹.

Це крик зболілої душі під натиском польського католицтва...

Але українці мусли рятуватися і рано кинулися на торгівлю з Московією. Москва добре розуміла, у чому істота справи, і завжди українсько-московську

торгівлю підтримувала, а це звертало очі українців на православного царя, що все заступався за них, яких чавили поляки.

Торгові зв'язки України з Московією були сильні й великі як на Сході, так і на Заході. Ця торгівля давала добрі заробітки українським купцям¹. Київ сильно зростав, бо торгівля з Московією провадилася через нього.

Кияни вільно торгували з Чернігово-Сіверською землею, а також з південними російськими землями. Вільно їздили для торгівлі навіть у Москву. Українські купці завжди їздили в Московію на великі ярмарки. І, навпаки, – росіяни завжди їздили на ярмарки, наприклад, до Києва, Бара й ін.²

Які сильні були торговельні зносини України з Московією, ясно свідчить те, що в Україні завжди високо стояли московські рублі. Король польський Володислав IV року 1634-го підтвердив місту Києву привілей, що при державних розплатах беруться до його скарбу і московські рублі³.

Через торгівлю, у тому і з Московією, сильно виросли старі наші міста Київ, Чернігів, Переяслав, Ромен та ін. Зросли через це й нові міста: Полтава, Лубен, Канів, Черкаси, Гадяче, Кременчук, Прилуки, Бориспіль та ін. Молоде місто Ніжин стало відігравати велику роль в торгівлі, переважно з Московією⁴.

Польща бачила зріст подніпрянських міст, бачила й зріст українсько-російських торгових зносин, але реально не могла цьому перешкодити. А її утиски

¹ Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. – К., 1953. – С. 12.

² Козаченко А. – С. 54.

³ Акты Южной и Западной России. – Т. X. – С. 635–641.

⁴ Козаченко А. – С. 53–54.

цих зносин тільки драгували українське населення, та побуджували його втікати в Московію, де православним за саме православ'я не робили утиску.

3. Наступ католицтва все збільшувався
А поляки своїх наступів на православну віру не спиняли, а по 1596 році, коли вони “для знищення Руси” запровадили так звану унію з Римом, вони свої переслідування подесятерили.

Жити православному в Польщі ставало неможливо. Український шляхтич скаржився в 1620 році на Варшавському сеймі:

“По великих містах православні церкви позапечатувані, церковні мастки поруйновані, у монастирях замість монахів поляки держать худобу. Із православних монастирів поляки поробили корчми. Придивіться ще до зневаг та до нечуваного утиску, які чиняться у Львові. Хто сповідує Грецьку віру і не переходить на унію, той не може проживати в місті, той не може користатися мірами ліктя й кварта, того не приймають до цеху. Не дозволяють проводити за церковним обрядом тіло померлого православного, мешканця міста”¹.

Так скаржаться українські послы на сеймі у Варшаві. Але їм завжди була одна відповідь: хочете жити, то приймайте унію. “Схизматиків” нам не треба!

Хто не хотів приймати унії з Римом, тих просто забивали. “Львівський Руський Літопис” десь 1630 року, наприклад, розповідає таке:

“Польський пан Лаш, до Києва шедши, містечко Лисянку на самий день Великодній, вшитко вистинал як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людей невинних, биле би тільки русин був, забивали”².

Так свідчить літописець, який вірно записував, що діялося в Україні.

¹ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — С. 55-56.

² Там само. — С. 86-88.

І що було робити, куди було податись? На рідній землі українцеві не було життя перед поляками та уніятами.

І люди стали втікати в Московію. Ця дорога ставала все ширшою та звичнішою.

4. Українське духовенство втікало в Московію

Вічні переслідування католиків, а ще дошкульніші — уніятів, переслідування, які робилися за допомогою польського уряду, а то й польського війська, доправили до того, що українське духовенство стало помалу втікати в Московію, де його, звичайно, не займали.

І духовенство стало безперервно втікати в Московію. Утікали поодинокі й групами. А то втікали й цілі монастирі. Московський уряд розселював духовенство по українських осадах, давав їм землі, утримання та церковні книги. А монахів розсилав по монастирях. І кожен, хто поселився в Московії, давав знати про це додому і закликав до себе.

Року 1622-го архімандрит Ісайя Копинський посилав у Москву своїх монахів із скаргою на страшні переслідування від поляків, які терпить православна церква. “І нам від польського гоніння тепер нема де голови прихилити”, — скаржився Копинський, що року 1631-го став Київським митрополитом. Він вів переговори з Москвою, щоб переїхати туди, писав цареві, що через польські утиски православної віри “багато хто хочуть перебраться в Москву”¹.

Року 1624-го серпня 24-го дня митрополит Київський Йов Борецький своєю особистою грамотою просив московського царя Михайла Федоровича

зглянутися над православною церквою й заступитися за неї, бо вже більше терпіти не можна. Митрополит писав:

“У державі великого короля польського примножилась злочестива уніятська, від апостатів церкви Святої Східної, ересь. І уніяти поклонилися тому, кому ніколи наші батьки не кланялися, і перемінили прабатьківську Східну віру на латинську Західну новину, і відступили від передань Св. Отців. Вони стали проти істини й підняли всякі гоніння на православних, хто не хотів іти за їхніми нечистотами. А найбільше переслідують нас, православних єпископів, — поविганяли нас від престолів, від міст і від монастирів наших, і аж до крови озброїлися на Святу православну віру, вівтарі Господні осквернили, церкви православні на латинський обман обернули. Просто кажучи: уніяти все-сильно, за допомогою державною, меча на православних нагострили”¹.

І митрополит Борецький через свого посланця, єпископа Ісаакія Борисковича, запропонував московському цареві взяти Україну під свою руку... Борецький був видатний український патріот і виходу іншого він не бачив, щоб спасти Україну...

Сам Луцький єпископ Ісаак Борискович був вигнанець — фанатик-уніят єпископ Луцький Єремія Почановський силою вигнав його з Луцька.

І з цього часу й розпочалися часті зносини Київської церкви з Московською. Звичайно, в Москві добре розуміли вагу таких зносин і не жалували дорогих дарунків. Син митрополита, Андрій Борецький, став стольником московського патріярха, а його племінники служили в московському війську².

Року 1638-го в червні втекла в Московщину частина старших монахів Лубенського Спасівського монастиря, втекла від уніятських переслідувань та знущання відомого зрадника православ'я князя

¹ Воссоединение. — Т. 1. — С. 47.

² Харлампович К. Малоросійське вплив'є на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 27.

Єремії Вишневецького. “Від міста Гадяцького декілька тисяч збігли в Путивль, а з собою взяли ченців Мгарського монастиря”, — доносив московський воевода своєму цареві¹.

Року 1653-го, другого січня, утік з Новгород-Сіверського Никольського монастиря ігумен Єфрем з братією. І вони розповіли, що гетьман Богдан Хмельницький з козаками “хотять против поляков і Литви за Православну віру Грецького закону стоять”².

5. Постійне втікання українців у Московію

к ми бачили вище, втікання українців в Московію розпочалося дуже рано. Воно не спинялося й далі. Засліплена католицьким фанатизмом, Польща жорстоко переслідувала православних, а це гнало їх під Москву.

По обманному запровадженні унії 1596 року розпочалися сильні повстання українських козаків та народу в обороні православної віри. Поляки жорстоко розправлялися з повстанцями і ще з більшою люттю насаджували свою унію. За кожною українською поразкою тисячі козаків та народу втікали від ворога в Московію. І швидко заселялись українцями Курщина й Вороніжчина та так звана Слобідська Україна. Так, по поразці козаків 1638 року в Московію перебігло 20 тисяч люда³.

Рятуючись від польської панщини та утисків віри, православне селянство весь час утікає на Лівобережжя, на Січ, або й у Московію, заселяючи її південні землі, де стали швидко поставати нові українські міста та й нові осади — слободи.

¹ Воссоединение. — Т. 1. — С. 247.

² Там само. — Т. III. — С. 250-252.

³ Соловьев С. — Кн. 2. — С. 1231.

У роках 1637–1638-х, коли українське антипольське повстання було розбите, то, як доносив московський воєвода, втікачі з України прибували в пограничне місто Путивль щоденно. Прибували пішки й кінно, приїздили одинцем і цілими родинами, прибували селяни, міщани, козаки. Часто прибувало й духовенство. Україна, змучена уніятами та католиками, втікала на північ і піддавалася “під високу царську руку” ще задовго до Переяславської ради 1654 року.

Року 1638-го змушений був переселитися в Московію розбитий гетьман Яцко Остряниця. А з ним разом перейшли кордон у Московію: старшин 102, козаків 887, були й два священики. При всіх були жінки й діти — разом біля трьох тисяч осіб. Гетьман Я. Острянин писав цареві, що “поляки й папіжани (уніяти) хотіли їх перевести в папіжанську віру і стали вбивати їх, і їхніх жінок, і їхніх дітей... А вони, гетьман і черкаси, від того смертного убивства, не хочючи приймати папіжську віру, з жінками й дітьми перейшли на царську сторону”¹.

Дослідники російські звичайно підкреслюють, що ця повсякчасна можливість українським антипольським повстанцям утекти в Московію сильно допомагала Україні визволитися з-під Польщі.

Року 1638-го прибув українець Власко Іванків, а з ним 10 тисяч “черкас і всяких служилих людей”. Вони вивезли з собою дві гармати, два полкові прапори, літаври й т. ін.². І їх усіх прийняли на службу в Московії.

Пограничне місто Путивль стало цього часу центром, куди втікали українці. Тут вони позоставалися який час, аж поки не призначувано їм місця оселення.

¹ Воссоєдинение. — С. 178; Козаченко А. — С. 97.

² Апанович Е. Сборник статей. — 1954. — С. 82.

Московська влада охоче приймала втікачів з України, давала їм землі, службу й утримання. Це було традиційне на Москві — заманювати українців до себе. А разом з тим це було й постійне сховище для протипольських повстанців, коли вони не могли втекти в Січ.

Московія часто закликала до себе на військову службу українських козаків. Вони звичайно охороняли південні кордони Росії. Ними дорожили, бо вони були вправні в боротьбі з татарами. Число цих українських козаків у московському війську з часом усе зростало.

Уже спочатку повстання Богдана Хмельницького московський уряд увесь час допомагав йому матеріально. Року 1648-го в Україні спалахнув сильний голод, бо був недорід, — і Москва дозволяла легко вивозити хліб в Україну¹.

Крім цього, московський уряд таємно доставчав Хмельницькому не тільки поживу, а й порох, кулі та гармати².

Про це всі знали, а це робило дорогу на Московію ще ширшою.

Року 1647-го був посланий у Москву польський посол, українець Адам Кисіль, воєвода київський. Він назвав цифру 20 тисяч українських втікачів до Московії й вимагав відпустити їх³.

Москва на цих втікачах до себе багато виграла — і політично, і матеріально. Південні кордони Московії були заселені вправними військовиками.

Старе й довге переселення українців у Московію мало велике значення і в історії України, і в історії церкви. Московська влада завжди розуміла значення таких переселень і завжди належно викорис-

¹ Козаченко А. — С. 124.

² Там само. — С. 125.

³ Апанович Е. — С. 84.

товувала їх. Через це скрізь ходила чутка про добре ставлення Московії до українців, а це й допомогло їй заселити свої порожні південні землі, а також створити таку велику осаду, як Слобідська Україна.

Для Української церкви небезпечним було це переселення, особливо духовенства та монахів, але церковний провід не був у силі спинити його. Більше того, багато видатних наших митрополитів, змучених набігами уніятів, самі ревно топтали стежку в Московію, наприклад, хоча б митрополит Київський Йов Борецький та інші.

Це велике переселення завжди треба брати на увагу, коли хочемо вяснити собі, чому так легко відбулася Переяславська рада 1654 року й чому великий патріот гетьман Богдан Хмельницький спокійно й легко приєднався до Московії, тим самим приєднавши й Українську церкву до неї.

Польща так переслідувала Українську православну церкву, так допікала всій Україні своєю насильною унією, що український народ готов був на все, аби тільки не унія, “причина всього лихого в Україні”, як прилюдно сказав Богдан Хмельницький.

Література до XI розділу: Воссоєдинение Украины с Россией.

Документы и материалы в трех томах. 1620-1654. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. (Звідси — передрук потрібних матеріалів); *Козаченко А.Й.* Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоєдинение с Россией. — М., 1954. — 295 с.; Воссоєдинение Украины с Россией. Тут стаття Є. М. Апановича “Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648-1654 гг.” — С. 78-104; *Багалеї Д.И.* Очерки по истории колонизации степной окраины Московского Государства. — М., 1887; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Том I (тому II не було). (Тут матеріал про переселення українського духовенства в Московію); *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. К., 1954. — 535 с.

ХІІ. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ ДУХОВЕНСТВА ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

1. Могилянські ідеї

четвертій годині ранку 1 січня (за новим стилем 11-го) 1647 року помер славний митрополит Київський Петро Могила. Помер передчасно, не закінчивши розпочатої великої церковної праці. Він був родом, власне, молдованин, але рано прибув до Києва й українізувався. З 1626 року став він архімандритом Києво-Печерської лаври – посади, на той час, не нижчої єпископської – і шість літ пробув на ній. А року 1633-го став митрополитом Київським. Був ним до 1647 року.

Працював митрополит Петро Могила надзвичайно широко і високо поставив Українську церкву. Він глибоко розумів, що спасіння нашої церкви – у високій освіті, й усіма силами йшов до того, щоб перешкодити задуму поляків та уніятів знищити православ'я.

Плоди великої праці Петра Могили тільки почали сходити, але він помер. Наступного року розпочалося повстання Богдана Хмельницького, яке спиняло церковну працю, а пізніше настала страшна Руїна, яка цю працю сильно прибила. Через це праця митрополита Могили не дала всього того, що могла дати.

Богдан Хмельницький був людиною віруючою й багато робив для Української церкви. Але задумів і планів великого митрополита він глибше не знав і тому не міг продовжувати його праці.

2. Канонічна залежність православної церкви

Нравно-канонічно Українська православна церква знаходилася в той час під омофором Вселенського Царгородського патріярха, цебто в юрисдикції Церкви-Матері, яка й охрестила Україну за Великого нашого князя Володимира, року 988-го. Канонічна залежність Української церкви від патріярха Царгородського перестала бути реальною ще з року 1300-го, коли митрополит Київський остаточно перенісся з Києва на північ і засів у Володимирі-на-Клязьмі.

Із того часу грецька юрисдикція була зовсім легкою для Української церкви, а згодом вона стала тільки номінальною, бо реальною перестала бути.

Але патріярх Костянтинопільський, чи Царгородський, завжди мав в Україні величезний моральний вплив, який з бігом часу все збільшувався. З часом Україна попала під католицьку Литву та Польщу – вони зараз же почали душити православну віру українського народу. Нещаслива так звана церковна унія з Римом 1596 року довела Українську церкву до розпуки: Польща цією протинародною унією вирішила вбити Україну-Русь, як окремий народ. Це бачили й розуміли всі, а тому вся Україна піднялася проти підступної унії. І великим рятунком цього часу ставала, власне, юрисдикція Царгородського патріярха – він знаходився поза Україною, й Польща йому диктувати не могла.

Дуже рано і Литва, і Польща намагалися відірвати Українську православну церкву від юрисдикції патріярха Вселенського і пробували створити незалежну православну митрополію. Але духовенство й народ добре розуміли, що криється під такою поль-

ською католицькою “автокефалією”, а тому подібні задуми завжди відкидалися й не вдавалися. А коли поляки виявили свої підступні задуми, запровадивши унію, цим була остаточно вбита думка про офіційну незалежність від Царгородського патріярха.

Для нас дуже важливе те, що митрополит Київський Петро Могила рішуче відкинув польсько-римський проект створення Українського православно-патріярхату з ним, Могилою, як патріярхом на чолі. Усі ще добре пам’ятали, яким обманом та насиллям творилася унія 1596 року. Усі ще добре пам’ятали, як голову православного протиунійного Собору 1596 року в Бересті, екзарха Вселенського патріярха грека Никифора польська влада схопила, оголосила турецьким шпигуном — і знищила. По таких унійних експериментах Українська церква нізачо не хотіла відриватися від патріярха Царгородського, якого авторитет стояв високо.

Отож і за Богдана Хмельницького Українська церква знаходилась під номінальною юрисдикцією Вселенського патріярха, а на ділі була незалежною. Патріярх вимагав тільки, що він благословляє кожного нового митрополита на працю.

3. Київ і його найбільші культурно-освітні центри

Київ на той час уже був знов центром освіти й культури для всієї України, цебто відновив своє давнє значення й становище. Сучасники з гордістю звали Київ “руськими Атенами”. Київ ще з найдавнішого часу, ще із заснування Руської Держави все був її столицею, і в душі народній позостався нею навіки, хоч Україна і втратила пізніш свою незалежність. Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович спра-

ведливо звав Київ “розумною головою”, пишучи в своїм листі: “Коли з Києва, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавжди”¹.

На Святвечір, 24 грудня 1648 року, вертаючись з побитої Польщі, переможний Богдан Хмельницький прибув до Києва. Стріли його надзвичайно врочисто, з гуком усіх київських дзвонів, а назустріч вийшло все київське духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим на чолі. Гетьман пробув кілька днів гостем у митрополита. Гостював тоді в Києві Єрусалимський патріарх Паїсій. Він надав Хмельницькому найвищого титула: “Князь Руси”. Це змусило гетьмана цілком інакше глянути на все своє завдання й на всю свою революційну працю. Але Богдан Хмельницький не оцінив належно Києва як серця України і не позостався в ньому — поїхав перше до Переяслава, а потім — у Чигирин.

Із невідомих причин, може, тому, що там сидів польський воєвода, гетьман не вибрав собі за столицю Києва, але з 1649 року засів у провінційальному Чигирині. Це була основна й велика помилка Богдана, бо пізніше серце України, Київ, не билось в згоді з гетьмановими задумами і поволі ставало москвофільським, як перед тим було полонофільським. А в Києві ж провадилась уся культурно-освітня й церковна праця. І провадилась без ближчого гетьманського ока, без його вказівок і порад.

Року 1651-го литовський гетьман кн. Януш Радзивилл зайняв був Київ і сильно його поруйнував, а де можна було, самі кияни палили своє місто перед ворогом. Кияни також повиганяли з Києва всіх католиків та уніятів, які ще там сиділи.

¹ Письма Преосвященнаго Лазаря Барановича. — Чернігів, 1865. — С. 117.

Нова столиця України, місто Чигирин, чи Чигрин, — це звичайне містечко на Київщині. Заснував його Адам Вишневецький, тоді ще православний шляхтич, 1589 року. Татари не раз грабували містечко, воно багатим не було. У всякому разі, на столицю України ніяк не надавалося.

А з початку 1654 року, по Переяславській раді, Хмельницький попустив, щоб московський воєвода з сильним військовим гарнізоном зайняв Київ. Московське військо вже ніколи не опускало цього міста, добре розуміючи, що Київ — серце України: хто володіє ним, той володіє Україною. Тут же були найбільші святині України.

Ще в жовтні 1653 року Богдан Хмельницький посилав у Москву свого посла Лавріна Капусту і просив царя Олексія Михайловича зайняти своїм військом Київ та інші великі міста. Хмельницький писав:

“Король зі своїми військами йде в Україну. І Гетьман, і все Військо Запорозьке не хочуть віддавати монастирів та Божих церков і християн на муку, тому б’ють чолом, щоб Государ його пожалував, наказав скоріше війська свої до них послати”.

А посол Л. Капуста додав:

“Наказував мені Богдан Хмельницький і звелів бити чолом, щоб Государ наказав прислати в Київ та інші міста своїх царських воєвод, а з ними військових людей, хоч з 3000 чоловіка. І то для тих царських воєвод, бо в Гетьмана людей багато”.

Велику святиню України, катедру Св. Софії в Києві, захопили були при допомозі польського уряду уніяти. Але користати з храму Божого вони не могли, бо боялися появитися в Києві: там сиділи козаки. І уніяти з Св. Софії багато повивозили, а ба-

¹ Воссоединение. — Т. III. — С. 412.

гато цінних пам'яток понищили. Вони позривали й повивозили стародавні мозаїки та мармурові плити¹. А Св. Софію замкнули на довгі роки.

Великий митрополит Петро Могила не міг спокійно дивитися на цю зневагу великої української святині. Св. Софію він відібрав силою й не вернув її уніям навіть на приказ польського короля. Але повернена “Св. Софія була без даху, без прикрас внутрішніх і зовнішніх, ікон, посудів і св. риз єдиного імуши”...² І скільки міг, митрополит Могила направив Св. Софію.

Через захоплення уніями славна Софійська площа стояла пустою. Та за Богдана Хмельницького все ожило. “Один тільки раз Софійська площа в Києві ожила й зарухалась: радісно били дзвони, люди збігалися товпами – це Київ стрічав визволителя України, гетьмана Богдана Хмельницького... Але радість була недовга: не став Київ столицею вільної України”³.

Києво-Печерський монастир – це був віддавна культурно-освітній центр не тільки України, а й усього Сходу. У цьому монастирі завжди було повно монахів, а серед них багато з високою освітою. Печерський монастир у Києві весь час був джерелом, звідки виходили архіереї не тільки для України, а й для всього Сходу.

З кінцем XVI ст. (а може, й з XII) Києво-Печерський монастир став ставропігіяльним, цебто

¹ Шамуріна З. Культурныя сокровища Росіи. – Київ. – Москва, 1912. – С. 17, 32; Митр. Евгеній (Болховитинов). Описаніє Києво-Софійскаго Собора. – К., 1825; Голубевъ С. Кіевскій митрополит Петро Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. II. – С. 411-425.

² Шамуріна З. – С. 18.

³ Там само. – С. 6.

залежав безпосередньо тільки від патріярха Царгородського. Це надало йому великої незалежності й повної спроможності до праці. Через цю ставропігіяльність митрополит Київський не мав права вмішуватися в справи Печерського монастиря, а печерський архімандрит стояв нарівні з єпископом. Додаймо до цього, що Печерський монастир мав великі земельні маєтки, потрібні йому на культурну працю.

Києво-Печерський монастир — це була найміцніша фортеця православної віри. Він свідомо ставив собі це завдання, особливо за вік XVII. Уніяти кілька раз набігали на цю найбільшу святиню України, але кияни й козаки збройно боронили її і уніятів у Київ таки не пустили.

При Києво-Печерському монастирі була велика друкарня, заснована тут ще 1616 року. Ця друкарня відразу стала найбільшим освітнім центром України. І не тільки України, бо надзвичайно гарні київські видання розходилися по всьому православному слов'янському світі: в Росії, Болгарії Сербії, Молдавії. Монастир добре знав ціну своїй друкарні, як культурній установі, і всіма силами боронив її.

За час Богдана Хмельницького високо стояли і Печерський монастир, і його друкарня. Звичайно, війна була їх, спiniaючи працю. Але більше було те, що з 1654-го року Богдан Хмельницький пустив у Київ московський гарнізон.

На початку Києво-Печерська друкарня берегла набуті форми і справляла добре враження навіть на чужинців. Наприклад, року 1653-го бачив Печерську друкарню диякон Павло Алеппський і так її описує: "Біля великої церкви знаходиться дуже гарна знаменита друкарня, що обслуговує цю Козацьку Країну. З неї виходять усі їхні церковні книжки дивним

друком різного виду та кольору, виходять також малюнки на великих листах, особливості країв, Образи, вчені досліди” і т. ін.¹

Славна Києво-Могилянська колегія, що так пишно розросталася за митрополита Петра Могили, за Хмельницького працює з перебоями, бо війна перешкоджала нормальній науці. При колегії скупчилися всі видатніші культурно-освітні сили — тут же навчалися й кращі будучі українські письменники. Так, за ректорства Інокентія Гізеля учителем колегії був до 1650 року Лазар Баранович, а учнями були: Іоанікій Галятовський, Єпифаній Славинецький, Семен Полоцький, Сатановський і багато інших. Лазар Баранович ректорував у колегії з 1650 по рік 1657-й.

Немало студентів, покінчивши свою академію, виїздили для докінчення науки ще й до вищих шкіл за границею. Так запровадив був митрополит Петро Могила і так це йшло й далі. У цьому наслідували поляків, багатші з яких нерідко кінчали науку за кордоном.

Звичайно, наука по чужих школах, католицьких або протестантських, давала часом і шкідливі наслідки. На це раніше ще звертав увагу католик, коронний гетьман Станіслав Жолкевський (1620), і в своїй духовниці писав: “Я бажаю, щоб син мій Ян одержав науку тут, у Польщі, а не в чужому краї. Бо відомо, що багато молодих юнаків їде в чужі краї для остаточної освіти та майже всі вони засвоюють собі злі звичаї, а не добрі. Рідко хто вертається з добрим”².

Таке часом бувало і серед українців.

¹ Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія // *Общ. Ист. и Древн. Росс.*, М., 1896. — Вип. II. — С. 59.

² *Голубевъ С.* — Т. I. — С. 49.

4. Церковні діячі й письменники

Багато славних церковних діячів і письменників закінчували або розпочинали свою працю за Хмельниччини. Зазначу тут тільки видатніших. У більшості це були ігумени київських монастирів.

Ігумен Києво-Михайлівського монастиря **Нафаіл** написав корисну й потрібну працю “Книжиця о Вірі Православної” – проти латинян та уніятів. Книжку цю року 1648-го видрукували в Москві, де вона мала великий успіх і за два місяці була розпродана майже вся. Вона мала в Москві взагалі велике значення. Багато працював і Ігнатій Оксенович-Старушич, ігумен Києво-Братського монастиря і ректор його колегії. Помер 1650 року. Відомий своїми добрими проповідями¹.

Зараз по смерті митрополита Петра Могили того ж 1647 року на митрополичий престол був обраний Сильвестр **Косів**. Обирали його духовенство, старшина й козаки. Поставили в митрополити самі українські єпископи, з титулом: “Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, Екзарх Константинопольського Престолу”, цебто С. Косів унаслідував митрополичого титула Петра Могили.

За Зборівським договором митрополиту Косову дане було місце в польському сеймі, але незабаром увесь договір був відкинений і С. Косів засісти в сеймі не зміг.

Сильвестр Косів був видатним ученим свого часу. Учився у Києві, а потім Петро Могила послав його на науку за кордон, як це він робив з багатьма

¹ *Перетць В.* Къ біографіи о. Игнатія Оксеновича Старушича, кїевскаго проповѣдника половини XVII вѣка // Изв. О. Р. Я. С., 1914. – Кн. I.

талановитими студентами. Вернувшись з науки, С. Косів був учителем колегії, а також і першим префектом (помічником ректора) її. Він написав кілька важливих для свого часу праць, наприклад:

1. *Exegesis*. 1635 року. Книжка написана польською. Це гаряча оборона нової школи Петра Могили, оборона й потреби знання латинської мови, бо живемо в Польщі¹.

2. Патерикон, чи Життя Святих. 1635-го року. Також польською мовою: оборона святости Києво-Печерської лаври та її святих; присвячена роду Киселів. На кінці Патерикона подано список Київських митрополитів.

3. Дидаскалія або наука о седми Сакраментях. 1637 року, видання 2-ге – 1653 року. Цінний богословський трактат про сім Таїнств, який мав великий вплив в Українській церкві².

4. О Хиротоніи. 1652 року; передрукований у “Зорі Галицькій” 1854 року.

Усі праці вийшли з друкарні Києво-Печерської лаври.

Митрополит Сильвестр Косів урочисто стрічав Богдана Хмельницького на Святвечір 1648 року, але гетьман не зійшовся з ним ближче. Косів був противником підлеглости Москві, бо стояв за самостійність Української церкви. Помер Сильвестр Косів 13 квітня 1657 року.

Вище ми вже подали про політичні погляди митрополита С. Косова. Він явно тягнув за Польщею, а Москви боявся. Через це гетьман Богдан так само відкрито не довіряв митрополитові, а це сильно шко-

¹ “*Exegesis*” передрукований в “Архив Южной и Западной России”, ч. 1; тут же й виїмки з Патерикону.

² *Максимовичъ М.* О первомъ изданіи “Дидаскаліи” Сильвестра Косова // Сочинения. – Т. III.

дило церковній справі за Хмельниччини. А часом суворий Богдан навіть зневажав свого митрополита. Ось на це приклад.

У кінці 1649 року митрополит С. Косів ще виїздив на сейм до Варшави. Але гетьман Богдан його відкрито попередив: “Коли ти, отче митрополите, не будеш стояти проти ляхів у наших справах і коли ти помислиш перемінити як інакше нашу раду і зробити що понад нашу волю, то конче будеш у Дніпрі”¹.

Це вже аж надто недовірливе ставлення до праці митрополита. Ставлення це закінчилося тим, що Богдан Хмельницький віддав Українську церкву під Москву, не радячись про це ані з митрополитом, ані з ким іншим з вищого духовенства. Це була одна з найбільших помилок праці Великого Гетьмана.

Ще від початку свого повстання Богдан не довіряв митрополитові Косову і призначив за ним таємний догляд. Так, одного разу козаки схопили митрополита Косова, коли він їхав на таємні наради з представниками польського уряду².

У червні 1653 року було перехоплено листування польського гетьмана з митрополитом Косовим. Гетьман просив митрополита намовляти Хмельницького спинити боротьбу³.

На Переяславську раду 1654 року ані митрополит, ані жоден єпископ не прибули – це був вислід церковної політики гетьмана Богдана.

Петра Могилу замінив на архімандритстві з 1647 року Йосиф Т р и з н а . Він був ігуменом Виленського Свято-Духівського монастиря, а 19 березня (чи

¹ Петровський М. Визвольна війна українського народу. – С. 131; Козаченко А. – С. 161.

² Козаченко А. – С. 127.

³ Там само. – С. 224.

25 січня) 1647 року був обраний архімандритом Києво-Печерського монастиря. Й. Тризна десять літ керував Києво-Печерською лаврою, як архімандрит її. Звертав він велику увагу на друкарство, але багато не міг зробити, бо війна розбивала працю. Року 1654-го зрієся присягнути Москві. Помер 1656 року¹.

За Богдана Хмельницького розпочали свою працю кілька осіб, що вславилися трохи пізніше. Одним з таких був Інокентій Гізел ь (1600–1683). Родом він із Пруссії, перше був реформатом, але за Петра Могили прийняв православ'я і виїхав за кордон навчатися, посланий митрополитом. Вернувшись з науки, Гізель став учителем і ректором Київської колегії. Був ігуменом Св. Никольського монастиря в Києві. З року 1656-го став І. Гізель архімандритом Києво-Печерської лаври, замінивши Йосифа Тризну. Добре розвинув Печерську друкарню, яка випускала багато книжок².

Інокентій Гізель був поважаний в Москві, куди й посилав його року 1654 митрополит Косів у справах церковних і політичних. Гізель сильно стояв за незалежність Української церкви.

Видатним церковним працівником за Богдана Хмельницького був також і Лазар Баранович. Жив він дуже довго — народився 1593 року і жив сто років (за іншими даними — народився 1620 року і жив 73 роки). З 1642 року став учителем Київської колегії, з року 1647-го — ректором Колегії в Гощі, а 1650 року — Київської колегії. Року 1657-го,

¹ *Огієнко І.* — С. 265; *Митр. Євгеній.* Описаніє Києво-Печерской лавры. — К., 1847. — С. 145; *Ундольский Іосифъ Тризна,* редактор Патерика Печерскаго, “Чтения О. И. Д. М. У”. — 1845–1846. — Т. I, кн. 4.

² *Сумцовъ Н. Ф.* Інокентій Гизель // *Київская старина.* — 1884. — Т. 10.

2 березня, був хіротонізований в Яссах у Румунії на єпископа Чернігівського й Новгородського, а року 1666-го став архієпископом.

Лазар Баранович був опікуном Іоаникія Галятовського, славного пізніше проповідника й ученого Української церкви. Це був його вихованець в Могилянській колегії, де він і своє прізвище набув: був Молочко, а став Галятовський (грецьке gala – молоко). За ректорства Лазаря Барановича Галятовський був уже вчителем колегії. А коли року 1657-го Лазар Баранович став єпископом Чернігівським, то Галятовський заступив його на ректорстві в колегії.

Цього ж часу розпочав свою проповідницьку працю й Антоній Радивилівський. Покінчивши Могилянську колегію, Антоній став архідияконом Чернігівської катедри. Пізніше він перебрався до Києва і року 1656-го виголосив проповідь при поставленні Інокентія Гізеля архімандритом Києво-Печерської лаври. Того ж року він став її проповідником.

Зазначені вище письменники – Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський та Антоній Радивилівський – вславилися своїми творами вже за наступної доби, за доби Руїни, де я й розповім про їхні твори.

5. Преподобний Афанасій Берестейський

к поляки й уніяти переслідували православних і до чого вони доходили в своїй ненависті, показує “Життя Преподобно-мученика Афанасія Берестейського”.

Афанасій, з роду Филипівич, народився десь між 1592–1597 роками. З походження він був білорус, але білоруські єпархії належали до Київської митрополії, тому й розповідаємо про цього муче-

ника за православну віру тут. Учився Афанасій у Виленській православній школі. А по закінченні її він незабаром став ченцем. На нього звернув увагу литовський гетьман Лев Сапіга, який приділив його вчителем до шляхтича Лаби. Тут і пізнав молодий чернець темні сторони католицтва і унія́тства та їхню ненависть до православ'я. Афанасій поспішив покинути дім Лабів. Молодий чернець ходив по Білій Русі, побував у кількох монастирях. Він сильно боронив православну віру і скрізь розповідав про підступи унія́тів. Іздячи по Білорусії, Афанасій усіх підтримував на душі й усіх закликав боронити православ'я. Цим він звернув на себе увагу православного проводу й викликав велику ненависть серед поляків та унія́тів.

Десь цього ж часу (перед 1640 роком) о. Афанасій їздив в Москву. Там скаржився цареві на незмірно тяжке становище православних під Польщею, на підступи й утиски унія́тів. Одержавши пожертви й надії на поміч, він вернувся додому. Такі поїздки в Москву тоді були звичайними.

Року 1640-го Афанасій став ігуменом Семенівського монастиря в Бересті. Цей монастир зробився тоді фортецею православ'я. Ігумен сміливо виступав проти католицтва взагалі, а особливо проти зрадливої унії. Цим і набув собі безліч ворогів.

Приятелі Афанасія добилися для нього змоги виступити у Варшаві в польському сеймі. Року 1643-го він виголосив там гарячу промову, в якій докладно розповів, як немилосердно й смертельно поляки та їхні унія́ти тиснуть та переслідують православних по всій Україні та Білій Русі.

Виступ у сеймі став голосним, сильно ударив поляків і унія́тів. Вони постановили знищити сміливця, як свого небезпечного ворога. Спершу Афанасія

оголосили божевільним, а незабаром по тому його арештували й запроторили до в'язниці. Час був дуже неспокійний, пахло в повітрі козацьким повстанням. Афанасія не випускали з в'язниці, обвинувачуючи його в зв'язках з повстанцями Хмельницького.

Так він промучився в ув'язненні аж до 1648 року. Богдан Хмельницький запалив Україну й частину Білорусі. Усе кругом горіло, польське військо було побите. І польський уряд, за нашіптуванням католиків та уніятів, не знайшов іншого виходу, а тільки найстрашніший: смиренного ченця приговорити на кару смерти...

І розпочали Афанасія катувати. Не було такої муки, якої розлючені католики не завдали б йому. Нарешті, 5 вересня 1648 року Афанасія закатували на смерть. Він віддав Господові свого невинного духа.

Браття-ченці хотіли забрати тіло свого замордованого ігумена, але поляки не віддали його. Віддали пізніше.

Року 1666-го, 20 липня, домовину Афанасія відкрили — тіло було нетлінне. Святого Преподобномученика церква канонізувала, цебто прирахувала до хору Святих (але докладно не відомо, коли саме). Пам'ять Преподобномученика Афанасія чиниться двічі до року: 5 вересня — день смерти і 20 липня — день знайдення мощів.

Року 1816-го трапився в Бересті великий пожар і мощі згоріли — позostalі останки зберігаються в Берестейському монастирі.

Література: *Єпископ Іосиф*. Св. Преподобномученик Афанасій, Ігумен Берестській. — Вороніж, 1894; Проф. *Е. Голубинській*. Історія канонізації Святих в Русской Церкви. — М., 1903. — Видання 2. — С. 217-218.

6. Українські вчені допомагають Москві

а Богдана Хмельницького зносили Україні з Москвою сильно побільшилися. Ці зносили ніколи і в минулому не спинялися, але з того часу, як Польща стала переслідувати віру українців, православ'я, а особливо коли появилася 1596 року так звана унія з Римом, яка значно побільшила польські утиски на православ'я, з того часу очі українського народу сильно звернулися в бік православної Москви. Навіть такі патріоти, як митрополит Йов Борецький, не раз писали до Москви про заступництво перед нападами уніятів. Помалу і народ, і козаки, і ченці стали масами втікати в Московію, бо уніяти своїми переслідуваннями доводили всіх до розпуки. Цілі монастирі не знали, що буде завтра — чи уніяти з поляками не нападуть — і втікали в Московію. Але про це я розповів вище, у розділі XI цієї монографії.

Утікання в Московію розпочалося дуже рано, ще за Литви, коли вона, прийнявши католицизм, почала переслідувати православ'я в Україні. Так, знаємо, що ще в XIV віці до Московії втік монах Києво-Печерського монастиря Стефан. Утік не сам, але з іншими ченцями. Стефан народився в Києві, тут же й виховався, в Печерському монастирі постригся в ченці. Католицьке гоніння було дошкульне, що група монахів утекла в Москву, а з ними й Стефан. Стефан оселився над річкою Махрищі, тут заклав Троїцького монастиря, у Володимирщині. Стефан вів чеснотне життя і був з цього широковідомий. Помер 14 липня 1406 року. Року 1550-го мощі Стефана знайдено нетлінними і він був канонізований. Пам'ять препо-

добного Стефана Махрищського церква святкує 14 липня¹.

Року 1649-го, в місяці травні, московський цар Олексій Михайлович написав листа до Київського митрополита Сильвестра Косова і просив прислати в Москву двох учених, а саме: Арсенія Сатановського та Дамаскина Птицького, потрібних у Москві для виправлення Біблії, яку цар задумав виправити й видати. Митрополит Косів погодився на це і послав Арсенія Сатановського, а замість Птицького відпустив Єпифанія Славинецького. Це були офіційні культуртрегери, українські вчені, що сіяли освіту в Московії, і справді багато там зробили. І це була велика честь для Української церкви, що в неї сам цар московський просить учених для виправлення Біблії, бо своїх учених Москва тоді й довго по тому не мала. Дамаскин Птицький незабаром таки теж поїхав у Москву, бо туди тягли й добрі заробітки. І всі вони в Москві виправляли Біблію, робили переклади з грецької та латинської мов, а також були вчителями цих мов. Працювали вони й пізніше за патріярха Никона і високо тримали честь київської науки в Московії.

Енергійний патріярх Н и к о н (1652-1667) дуже багато робив для піднесення Московської церкви і в цій своїй праці користався допомогою українських учених, що несли на північ київську науку. Патріярх Никон поважав українців, викликав їх до себе, і українці поважали його так само. Безумовно, по 1654 році, коли Україна поєдналася з Москвою, Никон скоро був би приєднав до себе й Українську

¹ Голубинській Е. Історія канонизації Святыхъ русской церкви. — М., 1903. — С. 113; Историческое описание Махрищскаго монастыря. — М., 1852; див. "Енцикл. Словн." Брокгауза. — Півт. 36. — С. 824, — Півт. 62. — С. 637.

церкву, бо й так Київська митрополія розпадалася. Один за одним архіереї Смоленський, Могилівський і Чернігівський піддавалися під Никона. Навіть митрополит Сильвестр Косів зносився з Никоном. Але якраз тоді заходила сварка патріярха Никона з царем Олексієм і впливи його стали меншати.

Також і Богдан Хмельницький часто зносився з патріярхом Никоном і був з ним у найкращих стосунках.

Через Україну часто переїздили східні архіереї до Москви по милостиню. Це стало постійною звичкою, від якої не відставало й духовенство українське. Писання листів до московського царя за милостиною чи за чим іншим було часте серед українського духовенства, особливо вищого. Так, знаємо, що архієпископ Лазар Баранович аж надто часто писав до московського царя, просячи в нього різних допомог.

А то вище духовенство відправляло й посольства в Москву до царя. Так року 1654-го митрополит Київський Сильвестр Косів послав до царя Олексія Михайловича Інокентія Гізеля в справах церковних і державних. Митрополит через свого посланця хотів довідатися, чи Київська митрополія й надалі може позоставатися під патріярхом Царгородським. Гізеля в Москві гарно прийняли й нагородили, але відповіді на справу, за якою він їздив, не дали¹.

Книжки, що виходили в Українській церкві, головню в Києві, починають усе більше та більше сунути на північ і розходитися по Московії. А то київські книжки перероблюються в Москві з малим виправленням. Так була видана 1644 року “Кири-

¹ *Знаменскій П.* Руководство къ русской церковной истории. — Казань, 1876. — С. 249.

лова Книга”, переробка праці Стефана Зизанія 1596 року, яка мала в Москві велике значення.

Ігумен Києво-Михайлівського монастиря Нафанаїл написав 1644 року “Книжицу о Вере Православной”. Її видали в Москві 1648 року — це була цінна праця проти католиків та уніятів. За два місяці в Москві її розкупили всю.

“Кирилова Книга” та “Книга о Вере” мали дуже велике значення в Росії. Про них митрополит Макарій у своїй “Історії Церкви” (т. XI, с. 124) пише:

“Як бачимо, дві дуже важливі книжки, надруковані в Москві за Патріярха Йосифа, які й досі дуже шанують наші розкольники, “Книга Кирилова” та “Книга о Вірі”, — це не твори московські, а складені майже виключно із творів Української церкви”.

До цього відомий російський учений А. Н. Пипін додає:

“Факт цей цікавий тим, що тодішня Москва для важливих праць, якими вважалися обидві книжки, не могла скористати зі знання своїх протопів і повинна була звернутися в Київ та в Західну Русь”.

Московські царі любили, щоб їм присвячували українські вчені свої твори й за це давали щедрі подарунки. Немало київських учених авторів спокшувалися і таки присвячували свої твори московським царям, бо їм за це добре платили. А в Києві сидів московський боярин, що за цим доглядав і заохочував.

Чим пояснити оце тягнення українського духовенства до Москви? Причин цьому багато, вкажемо хоч головніші.

Польща своєю видуманою унією так сильно була православ'я і так дошкулювала православно-

¹ Історія русской литературы. — СПб., 1897. — Т. II. — С. 259.

му духовенству, що багато з нього, живучи в безперервному страху, панічно втікали в Московію, де бодай батьківської віри не переслідували. За Богдана Хмельницького справа стала так, що поляки вирішили добити доценту православ'я. Про це знала вся Україна і вся вона з надією звертала свої очі на Москву, як державу православну. Зрештою сам гетьман Богдан давав у цім приклад, часто просячи московського царя заступитися за Україну й прийняти її “під свою високу руку”.

Під час Хмельниччини гинули акти на церковні маетки. Деякі з них були й відібрані. Духовенство ішло слідом за старшинами, що почали випрошувати собі грамоти на землі і від гетьмана, і від царя. Москва добре розуміла цю справу й почала легко роздавати такі грамоти, тягнучи тим таких нетерпеливих до себе. Чернігівське духовенство на чолі зі своїм архієпископом Лазарем Барановичем чи не вело перед у цьому, часто звертаючись до московського царя. Але це легко зрозуміти — Чернігівщина не раз переходила з рук до рук. На початку XVII століття вона перейшла під Польщу і була під нею до повстання Хмельницького, а з 1654 року міцно вернулася під Москву. Це все підказувало й духовенству орієнтуватися на Москву.

Як ми бачили вже вище, по Переяславській раді 1654 року, митрополит Косів 16 січня 1654 року правив у Софійському соборі молебня й сказав проповідь, від якої плакало духовенство. По молебні царський посланець Бутурлін з докором запитав митрополита, чому він про приєднання України “Его царському Величеству челом николи не бивал, и не писывал, и его царской милости к себе не поискал”. Митрополит Сильвестр ухилився від прямої відповіді — сказав, що про зносини гетьмана з Моск-

вою він нічого не знав, а тепер уже буде молитися Богові й за царя...¹

Це дуже промовистий випадок. По-перше, Москва вважає, що Київський митрополит мусив зноситися з царем і просити його ласки. А по-друге, випадок цей ясно свідчить, що в найбільшій справі України, в поєднанні її з Москвою, гетьман таки не радився з митрополитом. Це виразна ознака церковної Богданової нерозважливої політики.

7. Уніятські напади не спиняються

Католики й уніяти наперебій хапали православні церкви, а що використовувати їх не було для кого, то просто їх замикали. За Хмельниччини всі повстанці жорстоко за це відплачували і католикам, і уніатам.

Церковні колотнечі перед самим повстанням сильно скрізь збільшилися. У місті Сокалі кілька уніятів за допомогою польського уряду відібрали від православних їхні храми. Тоді, у січні 1646 року, зібралися сокальські міщани та довколишні селяни, напали на уніятів і відібрали свої церкви назад².

Із 1620 року, коли козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним склали присягу, що будуть боронити свою православну віру від наступу унії, не жалючи життя свого, від того часу із східної України повтікали, хто міг, католики й уніяти. Хто не втікав і сперечався, тих козаки винищили. Але далі, особливо по Берестечку 1651 року, католики осмілили й почали знову робити своє.

Року 1640-го католики-домініканці поставили в Києві на Подолі свого монастиря Св. Миколая.

¹ Архивъ Южной и Западной Россіи. — Т. V. — С. 253.

² Козаченко А. — С. 101.

І сунулися, й ширилися далі, хоч цим сильно дратували киян. А року 1649-го козаки цього католицького монастиря в Києві цілком зруйнували, а монастирський плац віддано було Братському монастиреві для потреб Могілянської колегії.

За Зборівським трактатом Холмська єпархія, яку польський уряд силою передав уніятам, року 1650-го була приєднана до Київської митрополії. Митрополит Сильвестр Косів зайняв Холм і вигнав звідти холмського уніятського єпископа. Але ненадовго: поразка Хмельницького під Берестечком 1651 року осмілила поляків і вони знову передали Холмщину уніятському єпископові.

Де тільки була можливість, уніяти, за польською допомогою, нападали на православних. Так, року 1656-го вони захопили на Волині Мілецький Свято-Миколаївський монастир.

Почаївський монастир на Волині, хоч як нападали на нього поляки, щоб передати його уніятам, стояв непорушно православним і розвивався. Хмельниччина не торкнулася його. Православні поміщики Хведір та Єва Домашівські, не шкодуючи коштів, року 1649-го покінчили велику й гарну Успінську церкву. А 28 жовтня 1651 року упокоївся в Бозі всім відомий на Волині ігумен Почаївського монастиря Йов Желізо, що майже півстоліття віддав на службу Почаївському монастиреві. Перше Йов Желізо 20 років був ігуменом Дубенського монастиря на Волині, але уніяти таки захопили цього монастиря, а його вигнали. І року 1608-го Йов Желізо перейшов до Почаївського монастиря, де браття прийняли його з радістю за ігумена.

8. Культура України

А через Україну двічі переїздив Антіохійський патріярх Макарій — року 1653-го і року 1655-го. З ним їхав і син його, архідиякон Павел Алеппський (†1669). Усе, що бачив і що пережив Макарій та Павел, Павел записав арабською мовою в праці “Подоріж”¹.

У цій праці Павел тепло й сердечно описує Козацьку Землю, цебто Україну. Ось кілька уривків, що змальовують українську культуру.

Про ігуменів монастирів українських (головно мова про Києво-Печерську лавру) Павел Алеппський пише, що вони “люди вчені, кохаються в науках та в праві, вони добрі знавці риторики, логіки та всякої філософії. Вони працюють над глибокими питаннями, що потребують досліду”.

А про всю Козацьку Землю він пише:

“Починаючи з Рашкова, по всій Козацькій Землі дивний та гарний факт спостерігали ми: усі вони (козаки), за малим винятком, грамотні. Навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати і знають порядок Служб церковних та церковні співи. Священники їхні навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях”.

“А дітей у них більше, ніж трави. Всі діти вміють читати, навіть сироти”.

“А в Києві багато дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають усяких мистецьких та розумних вигадок, аби зняти правдиві малюнки з людського обличчя”.

Їдучи по Козацькій країні, архідиякон Павел бачив великі бібліотеки. Так, у Чернігівським мо-

¹ Див. російський переклад: Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія в Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ, Архидіакономъ Павломъ Алеппским / Переклав з арабської Г. Муркос. — М., 1897. Ця подорож видрукувана в “Чтениях в Общ. Истории и Древн. Рос.”. — М., 1896. — Кн. 4; 1897. — Кн. 4; 1898. — Кн. 3 і 4; 1900. — Кн. 2. Диякон Павло Алеппський — з міста сирійського Алеппо (Халеб).

настирі він бачив велику й цінну бібліотеку. Так само по домах київських старшин він бачив багато книжок¹.

Про монашок Св. Вознесенського монастиря в Києві Павел пише:

“Усі вони вміють читати, знайомі з філософією, логікою і займаються писаннями творів” (“Подоріж”, II, 58).

“Ми запримітили в благословенного козацького народу побожність, богобоязність і благочестя (чистота Православ'я), що приводить розум до здивування” (II, 4).

“Козаки у Великий Піст ніколи не беруться за зброю” (II, 13).

“Який це благословенний народ, яка в них (чисто) православна віра!” (II, 21).

“Нема в них ані злодіїв, ані грабіжників” (II, 30).

“Козацькі жінки продають на хороших базарах і в гарних крамницях усе необхідне з матерій, соболів, і т. ін. Вони гарно зодягнені, зайняті своїм ділом, і ніхто не кидає на них нечемних поглядів” (II, 76).

Павел скрізь бачив дуже гарні чисто православні ікони (II, 41).

“Різьба Царських Врат пречудна, позолота розкішна. Вони зроблені з великою майстерністю й нічим не відрізняються від золотокованих, сяють і блищать прекрасною позолотою, а вночі блищать, як блискавка” (II, 90).

Павло Алеппський дивується, що в Україні навіть діти правильно складають пальці для Хресного Знамення, як і дорослі. Йому здавалося, що це вміння вони всосували з молоком матері². Це дуже важлива заява про триперсне Хресне Знамення в Україні.

По Україні Павел часто бачив хори, а “на хорах стоять співаки, які співають із книг з нотами під звуки струментів”.

¹ Руциньський А. Религіозный бытъ русскихъ по сведениямъ иностранныхъ писателей XVI и XVII веков. — М., 1871. — С. 177, 195; Чтения М. О. И. — 1871. — Кн. 3.

² Руциньський А. — С. 47

Антіохійська патріярхія була в великих боргах, і патріярх Макарій року 1655-го їздив до московського царя за милостиною. Архідиякон Павел докладно описав Московію і Землю Козачу, ясно показавши, що Україна та її церква культурно були значно вище за Московію.

9. Богдан Хмельницький і його старшина допомагали церкві

Богдан же Великий Гетьман за час свого гетьманування (1648–1657) багато видавався на зміцнення стану Української православної церкви, сильно пошарпаной католиками та уніятами. Церковні землі порозхачували, хто міг: церква католицька, нова уніятська, а то й просто католики-поляки. Усі ці землі правними актами гетьман Богдан повернув їхнім попереднім власникам, благочестивим церквам та монастирям. А багатьом їм Богдан надає й нові маєтки. В одному з своїх численних універсалів, з 11 січня 1651 року, Хмельницький писав:

“Понеже всемогущею Своєю рукою десною Бог і Створитель Неба й землі сподобив мні неприятелей і гонителей Всподной Православной Церкви, Матки нашей, ляхов з України в Польщу далеко прогнати, старане маю пильне около благоліпія Церквей Божіих, і о монастирях для розмноженя хвали Божої. Многим Церквам і монастирям для поправи й виживеня придалем маєтності зо всіми належними ґрунтами, полями, сіножатями, борами, лісами і всіми млинами й пожитками подалем во владу й спокійное уживане”¹.

За Богдана благочестива церква спокійно зітхнула, бо мала горливого опікуна. Кілька поруйнованих церков та монастирів Богдан відновив, поставив і кілька нових.

¹ Памятники Киев. Ком. – Т. I. – С. 447.

Своїй дружині Анні Богдан надав право видавати універсали по справах культурних і релігійних. Вона скористалася цим найперше для церков та монастирів.

За Богданом пішли всі його помічники. Церква сильно зростала¹. Так, генеральний писар Іван Виговський поставив у Чигирині Святотроїцьку церкву й монастиря і записався членом до Львівського православного церковного братства. За ним позаписувалися й інші, наприклад, Павло Тетеря. Полковник Чернігівський Степан Подобайло відновив у Чернігові поруйнований Ільїнський монастир, завіщав тут себе й поховати. Миргородський полковник Матвій Гладкий поставив у своєму місті нову церкву і багато прикрасив її. Київський полковник Павло Яненко-Хмельницький подарував Братському монастиреві свій багатий двір у Києві. Генеральний суддя Федір Лобода сильно збагатив Крехівський православний монастир у Галичині.

У Києво-Печерській лаврі зберігалася коштовна плащаниця, а на ній зазначений 1654 рік².

Ця опіка над церквами переносилась і за межі України. Так, брат Виговської, Михайло Стеткевич, відновив у Молдавії давнього Бурколабівського монастиря.

Богдан пильно придивлявся за духовенством і багато робив, щоб воно не виривалося з його загальної політичної лінії. Ось тому він заборонив духовенству самостійні зносини з Польщею, а пізніше з Московією. Пізніші події по його смерті показали, що він мав глибоку рацію на таку заборону. Так само Богдан заборонив ставити нових єпископів без

¹ Липинський В. — С. 182-183.

² Митр. Євгеній. — С. 86.

його відома та згоди. Але, на жаль, повного плану церковних справ Богдан не мав, не мав він ближчої співпраці і з своїм вищим духовенством.

10. Це за Богдана Хмельницького віддано Українську церкву Москві

а Богдана Хмельницького трапилася найбільша подія української історії – поєднання України з Росією. Це поєднання не принесло Україні сподіваної користі, і на кінець життя свого Богдан виразно кається в цьому. Але це поєднання гетьман робив на власну руку, зовсім не питаючись духовенства, не радячись із митрополитом. А провід церкви був виразно проти поєднання з Московією.

Коли б Богдан Хмельницький тісно співпрацював з церквою, цього поєднання, безумовно, не було б.

Але поєднання України з Росією відбулося з самоправної політичної лінії Богдана Хмельницького, а воно потягло за собою й приєднання Української церкви до Московської.

Хто ж таки винен за втрату волі нашою церквою?

У нас, звичайно, складають цю вину тільки на патріярха Царгородського. Але це повне непорозуміння – він винен найменше. Церкву передали Москві самі українці¹, а найперше – Богдан Хмельницький.

Так, найбільше завинив Богдан Хмельницький, бо це ж він обіцяв цареві не раз віддати Українську церкву під патріярха Московського, а може, й пункта

¹ Див. мою працю "Приєднання церкви Української до Московської в 1686 році", вид. 5. – Вінніпег, 1948. – С. 66.

такого підписав — його загальна лінія не противилась цьому. Змушений політичними обставинами¹, він віддав усю Україну під руку московського царя, аби тільки позбутися страшної унії та відірватися від Польщі. А коли була віддана вся Україна, яким же способом могла вдержатися вільною Українська церква? Хіба церкву можна відірвати від народу? Та й сам Богдан тільки плыв за течією, що вперто несла Україну до Москви, бо народ рішуче тягнувся туди. Згадаймо, що ще року 1625-го посол митрополита Київського Йова Борецького, єпископ Ісак Борискович заявив московській владі: “У малоросіян одна тільки думка: як би поступити під государеву руку...” Своєю необдуманною й поверховою церковною політикою Богдан відірвався від вищого церковного проводу України і робив усе на власну руку.

11. Це через унію Українська церква не стала вільною

А першопричиною, що гнала Україну під Москву, як ми то вище докладно вяснили, була нещаслива унія з Римом, жорстоко запроваджувана в Україні огнем і мечем. Своєю нерозсудливою церковною політикою й тяжкими утисками православ'я через унію, Польща допровадила весь український народ, особливо його низи, до того, що він став рішуче тягнути до Москви, а та вміло й зручно це використовувала.

Папа Римський добре знав, що унія через Хмельницького зовсім падає, як “корінь усякого лиха”. І тому він увесь час чавив Польщу, щоб вона нищила православних, а для цього обома руками допомагав їй.

¹ Див. мою працю “Політична діяльність Богдана Хмельницького”. — Париж, 1947.

Папа Римський увесь час повстання Богдана Хмельницького старанно збирав для Польщі грошову допомогу на знищення схизматиків-українців¹. З наказу Папи по всій Європі служили врочисті вдячні молебні, коли Хмельницького 1651 року поляки розбили під Берестечком². Папський нунцій грасував по всій Польщі, підіймаючи її проти України. Він же роз'їздив навіть по Україні, підбадьорюючи своїх³.

Звичайно, і Богдан Хмельницький не ховав свого злого ставлення до Рима й Папи, які відкрито руйнували його працю для визволення України. І тому вся Європа добре знала про боротьбу Богдана Хмельницького, власне, з католицизмом. Року 1649-го, коли був закатований англійський король Кароль I, то О. Кромвел, що стояв тоді на чолі Англії, звернувся до Богдана Хмельницького з проханням допомогти Англії. У цьому листі О. Кромвел зве Хмельницького "гонителем римського духовенства"⁴.

Це розкладова й руїнна унія нашептала найбільшому українському патріотові, мученику за Українську церкву, митрополитові Йову Борецькому (1620–1631) думку: "Як би поступити під государеву руку!" А уніяти мріяли: "Під руку Рима, під руку Польщі!" Страшні протиукраїнські думки, одна одної варті! Трохи пізніше Петрик, повставши проти гетьмана Івана Мазепи, писав у своїх об'явах: "Московські царі не мечем нас узяли, але предки наші піддалися їм добровільно – ради православної віри"⁵. І так тоді думала вся Україна – це унія змусила український народ піти під Москву, а з ним мусила йти й церква...

¹ Гончаренко А. – С. 173.

² Documenta Pontificum Romanorum, I. – С. 554.

³ Гончаренко А. – С. 118.

⁴ Кієвская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 212.

⁵ Костомаровъ М. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1885. – С. 89.

Видавництво «Наша Культура» ч. 6

† ІЛАРІОН

НЕДОСПІВАНА
ПІСНЯ
(БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)
ІСТОРИЧНА ПОЕМА

1947
ПАРИЖ

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ (Богдан Хмельницький)

КОЛИ
... МЕНЕШІ СТАС НАТОС
... ВІНУЮЧІ НАРОД, ТО
... МЕНЮМ НЕ ДІС, ЯК ОСТЕЖИ ЕЛЕ
... ТІ АЛЕ ЯМІСЬ ОСОБО КАПУО ПОТОЮ
... О ВІНУЮЧІ С БЕРІВІ РИКО, ЯКОМІ ВІНА
... СОСТЬ ДІАРИ, НЕМОВ САМІ ОСОБО ПЕРЕТВО
... РОТЮТЬСЯ В ВІЗОВОМЕ ЗНАРІДЦІ КОЛЕКТИВ
... ІВІ ЗЛОУМІЦІ СКА, НЕ ЯМІЩЕ ПОЛІВ НАТОСІ,
... ДІАНОЮМІ ЗЛОУМІ, ЗАХОПІВІ ЧАЮЮЧІ СІ
... ДІА ДІАГОГА ЧІН ПОДРАЗИВІНА ФАКТОМ НЕСТЕ
... ДІВНОСТІ АБО ОБРАЗИ ПО ВІНУЮЧІВ
... НЕЛІКАЦІВІ ДІОКІТІВІМІ ВІАХАНОІ І
... БУДЕ НАЛІВІДЦІ ПІВАДІВНОТЬ, ТАК ЯК
... РІ ЦЬОВО ЗЛОУМІ МАСІ БУДЕ ПО
... КАРНО С ВІЛІВІОЮ ДОБЛАХ
... ФІКТО, НОС ЗЛОУМІ ОДН
... ОГО ВІНУЮЧ
... ЯА.

ПОЯСНЕННЯ ДО ПОЕМИ

(Розділи цих пояснень
відповідають розділам поеми)*

I. Суботів свічкою палає. 1646 рік

Про юні роки Богдана-Зиновія Хмельницького, найвидатнішого гетьмана України, знаємо дуже мало.

Народився він десь наприкінці XVI віку, може, 1595 року. Походив із Люблінської шляхти гербу “Абданк”. За звичаєм свого часу, був названий ще й на честь свого хрещеного батька Зиновієм (ім’я церковне, Богдан — нецерковне). Учився в єзуїтській школі в Ярославі (може, й Львові), знав добре латинську мову.

Коли турки року 1620-го розбили поляків під Цецорою, то тут згинув і батько Хмельницького — Михайло, сотник Чигиринський. Сам Богдан попався в турецький полон, де й пробував два роки й навчився турецької мови; знав він і мову татарську. Коли за короля Володислава IV розпочалася війна з Москвою, то в ній брав діяльну участь і Богдан. За хоробрість одержав від короля шаблю.

У 1636 році Богдан був послом до короля від козаків, як сотник Чигиринський. У році 1637 він уже писар військовий. Десь року 1646-го Богдан їздив до Франції у справі прийняття козаків до французького війська, що воювало тоді з Іспанією. Отже, знав Європу й її стосунки, а може, трохи й французьку мову.

* Хронологію подано за старим стилем, і, головно, за *М. Костомаровим*. У хронології Хмельниччини в нашій літературі велика плутанина.

Із королем Володиславом IV (1632-1648) Хмельницький був у добрих стосунках. Той доручив йому велику справу – розпочати таємно війну з турками, проти чого рішуче був сейм. Король Володислав з цього приводу дав козакам якісь нові привілеї, а сам акт їх попав до Черкаського сотника Івана Барабаша, якого акта Хмельницький таки здобув.

Оженений Хмельницький був три рази: перша його жінка – Ганна Сомківна, донька Прилуцького полковника Сомка. Від неї мав трьох синів і дві доньки (Катерина побралася з Данилом Виговським, а Олена – за козацьким полковником Іваном Нечаєм). Друга жінка – полька, вдова, Олена Чаплинська, з якою він повінчався в 1648 році. Третя жінка – Ганна, донька Корсунського полковника Золотаренка, з 1651 року.

Хутір Суботів, де мешкав Хмельницький, лежав під самим Чигирином, десь у п'яти верстах від нього. Багатий цей хутір був подарований ще батькові Михайлові, а Богдан добре його заселив і впорядкував, але належних документів на володіння ним не мав. Олександр Конецпольський, коронний хорунжий, староста Чигиринський, сильно недолюбував Хмельницького. Підстаростою чи дозорцем у нього був шляхтич Чаплинський, що закохався в жінку Богдана й тому став йому ворогом. Чаплинський, щоб позбутися Богдана, підкупив був козака Дачевського вбити Хмельницького. Якраз тоді був похід на татар. Під час бою 1646 року Дачевський рубонув Богдана шаблею ззаду по голові, але невдало. Все ж таки Богдан відразу захворів і не зміг належно справитися з татарами. За це Чаплинський став просити Конецпольського віддати йому хутір Суботів і покарати Хмельницького. Той погодився на це, хоч справа була зовсім безправна.

Чаплинський вирішив напасти, “наїхати” на Суботів, а Богдан, почувши про це, подався в Чигирин зі скаргою до старости. Та Чаплинський зробив таки наїзд у квітні 1646 року: попалив і пограбував Богданів маєток, висік десятилітнього молодшого сина Богданового, що сперечався з ним, так, що той другого дня й помер. Силою забрав Богданову жінку Олену й незабаром повінчався з нею.

Хмельницький кинувся шукати правної оборони проти розбою в старости Конецпольського та в суді, але нічого не допомгло. Тоді Хмельницький викликав Чаплинського на двобій. І хоч той пішов на явний обман, Богдан перемиг його і в запалі крикнув: “Маю шаблю в руці — ще не вмерла козацька мати!” Чаплинський передав ці загрозові слова старості. Богдана зараз схопили й посадили до в’язниці, але за нього вступилася пані Чаплинська, будша його жінка, й Хмельницького випустили.

У травні 1646 року Богдан подався до Варшави шукати оборони в сеймі, та нічого не добився. Тоді він удався до короля **В о л о д и с л а в а І V**, що знав його. І той йому ніби відкрито й щиро порадив: “У тебе є шабля — оборони себе сам! Ти теж вояка. На силу постав силу. Треба всім козакам пам’ятати, що ви вояки й маєте шаблі. Хто вам боронить постояти за себе?”

Король Володислав знаходився тоді в повному полоні в свого панства та сейму й був безсилий допомогти Богданові.

II. Богдан до волі накликає. 1647 рік

Хмельницький вирішив жорстоко помстити полякам не тільки за свій Суботів, а й за весь поневолений український народ. Він зараз-таки з Вар-

шави кинувся по містах та селах, скрізь завзято провадячи гарячу агітацію проти польської сваволі й скрізь набуваючи собі ширих друзів. Вкінці зібрав таємні збори своїх прихильників і закликав їх до повстання проти свавілля поляків. Богдан повідомив, що він був у митрополита київського Петра Могили, й той поблагословив його на повстання за православно віру й народ. Усі постановили негайно повстати проти Польщі.

На цих зборах був козацький полковник Роман Пешта, який із заздрості доніс про все старості Конецпольському, а той – коронному гетьманові Миколаю Потоцькому, додаючи: “Треба погасити огонь, поки він не розгорівся”. Богдана схоплено й посаджено до в’язниці, але свідки не potwierдили доноса й Переяславський полковник Михайло Кричевський, кум Богданів, що стеріг його, допоміг йому вийти на волю.

Зараз по тому прийшов наказ коронного гетьмана: скарати Хмельницького на горло. Але той уже втік із сином Тимошем та з вірними друзями у Січ, куди прибув 11 грудня 1647 року.

У Січі Богдан повів широку агітацію й усе січове козацтво було за ним. Але й на Січ прийшов наказ Потоцького схопити Хмельницького. Той утік на Низ, на Лиман, і там провадив свою агітацію. Та за ним і туди по п’ятах бігли поляки.

Хмельницький, щоб виграти час, пише листи Потоцькому, Конецпольському й іншим, що він і не думає ні про яке повстання.

І розпочалися з панами переговори, які так любив і Богдан, і Потоцький. Хмельницький, врешті, втік на Крим, у Бахчисарай, де у березні 1648 року й підговорює там татарського хана Іслам-Гірея йти з ним на поляків. Хан погодився. Вони присяг-

нули один одному на вірність, а Богданів син Тиміш позостався в хана заручником.

Татари зобов'язалися не грабувати української людності. Хан звелів своєму Перекопському мурзі Тугай-Бею негайно виступити з Хмельницьким у похід, і Богдан разом з татарами подався на Січ, куди й прибув 18 квітня 1648 року. А там уже все кипіло й усі нетерпляче чекали Богдана.

Зараз-таки зібралася Січова Рада й обрала Хмельницького гетьманом Війська Запорозького, щоб вів усіх на поляків за віру й народ.

ІІІ. Пили поляки Жовту Воду. 1648 рік

Поляки сильно затурбувалися діями Хмельницького. Обидва гетьмани, коронний Микола Потоцький та польний Мартин Калиновський, зібрали великі війська й зимували: перший – у Черкасах, а другий – у Корсуні. Потоцький зараз випустив універсала до української людності, накликаючи покинути Богдана. 22 квітня Хмельницький з восьми-тисячним військом виступив із Запоріжжя, оминув польську фортецю Кодак і пішов до гирла Тясмина, спинившись при потоці **Ж о в т і В о д и** (глинисте жовте дно). За ним ішли татари.

До Жовтих Вод прибуло й польське військо під команду 26-літнього сина коронного гетьмана Степана Потоцького, бо гетьмани вважали за понижуюче самим іти на якихось хлопів. Обидва війська отаборились. Реєстрові козаки, що були в польському війську, між ними й полковник Кричевський, незабаром перейшли до Хмельницького.

5 травня 1648 року, в п'ятницю, козаки кинулись на поляків – драгуни захитались і стали втікати. Другого дня козаки вдарили вже на польський обоз, а до того знялася злива. Поляки були побиті

й 7 травня 1648 року, в неділю, повели переговори про свою здачу. Переговори вів Степан Чарнецький, заклятий ворог Хмельницького. Умовилися, що поляки здадуть Богдану всі свої гармати й підуть собі вільно.

8 травня поляки справді пішли, здавши зброю, але ранком на них напав Тугай-Бей з татарами й дощенту їх побив. Недобитки поляків здалися, багато пішло в полон. До полону попали й Степан Чарнецький, Сапіга, козацький комісар Шемберг та інші. Їх доставили в Чигирин, а ранений гетьманенко Степан Потоцький помер. Сила було побитих поляків.

Серед полонених був ще й Іван Виговський, з польського шляхетського роду. Він пізніше близько зійшовся з Богданом, став у нього військовим писарем і мав великий вплив на гетьманські справи.

IV. І міста під Корсунем шаліла. 1648 рік

Основне велике польське військо стояло біля Черкас, де пани день і ніч безпечно бенкетували, нічого не знаючи про жовтоводську трагедію. Обидва гетьмани, коронний — Микола Потоцький і польний — Мартин Калиновський, увесь час зажерливо сварилися. І громом з ясного неба була їм звістка про жовтоводську поразку польського війська. Вирішили зараз-таки повернутися назад, підійшли під Корсунь, на річці Росі, а до них уже наближався Хмельницький. Поляки спалили довколишні міста: Корсунь, Стеблів, Черкаси й ін. та помордували невинне населення.

15 травня 1648 року, в понеділок, явився Хмельницький зі своїм 15-тисячним військом і розпочався жорстокий бій.

Поляків було значно більше й цього сильно боявся Богдан. Тому він пішов на хитрощі: доручив

розумному козакові Микиті Галагану обманом заманити поляків у ліс, де їх мав чекати отаман Максим Кривоніс. Галаган зручно виконав завдання, налякав поляків і завів їх у непрохідний ліс у руки Кривоноса.

У кінці поляки були розбиті на голову, а обидва гетьмани попали до полону. Козаки набрали собі великі скарби з польського обозу, а татари — полонених. Богдан на полі бою зараз відслужив вдячного молебня й урядив бенкета, на який запросив і полонених польських панів.

V. І спалахнули скрізь пожари. 1648 рік

Звістка про поразку поляків під Жовтими Водами та Корсунем блискавкою розлетілася по Україні — все негайно повстало. Селянство скрізь кинулось на польське панство й мстило їм за свої віковічні кривди та панщину. Пожари панських будинків запалали по всій Україні. А тут ще цього часу помер король Володислав IV і в Польщі пішло хаотичне безкоролів'я.

Скрізь по Україні повстають загони, до яких селянство спішить сотнями й тисячами. Духовенство пішло тісно з народом. Скрізь летить гасло: очистити Україну від польського пана й його вірного слуги — жида. Перелякане панство втікало за Вислу, а хто не втік — був забитий.

Скрізь горіли костьоли, як помста полякам за знущання з православної віри. По всій Україні летить найважливіше гасло: “Щоб не позосталося унії, за православну віру!”.

VI. Богданові орлята. 1648 рік

Скрізь б'ються загони. На Київщині, по Росі й Сожі, бушував Харченко Га й ч у р а.

Лисенко В о в г у р а, жорстокий, як вовк, нападав на все польське військо. Вовгурівці перше грасували по Чернігівщині, а потім перенеслися на Київщину, де зіллялися з гайчурівцями й разом узяли Канів.

Уманський полковник Г а н д ж а увірвався на Поділля й сильно бив Потоцького, взяв міста Немирів та Тульчин, але й сам був убитий 21.IX.1648 року під Пилявою зрадником-волохом.

Полковник Степан П а в л ю к перебив 180 панів у Тульчині й оженився з княгинею Четвертинського.

Максим К р и в о н і с, родом шкот, був найжорстокіший з усіх ватажків, узяв був міста Ладижин, Бершадь, Вінницю й ін. Загинув у листопаді 1648 року під час облоги Замісти.

Ватажок К р и в о ш а п к а зійшовся з Ганджою, взяли Красний, Брацлав, потім грасували по Білій Русі на Сожі.

П о л о в ' я н лютував над жидами, але попався в полон до Вишневецького, що посадив його на палю, та своїх він не видав.

М о р о з е н к о сильно лякав поляків своєю відвагою.

К о л о д к а руйнував панські палати на Волині, дошкульно побив поляків біля Луцька.

На Волині ж гуляв шолудивий Б у н я к, що й загинув у бою.

Добре дався взнаки зі своїми ніжинцями Ш у м е й к о.

Ватажок Н е б а б а, пізніше полковник Чернігівський, з м. Коростишева на Київщині, бушував по Білій Русі, згинув у бої при Пінську.

Брацлавський полковник Данило Нечай бив поляків, де тільки міг, пізніш був забитий під Красним.

Полковник Т и ш а вдерся в глиб Польщі, аж під Варшаву, й усе руйнував на своєму шляху.

Прилуцький полковник Н о с а ч , пізніше генеральний обозний, привів до Хмельницького галичан.

Уся Україна охопилася революцією, всі міста мали своїх видатних ватажків. Цього часу Богдан відібрав свою жінку Олену Чаплинську й повінчався з нею.

VII. Хай буде славна в нас Пилява! 1648 рік

На українських повстанців найсильніше вдарив князь Єремія (Ярема) В и ш н е в е ц ь к и й , воєвода Руський, цебто Галицький.

Рід Вишневецьких був православний, а прадід Дмитро Байда-Вишневецький був основником Козацької Січі. Батько Яреми, князь Михайло, до кінця життя свого був православний. Православний був і Ярема; він учився в Львівській єзуїтській академії, де й став запеклим католиком і зненавидів своїх братів-українців. Мав величезні маєтки в Галичині, на Волині та в Україні, особливо на Полтавщині, де йому належали Прилука, Лубни, Ромни, Лохвиця. Ярема мечем запроваджував католицтво й будував по своїх маєтках костьоли, а православних ненавидів і жорстоко переслідував. Був славолюбний, гордий, відважний, відкрито робив розбійні наїзди.

І ось цей Вишневецький постановив тепер доценту знищити Україну. Жорстокий, він безустанно літав скрізь і все нищив, усіх вішав, цілі села саджав на палю, обливав кип'ятком, мордував. Сам бував при катуваннях і вимагав найбільших мук: "Нехай хлопи чують, що вмирають!" Надто жорстоко мордував він священників, навіть свердлом виколовав їм очі...

Хмельницький збирався вдарити знову на поляків і став табором біля Костянтинова, в замку Пилява (це село на кордоні Волині й Поділля).

До нього звідусюди зліталися загони. Але з поляків було більше війська, тому Богдан нетерпеливо чекав прибуття татар, яких мав привести йому син Тиміш. Він сильно підбадьорював своє військо, прочуваючи небезпеку. Тільки маленька річка Пилявка розділяла ворожі табори.

У понеділок, 20 вересня 1648 року, поляки перші кинулися на хороброго обозного Івана Чорноту, й щастя було на їх боці. Другого дня, навпаки, козаки сильно вдарили на поляків, але загубили полковника Ганджу. А вночі нарешті прийшов Карабча-Мурза з Богдановим сином Тимошем, але з ними було тільки 4000 татар.

Богдан був у розпуці. Та він пішов на хитрощі: став ширити чутки, ніби в нього незчисленна сила війська, і в середу, 22 серпня, козаки завзято вдарили й перемогли ворога. Поляки побігли, покинувши все добро. Козакам дісталось величезне майно на 120000 возах з кіньми, 80 гармат і добра на 10 мільйонів злотих. Усі побагатіли, всі зодяглися. А поляки безголовно втікали – провідники й військо. Їх безперестань били козаки. І вся дорога встелилася їхніми трупами.

Це вже була третя славна козацька перемога над поляками. Дорога в саму Польщу була зовсім відкрита.

VIII. Для Польщі йде пора остання. 1648 рік

Пани втікали на Львів, де стали готуватися до облоги. На чолі оборони Львова став Ярема Вишневецький, але незабаром всі пани, також і Ярема, покинули Львів і подалися далі, де було безпечніш.

Узявши Костянтинів, Хмельницький пішов на Збараж, що легко йому здався. До Богдана сходилися нові загони й його військо більшало. Повсталала й Галичина, особливо Покуття, під проводом Висо-

чана. Військо й проводирі, особливо Іван Чорнота, вимагали від Хмельницького використати щасливий стан і негайно йти на Варшаву, та Богдан усе стояв на правності й точив з поляками непотрібні перемови. Під натиском Військової Ради, Богдан змушений був таки послати загони на Полісся та на Волинь, а сам пішов на Львів, куди прибув 6 жовтня 1648 року й обложив його.

Замість узяти Львів безпрованочно штурмом, Хмельницький розпочав з поляками довгі шеститижневі перемови про здачу міста, бо не хотів рідне місто руйнувати. Закінчилася справа тим, що Львів дав викупа: 200 тисяч червінців та краму на півмільйона злотих — і 23 жовтня Хмельницький відступив від міста й подався на З а м і с т я. По дорозі гетьмана скрізь радісно приймали й вітали, як визволителя, а поляків нищили. Три тижні стояли козаки під Замістям, бо Богдан і його не хотів брати штурмом, щоб не розгнівати нового короля, якого тоді мали обрати.

Хмельницький сильно натиснув у Варшаві й Кракові й 17 листопада 1648 року обрали його кандидата — Я н а - К а з и м и р а, хоч шляхта була проти нього. Ян-Казимир був тоді єзуїтом і кардиналом, але з невідомих ближче причин Хмельницький сильно обстоював власне його кандидатуру, що мало обіцяла православним. Новий король наказав Хмельницькому негайно вертатись в Україну й чекати дальших розпоряджень. Богдан послухався і 24 листопада 1648 року зняв осаду Замістя за викупа й подався на Волинь.

ІХ. І дзвонять в Києві всі дзвони. 1648 рік

Повернення Хмельницького від Замістя додому (шість тижнів) перетворилося в дорогу слави: скрізь

його стрічали з радісними дзвонами та з хоругвами. На Святий вечір, 24 грудня 1648 року, гетьман урочисто в'їхав до Києва. Дзвонили всі дзвони, стріляли гармати, на вулиці висипав увесь народ. Через Золоті Ворота Богдан зі всією старшиною проїхав до Свято-Софійської катедри, де стрів його Митрополит Сильвестр Косів зо всім духовенством. Увесь народ лив сльози радості. В Софії відслужили врочистого молебня. Єрусалимський патріарх Паїсій, що гостив тоді в Києві, поблагословив Хмельницького, й повітав його від Сходу, й підбадьорював на дальшу боротьбу проти ворогів православ'я. Він же дав Хмельницькому титул: Князь Русі. І власне в Києві в намірах Хмельницького настав вирішний злам — він починає думати про самостійність України, що йому підказали тут духовенство та інтелігенція. Але Богдан зробив величезну помилку: не обрав за столицю Києва, а засів у провінціальному малому Чигирині, а року 1654-го Київ віддав Москві, яка помістила в ньому сильний гарнізон і вже ніколи з нього не вийшла.

Х. Веде Хмельницький перемови. 1649 рік

На деякий час Богдан Хмельницький засів у Переяславі й очі всіх сусідів звернулися на нього. До нього сусідні держави шлють своїх послів, а з деякими він сам нав'язує стосунки. Дружба з Кримом, з ханом Іслам-Гіреєм, поглиблюється, бо знайдено добрі зв'язки з Турцією.

До Хмельницького прибув турецький посол Ага-Осман, ведуться переговори про віддачу Турції частини Польщі й про заснування осібної незалежної республіки України. Прислали послів Молдавія й Валахія. В молдавського господаря (голови Молдавії) Василя Лупула є красуня донька Розанда

(Локсандра, Олександра), і Хмельницький хоче сватати її за свого сина Тимоша. Князь Семигороду чи Трансильванії, Юрій II Ракочі, прислав свого посла й пропонував разом іти на Варшаву, щоб він став королем польським, а Хмельницький стане гетьманом незалежної України. Прислав свого посла Унковського й Московський цар Олексій Михайлович — він бажав успіху козакам, якщо вони б'ються за православну віру, а коли за що інше, то радив коритися своїй польській владі.

Усі послы прибували з багатими дарунками. Нарешті, прибули й польські послы — воєвода Брацлавський Адам Кисіль (1580-1653), князь Четвертинський та ін. Богдан приймає їх надзвичайно врочисто й підписує з ними вигідного для України Переяславського трактата десь 15 лютого 1649 року. Постановлено перемир'я до Тройці.

У трактаті перший пункт був про знищення унії, як найголовнішої справа повстання.

XI. Збараж та Зборів — наша слава! 1649 рік

У кінці січня 1649 року в Кракові зібрався польський сейм, який і чути не хотів про замирення з Хмельницьким. Польща стала готуватися до нападу на Україну. Не спали й українці — скрізь знову появились ватажки. Наприклад, Гарасько взяв Остріг, Кривоносенко, син Максима, грає по Поліссі, Донець узяв Заславль.

У травні 1649 року знялося повстання в Києві й за три дні в ньому не позосталося й сліду від унії та католицтва. Поляки зібралися під Костянтиновим, узяли Звягіль та Бар. Козацькі загони б'ються по Волині. А Богдан Хмельницький засів у своїй столиці Чигирині (або Чигрині) й порятував військо. Він розіслав універсали, щоб вставала вся

Україна на оборону православної віри та своєї волі, й скоро росли нові полки. До Богдана приєднався й Кримський хан з величезним військом. Гетьман виступив з Чигрина й попрямував на поляків, що стояли біля Костянтинова й сварилися.

Довідавшись про великі сили Хмельницького, поляки поєдналися. На чолі їх став запеклий Ярема Вишневецький. Поляки постановили обрати місто Збараж за місце бою, бо він з трьох сторін оточений водою, а кругом ліси, озера та болота, недобрі для ворожої кінноти. Прийшовши до Збаражу, поляки зараз міцно окопалися.

30 червня, в суботу, появилось Богданове військо й зачалися тодішнім звичаєм зачепні герці, а 1 липня, в неділю, розпочався страшний бій. Ярема Вишневецький спритно давав лад, усіх об'єднував і бився, як лев. Так само билосся й козацьке військо, між яким уславився Морозенко, але згинув Гадяцький полковник Бурлай. Поляки не змогли перемогти козаків й тому залягли в малодоступному Збаражі.

Облога міста затяглася, бо Хмельницький розпочав, своїм звичаєм, затяжні переговори з обложеними поляками, хоч уся старшина вимагала негайних вирішних дій. У Збаражі скоро розпочався голод, пішли хвороби, серед воєначальників незгода — якраз добрий час, щоб легко покінчити із Збаражем. Та Богдан того не робив, боязко оглядаючись на короля.

Осмілілі поляки почали вести таємні переговори з ханом Іслам-Гіреєм, щоб він покинув козаків і поєднався з ними. У цей час король польський Ян-Казимир став на чолі зібраного великого війська й помалу підступав, а врешті став під містом Зборивим. Тоді Хмельницький, позоставивши частину війська під Збаражем, кинувся на Зборів; з ним був і

хан Іслам-Гірей, що намірявся захопити короля Яна в полон. А в польському війську сам король усе взяв у свої руки й усім порядкував.

5 серпня зрана лив сильний дощ. У цей час появились козаки з татарами. Розпочалася запекла різанина, поляків скрізь накладено цілі стоси. Вони вкінці не витримали й стали втікати. Але міцно трималися наймані німці, що весь час за життя Хмельницького люто билися проти українців.

Запеклий бій горів аж до ночі, поляки скрізь були побиті. Ще мале зусилля – і все буде покінчено, а татари вже ціляться схопити короля. І раптом Богдан кричить: “Згода! Згода!” і наказує спинити бій. Він не хотів, щоб християнський король попався в бусурманські руки... І бій спинився.

Дехто твердить, ніби це самі татари змусили Хмельницького спинити бій, але на це не подібно. Богдан розпочав з королем переговори покінчити все миром, а король охоче на все погодився, аби тільки визволитись та виграти час.

Була складена вигідна для козаків **З б о р і в с ь к а** у м о в а, якої поляки, звичайно, ніколи не виконали. Зборівським трактатом король зобов’язався знищити унію, забрати єзуїтів з України, жидам заборонялося жити там, де є козаки, усі посади в Україні мали займати тільки православні, козаків устанавлялося 40000 люда. У четвер, 9 серпня 1649 року, король Ян-Казимир власноручно підписав цей Зборівський трактат.

За Зборівським трактатом, Україна одержала національно-територіяльну автономію в Польській державі. А між тим король розпочав переговори і з ханом, щоб той покинув козаків. Вкінці він підписав умову про вічну дружбу й зобов’язався платити ханові щорічну данину по 90.000 злотих. Це була велика загроза для Хмельницького.

У суботу, 11 серпня, Хмельницький і хан відступили від Збаража, а король поїхав до Львова. Того ж дня оголошено обляглим у Збаражі полякам, що вони вільні, чому ті не хотіли йняти віри... А по Волині й по Литві все й далі горіло — там бій не спинявся, там сильно бився Стецько П о д о б а й л о з Литовським польним гетьманом кн. Янушем Радивилом. Особливо завзято бився проти Радиви́ла П е р е я с л а в с ь к и й п о л к о в н и к К р и ч е в с ь к и й . Вкінці він був ранений під Лоевом, над Дніпром, узятий до полону й помер, не хочючи ласки від ворога, 31 липня 1649 року.

ХІІ. Готуйся знову на поляка! 1649–1650 роки

У листопаді 1649 року у Варшаві зібрався польський сейм і формально затвердив Зборівський трактат. Проте всі були рішуче проти нього й ніхто й не думав виконувати його. А Хмельницький з-під Збаража вертався вчисто додому, і скрізь його по-царськи приймали.

Дорога до Чигрина знову була йому триумфальною. Його вдруге зі славою вітали в Києві, але й тепер він не зробив це місто своєю столицею, а вибрав на неї провінціяльний Чигирин.

У Чигирині Богдан став жити, як голова незалежної держави. Він набув незчисленне майно, зібрав великі нові маєтки: Чигирин, Суботів, а особливо багате містечко Мліїв. За гетьманську гвардію став йому Чигиринський полк, самого гетьмана стерегли 3000 татар. Гетьман заклав грошовий заклад (менницю), й там били свої українські гроші: з одного боку на них був меч, а з другого — гетьманське ім'я.

Богдан упорядковує Україну, заводить скрізь Магдебурзьке право. Україну він перетворив на

військову державу, поділивши її на полки (області, губернії), а полки — на сотні (повіти), з військовими на чолі. Цей поділ позостався аж до часу скасування Гетьманщини.

Проте внутрішнє положення України було тоді дуже тяжке. За ханську поміч треба було щедро платити. Тому був встановлений поголовний податок, хоч татари таки все безкарно грабували й брали всіх у полон. Наприклад, у червні 1648 року, по Корсунським розгромі, вони вернулися до Криму, захопивши 200000 українських невільників. Пішла дорожнеча, розпочався голод. Богдан став складати реєстри козаків, як вимагав Зборівський трактат, але всі були проти них, бо ніхто не хотів вертатися тепер на землю.

16 січня 1650 року король Ян-Казимир видав універсала, сповіщаючи, що сейм затвердив Зборівську умову і щоб селяни мирно ставали до праці, цебто на ненависну панщину. Скрізь почали вертатися на свої маєтки польські пани й мстити своїм селянам. Знявся загальний крик: нас гетьман знов віддає панам! Український шляхтич Прокіп В е р е щ а к а, що з рекомендації Адама Киселя служив у Варшаві при королівському дворі, таємно повідомив Богдана через монахів, що поляки знов готуються до війни.

Дійсно, Зборівської умови не виконувано й Київського митрополита Сильвестра Косова, коли він приїхав до Варшави, демонстраційно до сенату не пущено, унії не знищено. Король задумав знову йти на Хмельницького й сильно готувався. Зібрав військо й Богдан, і мав його до 300000 люда. Скликав він Козацьку Раду в Переяславі на початку березня 1650 року. Вона відбулася, як національні збори вільної й незалежної держави. Переговори з поляками точилися без перерви, але поляки ними тільки вигравали час.

ХІІІ. Пора вже схизмі втяти лапи. 1650 рік

Хмельницький знову скаржиться до Москви, що віроломні поляки не виконують своїх приречень, і просить помочі. Москва починає рухатись і в січні 1650 року посилає до Варшави боярина Григорія Пушкіна вимагати заплати за сумнівні образи царя. Стосунки між ними гіршають. Поляки настирливо намовляють хана покинути козаків. Хмельницький веде переговори свої в Чигирині з послами Турції, Молдавії й ін. Молдавський господар Василь Лупул, що не хотів віддати своєї доньки за Тимоша, тепер набивається сам, щоб її сватати, бо бачив, що поляки обманули його. Врешті, 24 грудня 1650 року, Варшавський сейм зрозумів загрозу положення й постановив оголосити Хмельницькому війну та скликати посполите рушення. Король Ян-Казимир гарячково готується йти на Богдана, збирає велике військо, наймає німців. Праця Прокопа Верещака на поміч Хмельницькому була розкрита й того посадили на два роки в Марієнбурзьку фортецю-в'язницю. Готується й Хмельницький.

У лютому 1650 року починається завзята війна на Поділлі. Селянство знову повстає й загонами тече до Хмельницького. Брацлавський полковник Данило Нечай іде на Бар, але спинився в місті Красному й тут загуляв, бо була масниця. На нього кинулися Брацлавський воєвода Лянцкоронський та польський гетьман Калиновський. Вив'язалася страшна різанина — Нечай бився, як лев, але був зарубаний. Узявши Красне, поляки порубали Нечаєве тіло на куски й кинули в річку.

Богдан настирливо кличе хана поспішати, але той усе відтягає, бо був уже з поляками в змові. А Мартин Калиновський, польський гетьман і воєвода Чернігівський, жорстоко мстився на Поділлі й усе

палив та різав, узявши Шаргород, Ямпіль, Стіну й ін. Нарешті, Калиновський підійшов до Вінниці, де сидів Вінницький полковник Іван Богун, і зав'язався жорстокий бій. На поміч підійшли свіжі козаки й погнали поляків: ті в страху все покинули й побігли до Бара, а потім до Кам'янця. Сила поляків загинула, і в козацькі руки знову попала велика здобич.

XIV. Під Берестечком в дні криваві. 1651 рік

Король Ян Казимир гарячково збирає польське військо, щоб дати Хмельницькому останній бій. Папа Інокентій X прислав йому через легата своє благословення й наказав остаточно покінчити з православ'ям; прислав також королеві освяченого меча й відпущення гріхів кожному, хто буде битись за католицьку віру проти православних. І вся Польща закипіла. Але закипіла й Україна.

Старий митрополит Київський Сильвестр Косів тримався здержливо, зате митрополит Коринфський Йосаф, що тоді гостював в Україні, прив'язав Хмельницькому меча, освяченого Єрусалимським патріархом на Гробі Господньому, окропив військо свяченою водою з духовенством і сам пішов битися за православну віру. Поблагословив Хмельницького та його військо також митрополит Назаретський Гавриїл, що був з Йосафом. Сам Царгородський патріарх прислав Хмельницькому грамоту і поблагословив його на оборону православ'я.

Афонські монахи самовіддано ходили по містах та селах і підбадьорювали населення ставати за свою віру. Але народ до Хмельницького вже помітно охолов, бо бачив, що він не касує панщини, тому розбився. Частина його пішла до польського війська, де над ним був призначений ще 1649 року но-

вий український гетьман Забуський. Король зі своїм військом спинився під Сокалем, а коронний гетьман Микола Потоцький, що був у Хмельницького 1648 року в полоні, збирає військо на Волині.

Тут би Хмельницькому й кинутися на вороже військо, щоб не дати їм поєднатися, але він усе чекає свого спільника хана й гає дорогий час. А польські війська 22 травня 1651 року вільно поєдналися. Хмельницький став під Збаражем і далі чекає хана, бо в поляків більша, як у нього, сила.

Тим часом серед козаків почався голод та кинулись хвороби. До всього в Богдана трапилась і родинна трагедія: його жінка Олена (Чаплинська), яку він сильно любив, зрадила йому зі своїм дворецьким. Хмельницький наказав сину Тимошеві повісити мачуху-зрадницю разом із зрадником, що той і виконав у травні 1651 року, бо ненавидів мачуху.

Це все сильно прибило духа Богданові... Але хан усе не йшов, бо вирішив зрадити козакам.

Час минав на користь полякам, і їхні сили все збільшувалися. Поляки постановили йти з-під Сокаля на Волинь, під Берестечко, над річкою Стиром, бо там сильні болота будуть корисні для них і некорисні для ворожої кінноти. 5 червня польське військо вирушило в похід і сильно розтягнулося — їх легко було бити, але Хмельницький був недіяльний — усе чекав хана. 19 червня поляки спинилися під Берестечком, а Хмельницький пропустив добру нагоду й їх не зайняв. Аж ось, нарешті, йде хан, якого піти змусила тільки Турція. І 19 червня розпочалися перші герці.

Відразу видно було, що хан не хоче битися з поляками. Король Ян-Казимир проявив за цього часу велику енергію й завзято літав по польському таборі, а з ним була й чудотворна ікона Божої Матері, що

йому передали українці-уніяти з Холма на перемогу над православними.

Поляків було до 300000, а зі слугами – до півмільйона люду; у Хмельницького було 80000 та татар 100000, але деякі козаки розпочали вже зраджувати. Король гарячково таємно вів перемови з ханом, щоб той покинув козаків, і не скупився на жодні обіцянки. Не дармував і Хмельницький: у горностаєвій мантиї, оперезаний освяченим мечем, з булавою в дорогоцінній камінні, літав на палкому аргамаку й усіх запалював до бою. Поміж козачим військом їздив на коні в повному митрополичому облаченні й безстрашний митрополит Йосаф і всіх благословляв та підбадьорював на душі...

У п'ятницю, 20 червня 1651 року, вранці всі готові до бою, та туман закривав сонце. Хмельницький мусив пильнувати небезпечного хана й позостався при ньому, а козаків передав під провід генеральному осавулові Гурському, родом киянину. Козаки й татари кинулися на поляків. Розпочався страшний бій. Козаки сильно й безстрашно билися й тіснили поляків. Та ось Гурський чомусь відкликав назад свою піхоту і цим зовсім ослабив козаків.

Гурський був під великим польським впливом і тут зрадив своїх... Коли почув і побачив це хан, він крикнув: "В козацькому війську зрада!" – і кинувся втікати, а з ним усі татари. Частина козаків захиталася і теж кинулася за татарами... Хмельницький відразу зрозумів нещастя, передав провід над козаками Кропивенському полковнику Джеджалію, а сам кинувся за ханом, щоб той спинив татар. Якраз вітер бив козакам в очі й не давав їм змоги належно битися. А звільнене татарами місце відразу захопив зі своїм відділом Ярема Вишневецький і кинувся на козаків.

Різанина була страшенна, з обох боків накладено гори трупів. Сам король був ранений у ногу. Джеджалій відвів своє військо до річки Пляшової. А хан зрадливо затримав у себе гетьмана Хмельницького й писаря Івана Виговського, як полонених, і козаки билися без проводу свого гетьмана...

Субота, 21 червня, минула в малих боях. А в неділю, 22 червня, поляки люто кинулися на козаків. І вчинилася знову запекла різанина... Видно стало, що козакам приходить недобрий час, і частина української шляхти та козацтва стали запобігливо перебігати до поляків. Серед інших перебіг і ватажок Лисенко Вовгура, але поляки розірвали його на куски.

Між козаками взагалі почалося безладдя. Тоді вони обрали за тимчасового гетьмана полковника Джеджалія, а пізніше — Івана Богуна й розпачливо десять день боронилися й били поляків. Скрізь являвся митрополит Йосаф і всіх підтримував на дусі. За цей час під Берестечком полягло 30000 нашого люда; в польські руки дісталася й похідна гетьманська канцелярія з надзвичайно важливими дипломатичними документами.

Укінці військовий український провід уночі вивів свою кінноту з побойовища, але вранці за ними кинулася в безладді й піхота, все покинувши. Поляки гналися за ними й усіх рубали. Особливо ж лютував Ярема Вишневецький. В архіерейській мантії, в митрі, з Євангелією в одній руці та з освяченим мечем у другій, митрополит Йосаф хотів спинити козацьке військо від утечі, але якийсь польський шляхтич заколов пастиря... 300 козаків-юнаків засіли на острівку на річці С т и р і й билися до останку, відмовившись здатися...

Берестецький погром стався через зраду татар. Правда, деякі вчені твердять, ніби польського вій-

ська було значно більше, й воно було ліпше вивчене; поляки мали добре виробленого плану, й тому перемогли; татари ж не зраджували, а тільки перші побігли з поля бою.

XV. По всій Україні б'є заграва. 1651 рік

Ярема Вишневецький і гетьман польський Калиновський кинулися за козаками й били їх без ліку. 20000 козацьких трупів встелили Голготську дорогу. Голодні й ранені падали по дорогах, залізали в ліси і тут гинули з голоду. Ярема лютував, усе палив, усе мордував...

Нарешті хан відпустив за великий викуп Хмельницького та його писаря Івана Виговського й гетьман енергійно кинувся рятувати свій тяжкий стан. Він випускає універсала до народу, закладає нові полки. Народ оживав і біг до Богдана. Аж раптом 3 серпня 1651 року помер Ярема Вишневецький у місті Павлоччі, з'ївши кавуна. Це всіх козаків підбадьорило, як Божа кара бездушному зрадникові за знущання.

Із Павлоччі поляки потягли до Триліси, що були в 30 верстах. Потоцький наказав їх узяти, але трилісяни запекло билися до останнього.

Узявши Триліси, поляки жорстоко вимордували в ньому все живе, навіть немовлят. Те саме вони робили й у містах Хвастові та Василькові. Спробували поляки зробити погрома й у Києві: гвалтували жінок, безчестили святині. Але кияни самі спалили своє місто й сильно боронилися, відплативши полякам.

І знову загорілася вся Україна. Скрізь появилися нові козацькі загони, що самі розправлялися з поляками, часто не слухаючись свого гетьмана. У цей час Богдан утретє оженився — побрався з

донькою Корсунського полковника Золотаренка, Ганною.

XVI. Відплачено в Батізькій бурі. 1651–1652 роки

Україна страшна була своїм ожорсточенням, але поляки нічого й знати не хотіли – вони бажали остаточно знищити Зборівський трактат і скласти новий. Доля знову всміхнулася козакам, і в їх руках уже були Біла Церква, Вінниця, Павлоч, Хвастів та інші міста.

У Хмельницького була 160-тисячна армія, він вимагав затвердити Зборівську умову. Хмельницький засів у Білій Церкві й далі вів з поляками перемови. Вкінці складається Білоцерківська умова. Число реєстрових козаків зменшується наполовину – на 20000. Але військо рішуче бунтується проти цього, чому 10 вересня 1651 року поляки підступили під Білу Церкву.

13 вересня обидва ворожі табори стали один проти одного. Але битися не відважилися: козаки відступили, а поляки не переслідували їх. Вкінці, 16 вересня 1651 року, Хмельницький таки погодився на гіршу Білоцерківську умову. Обрадуваний коронний гетьман Потоцький дав урочистий обід, на якому хотіли підступно отруїти Хмельницького, але той вчасно це запримітив і щасливо втік.

Народ скрізь хвилювався й був незадоволений з політики Богдана. Власне нова Білоцерківська умова вернула Україну до попереднього стану з 1648 року, й чотирьохлітня кров ніби пропадала: православна віра не була належно забезпечена, унія не знищена, пани верталися в свої маєтки...

У цей час помер коронний польський гетьман Микола Потоцький, а на його місце став Калитновський – запеклий ворог України. З-під Білої

Церкви Калиновський пішов на Вінницю, усе руйнуючи на дорозі: усіх четвертував, палив на огні, саджав на палю, вішав, палив церкви, вбивав священників. Скрізь постав голод, особливо на Волині, доходило навіть до людодіства. І народ почав тисячами втікати до М о с к о в і ї, за московську границу, де їх радо приймали.

Так повстала Слобідська Україна. Українці заселили Вороніжчину й Харківщину та частину Курщини.

Весною 1652 року Хмельницький просив московського царя переселити до себе всіх козаків, але цар на те не погодився, бо не хотів ще рвати з Польщею. Але українське населення й не думало про якусь покору полякам — втікало по лісах, а звідти виходило й люто било поляків. Пішли нові ватажки, скрізь повставали нові загони. Сильно бив поляків Буг ай біля Лубна, а Лукіян М о з и р а — біля Ніжина. Хмельницького не слухались. Вкінці деякі загони постановили йти на Чигирин і змусити Хмельницького покинути його шкідливі перемови з поляками.

Хмельницький змушений був усіх бажаючих записувати до козацьких реєстрів. І тільки тим заспокоїв народ. Але він став тепер розправлятися з своїми ворогами: Мозиру повісили, Миргородському полковнику Гладкому відрубали голову, в Києві, на площі, скатували й Гурського — зрадника з-під Берестечка.

Хмельницький став знову готуватися до бою і знову зноситися з сусідами своїми. А В. Лупул його листи передавав полякам і цим сильно шкодив Хмельницькому. Гетьман Калиновський став біля Ладижина, біля гори Батога чи Батова, з 50000 армією й готувався до бою. 29 травня 1652 року появилися тут козаки з татарами, на них перші кинулися

поляки. Ті навмисне побігли, а поляки погналися за ними. Тим часом позаду поляків появився Тиміш Хмельниченко й сильно вдарив на них. Поляків до пня розбили, вони пустилися в безладді втікати, а втікаючи, били один одного й топилися в Бузі. Козаки скрізь наздоганяли й добивали їх.

Гетьман Калиновський був тут сильно ранений, а потім якийсь татарин стрілою вбив його. Але поляки, як завжди запеклі, не здавалися. Тоді на них кинувся Карач-Мурза з 14 тисячами ногайців, і вороги здалися, більшість їх була порубана. Убито було багато значних поляків: Марко Собеський (брат короля Яна), син Калиновського й ін. Голову гетьмана Калиновського прислали Хмельницькому, а той її відправив на остриженому коні полякам на осторогу.

Побідникам знову дісталася велика здобич і було відплачено за Берестечко.

XVII. А мета із заздрістю танцює. 1653 рік

Господар Молдавії Василь Лупул таки видав свою доньку Розанду за Тимоша Хмельниченка. Той поїхав у Ясси з козацьким відділом, де його врочисто стрічали. Тиміш повінчався з Розандою 31 серпня 1652 року й незабаром відвіз молоду свою жінку до Чигирина.

Богдан зібрав велике військо й пішов на Кам'янець.

Збиралися й поляки: коронним гетьманом у них став Станіслав Потоцький, син старого Миколи, а польним — Стефан Чарнецький, заклятий ворог Хмельницького. Цей Чарнецький певно замінив померлого Ярему Вишневецького: завзятий, жорстокий і хитрий, він немилосердно нищив Україну, руйнуючи її до пня. На Волині й на Брацлавщині він різав усе: дітей, жінок, старих.

Тепер, у 1653 році, усе знову пішло проти Богдана: Турція тихо проти нього, Молдавія й Волохія побилися, й господар Волохії Б а с а р а б а вигнав з Молдавії Богданового свата Лупула. Т и м і ш пішов з військом рятувати Молдавію. Князь Семигороду Ракочі й Басараба поєдналися з поляками й били Україну.

В Україні був великий неврожай та голод. Року 1653-го Хмельницький посилає знову посольство до Москви за поміччю, але там, як звичайно, мовчать. Вдалося тільки знову вговорити Кримського хана про допомогу. Жінка господаря Молдавії засіла в С у ч а в і й з Тимошем боронилася. Поляки облягли Сучаву, а Богдан не приходив на допомогу. Один козак зрадив Хмельниченка й показав його полякам, а ті стрілом забили його.

Звістка про смерть сина сильно вдарила батька. Він негайно подався з військом на Поділля і по дорозі стрів тіло сина, яке везли до Чигирина на похорон.

Поляки засіли під Ж в а н ц е м, біля Кам'янця, де їм було вигідно. Польська армія була дуже велика, а з ними й 30000 німців, а падіння Сучави надало їм духу. Хмельницький підійшов до Жванця, незабаром підтягнувся й хан, але неохоче. Козаки й татари оточили поляків, і ті стали втікати за Дністер. У них повстав повний безлад. Але поляки повели жваві перемови з ханом Іслам-Гіреєм, який боявся зросту України.

15 грудня 1653 року поляки знову склали з ханом умову, що той відмовляється від козаків, за що поляки дадуть йому данину й вільно йому грабувати Україну... І поляки були спасені, бо татари й Хмельницький без бою розійшлися, хоч загинуло сила поляків.

Зрадливі татари грабували все — і українське, і польське — і гнали великий полон... Цього часу кра-

суня-українка, наложниця Іслам-Гірея, отруїла (чи заколола) його за те, що він зрадив Україну, і ханом став його брат Махмед-Гірей, що зараз помирився з поляками.

XVIII. А що ж почать, коли несила? 1654 рік

Усі сусіди були тепер проти Хмельницького, і йому лишалася тільки одна дорога – на Москву.

1 жовтня 1653 року в Москві відбувся Земський собор, який нарешті постановив прийняти Україну, бо поляки порушили договори з нею й переслідують православ'я. Польщі оголошено війну.

XIX. Під руку східного царя! 1654 рік

31 грудня 1653 року до Переяслава прибули московські послы, яких урочисто зустрів Переяславський полковник Павло Тетеря. 6 січня 1654 року прибув сюди й Хмельницький, і 8 січня (цебто 13-го за новим стилем) відбулася історична Рада, на якій постановлено віддатися під опіку царя московського. Але вийшло непорозуміння: Хмельницький і старшина присягнули, а посол московський Бутурлін перше був зрікся присягнути в імені царя, а це відразу поклато тінь на всю цю умову, але потім присягнув. Послы московські побували в Києві, Ніжині та Чернігові, вимагаючи присяги населення.

У Переяславі умови не склали. І тільки в березні цього року в Москві складено договора в 11 пунктах, який в оригіналі до нас не дійшов – дійшла тільки чернетка.

XX. І зачалися дні скорботи. 1654 рік

У Варшаві полохливо зібрався в 1654 році сейм. Постановили скликати посполите рушення проти Москви й України. Московське військо, а з ним і

три українські полки під Золотаренком, в кінці травня 1654 року вирушили на Литву й легко брали місто за містом, узяли й Смоленськ.

Забираючи Білорусь, Золотаренко приєднував її до України, скрізь заводячи український устрій, а це лютувало москалів.

В Україні знову закипіло, бо багато старшини не захотіли присягати Москві, особливо С і р к о та Б о г у н, що пішли проти політики Хмельницького, але завзято били поляків. Духовенство також не присягнуло Москві. Поляки й татари заходилися тепер біля Хмельницького, щоб умовити його таки порвати з Москвою. А в Україні все горіло, бо коронний гетьман Потоцький кинув усі свої сили на неї — десь біля 60000 жовнівів.

Недалеко біля Дністра було містечко Б у ш а. Потоцький впав на нього й запропонував здатися. Буша стояла на високій горі, була добре укріплена й постановила згинутися, а не здатися, бо поляки й так ніколи не виконували своїх приречень. Вкінці поляки ввірвалися в містечко, й Чарнецький перебив усіх бушан. Жінка забитого сотника Завистного сіла на бочку з порохом і зірвала себе, аби не здатися на безчестя полякам; а 70 жінок заховалися в печеру, стріляли звідти і їх залили поляки водою...

XXI. Схилилась Польща край безодні. 1655 рік

Поляки грасували по Брацлавщині, усе руйнуючи й палячи, а українці завзято боронилися. Поляки кликали на поміч собі татар, і ті нарешті до них прийшли й стали разом доруйновувати й допалювати місто за містом. У цей час Хмельницький кличе шведів на поміч. Король Густав складає з ним умову про розділ Польщі і про незалежність України.

Густав легко б'є Польщу. Місто за містом здаються йому — здалися Познанщина, Мазовія, Шльонськ, Краків та ін. Найвищі польські пани легко зраджували Польщі і йшли до короля шведського. Так само й московити закінчували Литву й забрали Могилів та Мінськ, а до Вильні в'їхав сам цар Олексій Михайлович.

Тут, при взятті Старого Бихова, був убитий наказний гетьман Богдана, його тесть Золотаренко. Бихів був оголошений вільним торговим портом, а сам гетьман подався з Бутурліним і легко брав місто за містом.

Вкінці оточили Львів, розбивши коронне військо. Запримітивши, що Бутурлін намагається, щоб і Львів присягнув на вірність царю московському, Хмельницький не хоче його брати, а розпочинає затяжні переговори з поляками: вимагає, щоб йому віддати всі українські землі, а також Львів, Ярослав, Перемишль, бо “поки маємо зброю, не відступимо від цього”. Цебто Хмельницький уже виразно поставив справу про самостійну й соборну Україну, зробити так, як тоді Іспанія дала волю голландцям. Звичайно, поляки тільки тягли перемови, раді, що Хмельницький даремно гає час.

Хмельницький бачить, що Московія, брутальна, заздра й неслівна, починає потроху відхилятися від неї. Він рішуче бере викуп за Львів і 29 жовтня 1655 року кидає місто, бо не може погодитися з Бутурліним і направляється в Україну.

У цей же час козаки взяли Люблін, а шведи — Варшаву. Король Ян-Казимир утік під границю. Польща опинилася край безодні.

XXII. Андрусів носиться в повітрі. 1656 рік

За 1656 рік Польща помалу оправляється й шукає собі рятунку. Посилають послів до Хмельниць-

кого, але той твердо вимагає незалежної України. Тоді поляки йдуть на останню хитрість, щоб посварити гетьмана з царем: вони ведуть таємні переговори з Москвою і у вересні 1656 року у Вильні склали умову, щоб по смерті короля Казимира королем польським став цар Олексій Михайлович. Цебто, щоб тоді об'єдналася Польща з Московією, а тому зовсім непотрібно й цареві невідгодно відділяти від Польщі Україну. Заздрий цар відразу на такий обман погодився, хоч це був смертельний удар всій праці Хмельницького.

Звичайно, це був brutальний польський обман і Хмельницький завзято проти цього протестував (сама умова була таємна й послі Хмельницького у Вильні на наради допущені не були).

Знову Україна закипіла: цар віддає Україну Польщі! А поведінка Москви стала виразно шкідливою: цар порвав зі Швецією, накладає з поляками і ставить свої війська по містах України...

Хмельницький бачить, що його задуми розбиті: він хотів Москви, як союзника на поділ Польщі, хотів створити незалежну, вільну Україну в спілці з Московією, а попав у ярмо...

У цей час Австрія, Турція й Крим вимагали від Хмельницького, щоб конче помирився й поєднався з Польщею, порвавши з Москвою. І Богдан опинився в сітці, почав сильно занепадати на здоров'ї.

По Виленському польсько-московському договорі Хмельницький явно рве з Москвою, що зрадила йому. На початку 1657 року Хмельницький таки склав умову зі Швецією та з Трансильванією поділити Польщу й заснувати незалежну Україну. Хмельницький уже голосно говорить, що Україні не чекати добра від Москви.

У цей час Ракочі наскочив на Польщу, а король польський жваво веде з Богданом важливі перемови, але... про все повідомляє таємно царя.

XXIII. Недоспівана пісня. 1657 рік

Хмельницький, що мав тепер 65 літ, хворіє все сильніше й частіше. Держиться вперта чутка, ніби його поляки отруїли, але скоріш отруїла його Московія своєю віроломною поведінкою.

Десятилітню боротьбу Хмельницького Москва знівечила до решти. У квітні 1657 року Богдан, уже хворий, скликав Козацьку Раду й розказав їй свої задуми про незалежну соборну Україну, за яку бився з поляками в 34 боях. Хмельницький просить Раду прийняти нового гетьмана на випадок його смерті — свого молодшого сина Юрія. Гетьман за останні роки свого життя постановив запровадити в Україні спадкову гетьманську владу в його роді і старшинство тихо погодилося на 16-літнього Юрія, хоч він був малоздібний і кволий здоров'ям.

Богдан попильнував, щоб усі сусідні держави визнали його сина гетьманом. І ті визнали. По цьому прибули до Чигириня послы від Московії, з якими можна було хіба тільки сваритися, — так вони тримали себе гордо. Прибули послы й від Польщі — вони були вже податливіші й встановили нарешті границі незалежної України. Прибули й послы від хана. Хмельницький направив якнайкраще свою останню тяжку ситуацію.

XXIV. Нема вже любого Гетьмана! 1657 рік

Старшинство вже розкладалося. Це захопило й військо — воно збунтувалося на польському фронті. Усе це явно робила Москва, яка скоро побачила, що українську старшину вдасться пересварити

між собою. Богдан довідався про це 21 липня. І це так його розхвилювало, що він дістав удара, п'ять днів пролежав без мови, а шостого дня, у вівторок, 27 липня (6 серпня за новим стилем), о годині третій пополудні в своїй столиці Чигирині навіки закрив свої змучені очі...

Це громом ударило всю Україну. Плач народу скрізь заглушував церковні співи та дзвони... Скрізь уперто твердили, що Богдану підсипали отрути до вина.

Хмельницького поховали 23 серпня 1657 року в Суботіві, як він сам завіщав, але де саме — не відомо. Може, в церкві, ним побудованій, де лежав і син Тиміш.

Як знаємо, пізніше лютий Чарнецький року 1664-го захопив був Суботів і викинув Богданове тіло на безчестя. Воно зникло...

24. VIII. 1945. Лозанна

ПРОЛОГ

Стелилась слава в час Богдана
І на баскому виграла;
Й Держава зоряна й кохана
Майнула крильми Ідеала.

Стелилась слава в час Богдана
Й орлом надзоряним шугала,
І зтяглась нам рабська рана,
І повиймались труйні жала!

Барвінком слалась пишна слава
І пахла вонно, як лелія,
І зацвіла в серцях хупава,
Як сон весінній, тиха Мрія.

І вбралась в силу горда пава —
На волю вічну надія.

Усе розмріялось садками,
У м'ясній зелені всі села.
І, мов у теплій хаті мами,
Душа тут радісна й весела.

В трояндах купається тихий цей край –
Ясна Україна, наземний наш Рай.

Куди не глянь – лани пшениці,
По них живі, як в морі, хвилі
І зорять Божі скрізь зірниці –
Пахкі волошки, сині й милі.

В багатстві купається тихий цей край –
Ясна Україна, наземний наш Рай.

Вночі на небі мрійні зорі
Виходять рано на сторожу,
Й плывуть у танці по просторі,
І шлють розмай на землю Божу.

Купається в радощах тихий цей край –
Ясна Україна, наземний наш Рай.

I. СУБОТІВ СВІЧКОЮ ПАЛАЄ

Садки Суботів огорнули,
Немов дітей горлива мати,
І люди, зморені, поснули,
Щоб ввзавтра з сонцем рано встати.

Кругом стрільчасті осокори
Завмерли млосно в тихім сні,
А край села соснові бори
Все кадять воннощі весні.

У сні солодкому тополі
Голублять мрійно теплу вєсну.
Коли в душі зітханьня волі
Бриняць про доленьку небесну.

І вплив місяць на сторожу,
А з ним в разочку тихі зорі,
І сяйвом кропляць нічку Божу
Й садки замріяні, прозорі.

І сяє хрест в старій церківці,
Й до Бога тихо щось шепоче,
Й гробки стовпилися, як вівці,
В задумі всміхнені пророче:

“Чого ці люди нерозсудні
Про все клопочуться без краю?
Діла на світі всі облудні,
І тільки тут твій клаптик паю...”

І тихо скрізь у всій оселі,
В солодкім сні Суботів спить,
І в небі зіроньки веселі
Спочить не хочуть і на мить.

Та ось схопились сонні дзвони —
Й женеться сполох по селі.
До неба линуть крики й стони,
І чути постріли в імлі...

Суботів свічкою палає,
В страху втікають сонні люди —
Свавілля польськеє безкрає
В печінки в'їлося повсюди.

Що лях вельможний лиш захоче,
В його руках те мусить бути,
Усе віддай йому охоче,
Собі зостав на смерть отрути.

Чаплинському впав до вподоби
Суботів, пишний та багатий, —
Тут повно збіжжя і худоби,
Та пан його — русин заклятий.

Ніяк Суботова в Богдана
Не міг підстароста добути,
Й це пхнуло в лють бучного пана,
Що й в сні зорить млини та гути.

І заздрий пан зібрав загона
І на Суботів — шасьть у шалі.
Шукай, Богдане, десь закона,
Неси ляхам русинські жалі!

Чаплинський вдерсь в чужі палати,
А з ним — дворові, як шакали, —
І все забрав, що міг забрати,
І все, що можна, зруйнували...

Опором став малий хлопчина —
Дитя укохане Богдана...
І впала з стогоном дитина,
І світ покинула до рана.

Й зв'язав Богданову дружину
Чаплинський заздрий у сваволі,
І вкрав розрадоньку єдину,
Як краде яструб пташку в полі...

Суботів свічкою палає –
Хто хутір руський оборонить?
Свавілля ляське тут безкрає,
В страху й слівця ніхто не зронить.

* * *

Як нічка землю опустила
Й на сон сховались мрійні зорі,
Явивсь Богдан, та вже несила
Йому й очей підняти в горі:

З його багатой оселі –
Самі пожарища й руїни,
І тільки де-де чорні стелі
Або, як вовчі зуби, стіни.

Богдан вернувся із походу –
Країну шарпали татари.
Застав за працю нагороду:
В домівці рідній – лиш примари!

В самім поході край безодні
Стояв Хмельницький через зраду:
Спасли лиш рученьки Господні,
Коли його рубнули ззаду.

Його ж дружина, пташка мила,
Взяла з Чаплинським шлюб в костьолі;
І ксьондз привісив правні крила
До злої панської сваволі.

Богдан вже добре знаний всюди —
Й оце за працю нагорода:
Полякам милі тільки Юди,
Щоб в Русі сіялась незгода.

І встало сонце колом в морі,
І на руїни лле проміння.
Думки в Богдана неозорі
Кружляли роєм про спасіння.

І став Богдан шукать закона —
Удався з справою до суду.
Та спить русину охорона —
Він скрізь стрічав вертку облуду.

Богдан гукнув на всі палати,
Бо лихо вдарило шалене:
“Не вмерла ще козацька мати,
В руці ще гостра шабля в мене!”

Грізні слова, й його схопили,
У вогку кинули в'язницю:
Русин не сміє мати сили,
Орати поле — доля Грицю!

Та вирвався орел за ґрати
Й летить за правдою в Варшаву.
І стукався в ясні палати,
Й облуду польську пив лукаву.

Суботів все в очах Богдану,
Й Чаплінський — лихові причина:
Олену тут згубив кохану,
Тут згинула його дитина...

* * *

І королю в ясній палаті
Богдан змальовує образу,
А той йому слова крилаті
Дає загадкою відразу:

“В своїй державі й я без волі,
Я лиш — мальована ікона:
В нас повно гвалту та сваволі,
Але немає ще закона.

У тебе шабля он при боці,
Я знаю — смілий ти вояка —
Хіба самі ви вже не в моці
Забить мечем у справу гака?”

Богдан вклонився королеві
Й пішов шукати правди в зброї.
У нього м'язи ще сталеві,
Закона знайде він у бої!

Слова загадки стямив добре:
Русину право дати несила,
Та серце в сотника хоробре,
В людей не бракнуть гострі вила.

І довго він Володислава
У серці мав в глибокій шані —
То тільки шляхти горда лава
Русинів парить, як у бані.

* * *

З'явилась пострашна комета,
Й хвостом своїм півнеба вкрила:
Ой буде править мста бенкета
І схопить все живе на вила.

Сестер уродливих панота
 Покрала собі на потіху.
 У соняшній хаті — темнота
 І доля сховалась під стріху.

Садочка круг хаті спалила,
 Бур'ян по підвір'ї буяє,
 Й стара тільки Маті з безсили
 По вінця п'є горе безкрає...

І пустою зяє хатина,
 І щирить скрізь зубі руїна, —
 Це ти, моя радість єдина,
 Розп'ята моя Україна!..”

Народ на спів валив юрбою,
 І помстою серця палали,
 І рвались всі в огонь до бою
 За всенародні Ідеали.

* * *

Суботів дорого коштує
 Тобі, неситий гордий ляше:
 Не піде зрив народній всеу,
 Лях скоро верне все, що наше!

Короткі ноги у неволі,
 Недовговічні всі тирани:
 Повстануть левом босі й голі,
 Й стократ за всі заплатять рани.

І мста летить кругом по краю,
 Немов козак баским конем:
 “Кінець для ляського вже раю,
 Сваюлю спинимо огнем!”

Не можна лити в повну чашу —
Вода розірве береги.
Суботів став на користь нашу,
Додав невільникам снаги.

* * *

Проте не спала й люта зрада:
Доніс полякам на Богдана
Полковник Пешта — в нас ця вада
В житті відома вже від рана.

Він прикидався патріотом,
Кричав про утиски народу.
І тим же самим зрадним ротом
Брехав полякам на свободу.

У нас подібні патріоти
Ростуть врожайно, як бур'ян:
Вони “далекі від голоти” —
Хто має силу, той їх пан.

Богдана схоплено відразу
Й полякам віддано до суду,
А ті запекло: “Вбить заразу,
Щоб не мутив плохого люду!”

Але в Богдана довгі крила,
Він хватко вилетів з арешту, —
І знову сяє праця мила
На зло полякам й Юді Пешту.

Кричевський, кум, поміг Богдану
На волю вирватись за ґрати —
Йому прислугу цю неждану
Він буде весь вік пам'ятати.

На Січ подавсь Богдан на крилах,
З ним – син Тиміш і щирі друзі.
Щодень зростає він на силах,
Вся Січ працює з ним в супрузі.

Все Запорожжя встало зо сну
Й пристало збройно до Богдана:
Змінить Україні долю злосну
І вкоротити руки пана.

Звільнити нашу праву віру
З її смертельного страждання,
І долю, приспану та сіру,
Освітить зіронька порання!

Ще Запорожжя має силу –
Воно боронить Краю волю.
І Україну, Матір милу,
Не дасть ляхові на сваволю.

Бо Запорожжя – це держава
В Короні польській незалежна:
Тут наша давня горда слава,
Тут наша воленька безмежна.

Метнулись друзі до роботи,
Богдан баским конем – до Криму
Піддати ханові охоти
Пустить на Польщу крові й диму.

Припав козак до серця хану,
Гуде й кипить Бахчисарай:
Гірей-хан поміч дасть Богдану
І піде з ним на польський край.

Хмельницький сина на заставу
В Криму лишив в палаті хана,
Узяв татар завзяту лаву
Й на Січ подався з ними зрана.

Душа Богданові боліла,
Що з ним до Краю йдуть татари,
Та як почати... Й думка сміла
Гонила геть журні примари...

* * *

На Запорожжі все кипіло,
Немов сполошений той рій:
Орли-козаки гордо й сміло,
Як тури можли, рвуться в бій.

Вся Січ летить стрічать Богдана –
Його, як свята, тут чекали,
Йому поклони та пошана:
“Він втілить наші Ідеали!”

І кошовий збирає Раду –
Нехай розкаже: що почати,
Чи довго їм терпіть загладу,
Бо вже ж над прірвою Русь-Мати?

Богдан вклонився на всі боки,
Почав свою палку промову;
І м'якли з сліз серця жорстокі,
А той палив їх знову й знову.

Палкі слова лились про Волю,
Про людські болі та терпіння:
Час вкоротить ляхам сваволю,
Бо нас поглине ніч осіння!

Б о г д а н Х м е л ь н и ц ь к и й

Над усе полюбім Україну,
Над усе полюбім Рідний Край!
Я за неї в потребі загину,
Смерть за неї — пахучий розмай!

Не лякаймося за неї терпіння,
Не лякаймося за Матінку мук,
Ми доб'ємось Вкраїні спасіння,
Йй віддаймо останній звій звук!

Над усе полюбім Україну,
Над усе полюбім свій народ!
Наші сили для них — до загину
І не біймось в путі перешкод!

Україна повстане лише боротьбою,
Тож віддаймо за неї життя:
Любу жертву за Матір доповнім собою,
За Вкраїну приймим й розп'яття!

Р а д а

Веди на бій, веди, Богдане,
З тобою підемо й в безодню!
Ми вірим — щастя нам настане,
Добудем долю великодню!

Ще так недавно на свободі
Діди тут наші проживали,
А їх сином вже й дихать годі —
То хай розсудять нас кинджали!

Ставай гетьманом нам, козаче,
Бери печатку й бунчука —
Нехай криваво лях заплаче,
Як вдарить їх твоя рука!

С і ч о в и й с в я щ е н и к
*у ризах блискучих, у хмарах кадила,
підносить з молитвою руки до неба*

Пречистая Діво, Ти Скорбная Мати,
Почуй наші слізні благання:
Защита в недолі для всіх нас одна ти,
Спини всенародні ридання!

До тебе вдаємося щиро ми в горі,
До тебе підносимо руки:
Зміни на щасливі нам дні ці суворі
І визволь народ свій з розпуки!

Ти наша защито, ти наша надіє —
Несила нам більше страждати.
Спаси Україну, Пречиста Маріє,
Спаси свій народ, наша Мати!

Не світить нам сонце, не сяють нам зорі:
Недоля нам їх заступила.
Рятуй же, Пречиста, народ свій у горі,
Бо більше страждати несила!

І всі Богдану присягали
Життя покласти за Україну,
Здійснити рідні ідеали,
Боротись з ляхом до загину!

Чекає мсти лиха сваволя,
Суботів кари не мине:
Нова кується Русі доля,
І сходить сонце їй ясне.

ІІІ. ПИЛИ ПОЛЯКИ ЖОВТУ ВОДУ

Зацвів мак червоний кругом по долині,
Несуться веселі пісні:
Це військо козаچه спішить Україні
Здобути всерадісні дні.

Відвагою повні роз'ярені груди
І гордо піднесені чола,
А сонце проміннями сипле повсюди,
І радість танцює довкола.

Озвались літаври і б'ють барабани,
Майорять на сонці прапори —
Дістати гетьману Хмельницькому шани,
Прогнать з України всі змори.

Цвіте мак червоний кругом по долині,
І стеляться співи веселі:
Здобудуть народові волю ще нині
Незломні полки ці, як скелі.

А зверху сонце лє проміння
Й цілує військо це безкрає.
Козацтво гупа, як каміння,
І марша гордого співає:

“Вставай, Україно, ти спала вже досить,
Уся вже палаєш в огні.
Он ворог, як смерть, все руйнує та косить,
І мчить по тобі на коні!

Вже досить йому роз’їдати твоє тіло,
Вже досить знущатись тобою.
Вставай, Україно, відкрито та сміло
До бою, до бою, до бою!

Замучив нас ворог у рабстві тяжкому,
Дістанем права боротьбою.
Погибіль насильникам нашого дому —
До бою, до бою, до бою!

Вставаймо ж усі ми, вставаймо повсюди,
Хапаймося міцно за зброю:
Хай вільно зітхнуть нам намучені груди —
До бою, до бою, до бою!

* * *

Прямують всі на Жовті Води —
Там десь ховаються поляки.
Немов пахкої насолоди,
Чекають бою всі козаки.

Зібрав юрбу гетьман Потоцький
Спасать в степах свою ойчизну.
Та розум в нього все жіноцький —
Уміє бій змінять на тризну.

Ясні пани бенкети правлять,
Вино та мед течуть рікою;
Богдана соромно неславлять:
“Доб’ємо голою рукою!

Шкода на нього військо слати —
Нехай іде мала частина.
Доволі з них — лиха їх мати —
Потоцького гетьмана сина!”

Й пішли поляки на Богдана,
А той гостей давно чекає.
І ляське військо ще від рана
Покрило боїще безкрає.

Загнали грізно барабани,
Махнув Хмельницький булавою —
Ніщо козакам стріли й рани:
Усі рвонулися до бою.

Козаки билися до ночі
І перемогу чули скороу.
Та як засяли Божі очі —
Втекли поляки до табору.

І вплив місяць, мов те коло,
А долі труп'я цілі гори.
Вовки збиралися навколо —
І їхній рев лякав простори...

Як тільки сонце блисло зрана,
Козаки бились вже в таборі:
Скрізь мріє стать ясна Богдана,
Скрізь чуть слова його суворі.

Лилася ляська кров рікою —
Нема полякам тут спасіння.
І сам Господь на них рукою:
Знялася злива, як осіння.

Богдан, мов вихор, в пашу бою
Летить, як сокіл, на коні.
Не дорожить ніде собою
І б'ється в смертному огні!

В бою, як вождь, на першій місці
Грозою меч його літає.
Він піде сам хоча б на двісті,
Як буря в полі, грізно грає.

Він сміло рветься в небезпеку,
Як спраглий олень до потоку.
Побіду зорить недалеко
І туром мчить у січ жорстоку.

Ой то не сокіл попід хмари
Жене замучену пташину —
Богдан й козаки, як примари,
Ляхів рубають без упину!

Й поляки — брязь об землю зброю —
Здалися ворогу на ласку:
Була несила їм до бою,
Бо мали вчора ще поразку.

Здали свої коштовні добра:
Обоз увесь та зброю цілу,
І вся дружинонька хоробра
Просила тільки ласки тілу.

І враз козацтво збагатіло:
Убрались пишно, як вельможні,
Вперед дивились гордо й сміло
Й снували мрії переможні.

Ляхи побігли, босі й голі,
Шукать Потоцького гетьмана —
У них синок його на чолі,
Дитина батькові кохана.

Богдан усіх пустив на волю —
Не хоче крові проливати.
Він їм приборкав лиш сваволю,
Тепер вертайтеся до хати!

Та ось наскочили татари,
Січуть недобитки на кришки.
Покрили панство, як ті хмари,
Забрали в них останні лишки.

І вкрило поле ляське тіло,
Лилася знову кров рікою.
Тугай літає вихром сміло
І б'є гарячою рукою.

Пиля поляки Жовту Воду
І одригали довгі роки:
Суботів вийшов їм на шкоду,
Сто літ боліли панські боки...

Дістав й Потоцький смертну рану,
Пішло все панство до полону.
Заплатять дорого ще хану,
Ще буде й вдома сліз та стону.

Попає в полон й Іван Виговський
І щирим другом став Богдану:
Лагідний завжди й завжди сковзький,
Він мав в гетьмана ласку й шану.

* * *

На небо вийшли на сторожу
Веселі зіроньки-моргухи.
І чують млосну пісню Божу:
Співає тужно хтось: “Со духи...”

І має крильми понад Краєм
У мрії вмаяна свобода:
Тепер ми воленьки зазнаєм,
А крові власної не шкода!

IV. І МСТА ПІД КОРСУНЕМ ШАЛІЛА

І день і ніч гетьман Потоцький
З панами буйно бенкетує —
Пропив він розум свій жіноцький,
А що йде лихо, то й не чує.

Всі ляхи у таборі п'яні,
Гримить музика та пісні.
У мрійній гордісній омані
Минають їхні ночі й дні.

Гетьмани — польний та коронний —
Один одному ставлять ногу,
А їхній погреб вин бездонний
Дає ловити друзів змогу.

І п'є, й гуляє вся панота,
І цілий день між ними сварка.
Вночі ж їх інша жде охота —
Ясна Марія чи Одарка.

* * *

І раптом грім з ясного неба:
Пожерли військо Жовті Води.
З Богданом битись знову треба,
А в них нема спокою й згоди...

Потоцький стогне все за сином
Й шукає в чарці забуття:
Життя стає йому полином,
А це гетьманство — розп'яття.

На Корсунь військо відступає,
Щоб мати кращу оборону,
Бо тут степовище безкрає
Хіба допоможе їм до згону!

Усе кругом ляхи спалили,
Народ безбройний повбивали,
Пани казилися з безсили
І вили люто, як шакали.

Аж знявся порох на дорозі,
Немов густі грозові хмари:
Козацьке військо суне в Бозі,
А з ним — ногайці та татари!

І билось військо, п'яне з люті,
Аж поки сонце спать лягало.
Усі послули, як отруті,
Наклавши труп'я куп чимало.

* * *

Хмельницький бачить — небагато
У нього сил для перемоги,
А ворог держиться завзято,
Триматись треба остороги!

І гетьман кличе Галагана —
Меткого й сильного козака,
Дає йому свого плана,
Як заманити в ліс поляка.

“Я все зроблю, гетьмане любий, —
Бринить у відповідь той сміло. —
Ляхів спроваджу до загуби,
Віддам Україні душу й тіло!..”

І Галаган пішов, щасливий,
Аж під сполошеним табóром
Попавсь полякам і, сміливий,
Пантрує табір бистрим зором.

Ведуть козака до гетьмана,
Беруть його на люті муки:
“Яке велике військо в хана
І хто в Богдана перші руки?”

І Галаган спокійно каже:
“В Богдана військо — в небі зорі,
І не зламати вам їх, княже, —
Всі вої — віддані й суворі!

Пісок приморський — то татари,
Їх врахувати всіх несила:
Вкривають боїще, як хмари,
Крицеві луки в них — як крила!”

Злякався гетьман, дав наказа
Полякам тихо відступати.
А це б'є військо, як зараза,
Бо ворог сунеться на п'яти.

Питає гетьман Галагана,
Чи знає він у ліс дорогу?
А той сміливо: “Прошу пана,
Я тут родився, слава Богу!”

“А чи покажеш нам стежини?
За все отримаєш заплату”.
“Хмельницький брав мене на кпини:
Я рад віддячить з гаком кату!..”

Й повів поляків в темну пуцу
Козак моторний Галаган.
Й завів ляшву, лякливу й злющу,
У непрохідний лісостан.

Аж тут козаки Кривоноса,
Як вихор буйний, на поляка:
Глибока спереді їм хвоста,
Богдан позаду, гайдамака.

Ляхи метнулися втікати,
Немов сполошені отари.
Та ворог лізе їм на п'яти,
З боків вовками тнуть татари...

А Галаган хортом навтьоки,
Позбувшись панської опіки,
Лицарський вчин його високий
У нас уславлений навіки!

* * *

І мста під Корсунем шаліла,
В обозі польському лігала:
Душа відходила від тіла
На посвист спраглого кинджала.

Наклали трупів цілі гори,
А решту — взято до полону.
В квітках червоних — всі простори,
Скрізь повно крику, лайки й стону...

Спинив Дніпро крилаті хвилі
І чує стогони та стріли:
В спокої люди жить не в силі,
І брат на брата напосіли.

А сите вороння летіло,
Для них — здобича скрізь багата.
Вовки між трупами засміло
Паслись, немов гладкі телята.

Добра козацтво тут набрало
На кожну шаблю повні вóзи —
І цим підтяло панське жало,
І на ляхів лягли морози.

Коронний й польний, два гетьмани,
Пішли з-під Корсуня в неволю.
Лизало довго панство рани,
Ревіло з сорому та з болю.

* * *

Богдан товаришів скликає,
Несуться Богу піснопіння —
На серці щастя всім безкрає
Покрила вонна ніч весіння.

Гучна й велична перемога
Схопила всіх на мрійні крила.
До волі проста це дорога,
Й сміється всім свобода мила!

Богдан бенкета гучно править,
А з ним — лицарства довгі лави:
Воно гетьмана в пісні славить —
Дав Україні волі й слави!

Пани із ними п'ють вовками —
Богдан їх скликав на забаву.
В своїй писі не знали тами,
Тепер закусять хай неславу.

І вплив місяць й тихі зорі,
І всі застигли в небі з жаху:
Козаки, сиві та суворі,
Вино підносять чемно ляху...

Ой, дармо віриш ти, Богдане,
Гетьману польському на слово;
На тебе скоро він повстане
Й скривавить рідний Край наново.

Він буде мститися за сина
Й дітей твоїх топити в крові.
Була ж нагода це єдина
Сільця сплести йому шовкові...

V. І СПАЛАХНУЛИ СКРІЗЬ ПОЖАРИ

Баским конем погнала слава
Про Корсунь буйний й Жовті Води.
Росла козацька довга лава,
Й скликала міцно всіх до згоди.

Богдан на Січ послав подарки —
Козаки ходять, як вельможні.
Спинились враз незгоди й сварки
У дні щасливі, переможні.

По всій Україні дзвонять дзвони,
Немов у свята Великодні.
Із гуком впали перепони —
Нам руки з поміччю Господні!

Ой то не пташки в небозводі
Щебечуть зоряні пісні —
То українці на свободі
Святкують, раді та ясні!

Упала стоптана неволя,
І розв'язались людям пута:
Зачавим панщину, як моля,
На ворогів усіх — отрута!

І перестали люті стони,
І не кривавлять канчуки —
Співають скрізь святкові дзвони,
І тнуть об землю каблуки.

Усі відважні та веселі,
Несе брат брату поцілуя.
І на окрилені оселі
Пливе небесне Алілуя...

Богдан на устах у народа,
Ім'я його — в обіймах слави;
І Україною свобода
Крилом майнула без обави.

“Оце, ляхи, вам за сваволлю,
Що ви душили Україну.
Мечем добудем щасну долю
І битись станем до загину!..”

Ростуть Вкраїні горді крила,
І кожен мріє стать козаком.
Розмаєм пахне воля мила:
“Добра тепер добудем з гаком!”

Вже чути голосно: “Держава!
Ми незалежні будем знову,
Шугне світами наша слава,
Убравшись в воленьку шовкову!”

Летить селянство до Богдана,
Немов пташки небесні в вирій:
В козацькім таборі від рана
Нема кінця юрбі цій ширій!

Все духовенство до Богдана
Потиху з радістю пристало,
Бо Церква ятрилась, як рана,
В яку вп'ялося ляське жало.

А там, в розбурханій Варшаві,
Помер король Володислав:
Кінчав життя своє в неслав'ї
Й, як свічка, тихо погасав.

Нема в ляхів ладу й закона,
Й росте на дріжджах скрізь незгода,
Танцює спрагнена мамона,
І на простолюдді – колода.

Віки поляки все голодні,
З очей їм б'є хапка жадоба:
Вона їх перла до безодні
Самим собі копати гроба.

Ксьондзи, неситі та лукаві,
Унію-пастку розставляли.
Тягли до неї люд в неславі
Й ламали наші Ідеали.

Ляхи Вкраїну молотили,
Як на току сухого снопа.
Зродили ціпом живні сили
Й відкрили києм в бочці чопа.

І полилася мста й розправа,
Огонь усівсь на довгі крила.
Шаліла селами заграва,
І без упину смерть косила.

Ксьондзи Вкраїні допікали,
І "схизму" голками кололи,
Тепер погинули, не стали,
А з ними з димом йшли костьоли.

Пили жиди з Вкраїни соки
Й товкли її, немов у ступі —
Тепер заплату чують боки:
Втікай в Варшаву з паном вкупі!

І революція схопила
В свої обійми край без волі.
Мечем обтяла панські крила
Гіркої польської сваволі.

“Хай будем всі без пана й жида,
В огні попалимо омелу!
Навіки зникне з Краю гнида,
Й обіймем Матінку веселу!”

Робила Польща нас рабами,
Зламавши наші всі права,
І покотилася з безтями,
Як безрозсудна голова...”

Ой наварила Польща пива,
А на обід – отруйні страви.
І революція правдива
В Краю запалює заграви.

Та лях сліпий: поїла очі
Йому бундючна панська лють.
Він правди бачити не хоче:
“Це хлопський бунт!” – запекло тнуть.

Козак і лях не будуть в згоді,
Бо ксьондз лукавий на дорозі.
При всій охоті стать їм годі
Як рівні в спільному повозі.

То езуїти Польщу вбили,
Лиху посіявши незгоду.
Вони підрізали всі жили
До згоди братньому народу...

Не праву віру мордували –
То били Польщу до загину:
В крові росли нам Ідеали
Й спасли з лап польських Україну!

Страждав народ в тяжкій неволі,
Тепер сторощив лясські грати
І лік на всі терпіння й болі
Пішов зі зброєю шукати.

І спалахнули скрізь пожари,
Огонь жере ясні палати:
Панів покрили темні хмари,
Що в очі били їм із хати.

І Україна вся палає,
Несеться ляська кров рікою:
Було свавілля тут безкрає,
Тепер панам нема спокою!

Бо революція голодна,
Як вовк зимової пори:
Усе поїсть спрагливо до́ дна,
Все перекине догори.

“Очистьмо Край від жида й пана,
Кінець накинєній унії!
Хай грецька віра, нам кохана,
Живе під крилами Марії!”

Палають свічками костьоли,
А в них горять пани вельможні.
Жидам зруйновано всі школи,
Будинки шляхти всі порожні.

Втікає панство аж за Вислу,
А хто не втік — тому тут смерть.
Поляки п'ють водицю кислу,
Яку тут хлоп віки пив вщерть.

Тече скрізь панська кров ворожа,
Ляхи втікають в Польщу рідну.
Карає це Десниця Божа
Катів за панщину негідну!..

VI. БОГДАНОВІ ОРЛЯТА

І враз Богданові орлята
Піднесли вгору горді крила.
І Україна, вся розп'ята,
В пожарах Волю народила.

Орлятам зброя обосічна,
Бо тне панів і б'є своїх.
І Україна Правобічна
Попала в сполох, як у міх.

Грасує соколом Гайчура,
І ріже, й палить все по Росі,
Реве голодний вовк Вовгура,
І Канів палять хлопці босі.

Ганджа руйнує все Поділля
Й жидівство хрестить на огні.
І з Четвертинською весілля
Павлюк справляє в Тульчині.

Ватага сміла Кривоноса
Орлом літає за панами.
Вона сьогодні — гола й боса,
А взавтра — сяє жупанами.

А Кривошапка в Білій Русі
Міста запалює по Сожі,
Грасує тут у вовчій русі
Небаба смілий й хлопці гожі.

Буняк хоробрий і Колодка
Женуть вовками по Волині.
Їм у бою – і смерть солодка,
Коли? Однаково, хоч нині!

Жидів завзято косить всюди
Козак безстрашний Полов'ян.
І волю п'є на повні груди
Нечай, полковник без доган.

Шумейко й Морозенко, кляті,
Летять вітрами рідним Краєм
І лад вже не в одній палаті
Дали панам своїм звичаєм.

А славний наш полковник Тиша
Добрався скоро й під Варшаву:
Нюшив поляків скрізь, як миша,
Й шукав в огні та в крові славу.

Жінки за гетьмана Богдана
Ішли в огонь, як чоловіки.
При кожному його кохана
Жіноцтво вславила навіки.

Жінки хапалися за зброю,
Летіли в бій за Віру й Волю.
І дух бадьорили до бою
Усім бійцям за щасну долю.

І ворог їх на люті муки
В злобі безсилій хапко брав.
Але в жінок нема розпуки,
Стає все більше їхніх лав!

І українки показали,
Що не бояться крові й поту,
Що за народні Ідеали
Вони готові й на Голготу!

Ясні Богданові орлята
Родили волю для Вкраїни.
І вся ватага їх крилата
Полякам сіяла руїни.

Ростуть пожари на Волині,
Руїна скаче по Поділлі.
І громи, й блискавки скрізь сині,
І в танці мста, як на весіллі...

* * *

Прийшла Чаплинському заплата:
Богдан Суботів й Чигирин
Забрав мечем рубким від ката,
Та не воскресне вбитий син...

Втекла й Чаплинська до Богдана,
Й гучне весілля в Чигрині:
Шукать Олена вміла пана,
Якщо при ньому — щасні дні.

Кохав Богдан зрадливу любку,
Йй віддавав всю душу й серце
І мріяв спрагло про голубку,
Немов в спекоту про озерце...

Та не попавсь Чаплинський в руки:
Як вітром звіявся він далі,
Поніс по Краю вовчі гуки,
Справляв на хлопах мстиві балі...

VII. ХАЙ БУДЕ СЛАВНА В НАС ПИЛЯВА!

Вся Польща кип'ятком кипіла
І Україну проклинала.
Вона в Варшаві знов хотіла
Залить за шкуру хлопам сала.

І сейм гуде, і верне громи,
І блискавки летять скрізь сині:
“Багато волі для сіроми,
Права списати б їй на спині!

Цей хлопський бунт супроти пана
Ми спиним збройною рукою.
На палю всадимо Богдана
Й по вінця буде в нас спокою”.

Сейм видає свого наказа:
Скарати хлопів, скільки можна,
Права для них – та це ж образа,
Що скаже братія вельможна?

За меч схопився Вишневецький:
Він Україну знищить цілу!
На дусі буйний, молодецький,
Удачу мав жорстоку й смілу.

Він був недавно православний,
Та батьківську покинув віру.
І вовк, голодний, неугавний,
Зачав із хлопів дерти шкіру.

Йому маєтки попалили —
А мав їх повну Україну —
Й люте мстивий князь з безсили:
Він Русь оберне на руїну!

І звіром хижим мчить Ярема,
З огнем пускає стрічні села.
Забув зовсім уже, нікчема,
Що рідна ж ця земля весела.

Всіх вішає й упень рубає,
Саджає в люті всіх на паль.
За ним — румовище безкрає,
Де тільки він справляє баль...

Багато міст пішло в руїни,
Без ліку скрізь сиріт з рук Юди.
Він юну волю України
В крові втопити хоче всюди.

“Хай чує хлоп, що він вмирає!” —
Кричить запеклий у сваволі.
Й кінця знущань його немає,
Хто в руки впав йому з недолі...

* * *

Поляки ломлять всі умови
І шкірить зуби знов війна.
Облудні їхні перемови,
Немов у березні весна.

Богдан у похід виступає
Стрезвити горду Польщу знову.
У нього мрія сонцем грає –
Здобути Матері обнову!

Усі Богданові орлята
Летять до батька під Пиляву:
Нехай загине шляхта клята,
Здобудем Україні славу!

Поляки збіглися, як хмари,
Кругом чатують на Богдана.
Йому ж хоча б лягай на мари:
Нема татар, немає хана...

Полякам зірно світить мрія:
Утруть нарешті хлопам носа.
Не заведе тепер надія
І згине ця голота боса.

І шляхта кинулась у люті
Й козаків шкульно потіснила.
Нові терени в них здобуті,
Й ростуть ляхові горді крила.

На другий день ще рано-зрана
Козаки кинулись в відплату –
І подалася шляхта п'яна,
Й згубила землю всю відняту.

Та бистрі ноги має зрада,
Ганджу-полковника скосила.
Вона не ласиться на гада –
Їй любий той, хто має крила.

Та ніч кінця борні поклала,
Як злим хлопчатам рідна неня.
Чекав Богдан татар, як вала,
А їх прийшла дитяча жменя!

Тож треба братись за обману,
Пустити в очі всім туман —
Злякати впень паноту п'яну
Й прибити їх військовий стан.

Богдан чутки кругом пускає,
Що без числа прийшли татари
І все бойовище безкрає
Вони покрили, чорні хмари.

Богданові відважні люди
Біжать до польського табору,
Чутки тривожні сіють всюди
Про силу вражу неозору.

Поляки падають в розпуку
І вже лаштуються втікати.
В Богдана серце йде на муку:
Хіба pomoже братська Мати...

І тільки сонечко проміння
Сипнуло щедро на Пиляву,
Богдан прокинувся з омління
Й гримить промову кучеряву:

“Твій рідний Край — це рідна мати,
Люби ж, як матір, рідний Край!
У ньому жити й помирати,
Це наш солодкий земний Рай!

А твій народ — це рідні браття,
Люби ж, як брата, свій народ!
Прийми за нього хоч розп'яття
У час недолі й непогод!

Народ і мила Батьківщина —
Це земне щастя наше все,
Земля твоя — вона єдина
Солодкий спокій принесе!

Служи ж народу до загину,
І Краю рідному служи,
Служи їм віддано й без впину,
За них життя своє зложи!

Немає ліпшого, як мати,
До неї — вся твоя любов,
Люби ж за рідний Край страждати,
За нього скласти піт і кров!

Удармо ж дружно всі на ката,
Хай буде славна в нас Пилява!
У муках Матінка розп'ята —
Летім на ворога, як лава!"

І дружно вдарили соко́ли,
А ворог зляканий побіг.
І не бувало ще ніколи
Таких в поляків бистрих ніг.

Дивилось сонечко додолу
Й козаків сяйвом цілувало:
Рятуйте Матір, босу й голу,
І вирвіть ляху труйне жало!

В страху панота утікала,
Богдан їх гнав, лячну отару,
Була нагода досконала
Помстить Яремину тут кару!

Усе покинула панота —
Багату зброю й щедрі добра
І повно сукон, срібла й злота
Набрала братія хоробра!

А трупи поле все покрили,
Як ті снопи в багатє жниво.
Ранені ойкали без сили
Й благали ласки полохливо...

В полон здавалися без ліку,
Аби життя хоч врятувати.
І до татар ішли в опіку,
А там — подбає батько-мати.

Козаки вбралися в жупани
І кожен має срібла й злота.
Ніхто не думає про рани,
Бо далі битись всім охота!

І стала пам'ятна Пилява
І для паноти, й козакам:
Для тих — соромна це неслава,
Повічні гордощі — це нам!

Стояла осінь скрізь багата,
В вінки в'язала горді мрії.
І воля, зоряна, крилата,
Вливала в серце вщерть надії.

Тепер напевне вже держава
 Орлом оселиться між нами.
 Бринить повсюди горда слава:
 До волі зламані всі тами!

VIII. ДЛЯ ПОЛЬЩІ ЙДЕ ПОРА ОСТАННЯ

Біжать поляки з-під Пиляви
 І поспішають аж до Львова —
 Всі повні страху та обави:
 Ойчизна згинути готова!

Ляхи, як в Спасівку ті мухи, —
 Докучні чванністю, в'їдливі,
 На безборонних — смілі зухи,
 А з козаками — полохливі.

Пани й військова їх старшина
 Втікали перші з поля бою.
 В дорозі кидав батько сина
 І піклувався лиш собою.

Дорогу довгу вкрили трупи,
 Лежать кругом ранені й хворі.
 Добра з табору — щедрі купи,
 Неначе копи в літнім зборі.

Покинув військо й оборону
 Сам Вишневецький й геть тікати.
 Попасти хлопам до полону?
 О ні, рятуй, громнича Мати!

Козаки б'ють поляків ззаду
І наступають їм на п'яти.
Забули всі вже про пощаду
У час народної розплати.

Вперед, вперед, скоріше далі,
Усе, що ляське, — на руїни.
Одні для кожного печалі:
Прогнати б ляха з України!

* * *

Упав Збараж, а що ж потому?
Куди з козаками летіти?
Богдан вже чує в серці втому:
Руїну сіють мстиві діти.

Скликає він Військову Раду,
При ньому — всі його орлята.

К р и к и

Зробім кінця лихому гаду,
Хай вже сконає Польща клята!

Б о г д а н

Чинили бунт лихі панове,
Звели зо світу короля.
І право шляхтича готове:
Корову в Польщі вчить теля!

Король шукать собі закона
Дозволив шаблею козаку.
Вкраїні панство — перепона
Її трактує, як собаку!

Побиймо ляха в Україні,
 Лишімо ж Польщу при спокої,
 Бо ми не служимо руїні —
 Не треба слави нам лихої!

О б о з н и й Ч о р н о т а

На це не згодні ми, гетьмане,
 Веди відразу на Варшаву:
 Як з Польщі й трісочки не стане —
 Тоді Україна піде в славу!

Попхнімо Польщу до загину,
 Нехай летить собі в безодню.
 Тоді збудуєм Україну —
 Державу вільну, всенародню!

К о з а ц т в о

Веди на Польщу нас, Богдане,
 Мечем заплатим за знуцання.
 Хай згине кодро препогане —
 Для Польщі йде пора остання!

* * *

Летять Богданові загани
 Степом, Поліссям й на Волині.
 Панів вигонять до Корони,
 І знову — блискавки скрізь сині!

А сам Богдан пішов до Львова
 І розпочав його облогу.
 Летіла пташкою розмова:
 Навіки Польща ломить ногу!

І вся панота повтікала,
Остався Львів на власні сили.
Ляхи поспішно правлять вала,
Деруть з русинів шкуру й жили.

Богдан узяв би легко місто,
Та жаль його, юнацькі чари:
Козаки змісять Львів на тісто,
До нитки обдеруть татари...

Веде Хмельницький перемову,
Щоб здався Львів без оборони.
Посли приходять знову й знову
І лєсть плетуть на перегони.

Їдка черва гризе Богдана,
І час цінний іде ні на що.
Не візьмеш ти на розум пана,
Розмови з містом — на пропащо.

Хто тратить слухну нагоду,
Той часто тратить цілу справу.
Богдан би щастя дав народу,
Коли б пішов був на Варшаву.

Нема орлиної відваги
В Богдана з Польшею пірнати,
А ще б краплиночку наснаги —
Й змолв би в порох польські грати.

Веде вже в місті голод танці,
Води дістанеш лиш за гроші:
“Кінець всьому, тепер чи вранці,
Здавайтесь, людоньки хороші!..”

Ударить в місто з всеї сили
Було б відразу по облозі.
Думки ж Хмельницького носили
На мрійних крилах у чертозі.

І викуп взяв Богдан за Львова,
Лишив в спокої любе місто.
Була ж нагодонька чудова
Змісити Польщу тут на тісто...

* * *

Богдан подався на Замостя,
Бо вимагало військо дії.
Його приймали скрізь, як гостя,
Що всім несе святі надії.

Усю дорогу дзвонять дзвони,
Народ стрічає з образами:
“Почуй, Богдане, наші стони,
Вступися, гетьмане, за нами!..”

Ляхи втікали, як отари,
І з димом йшли всі їхні села:
Справляли празники татари,
Козакам — доленька весела!

Замість кільцем оточили,
Зловить, як рибку, на облогу.
Хоча зростали війську сили —
Його взять штурмом мало змогу.

І підкосила смерть косою
У час облоги Кривоноса.
Він для поляків був осою
Й мечем рубким їм стриг начоса.

Але Богдан веде розмови
І виявляє тиху ласку.
Якісь в душі його окупи,
Якусь він бачить скрізь опаску.

Кладе він всі свої надії
На короля, немов на скелі:
“Він радо сповнить наші мрії,
За нього будем ми веселі!”

І знову військо крик здіймає:
“Чого марудитись з поляком?
Робив він лихо нам безкрає,
А ми на нього сунем з ляком!

Тепер кінця зробити б ляху,
Коли в очах усім Пилява;
Від несподіванки та страху
Стовпом завмерла вся Варшава!..”

Богдан посольство до Варшави
Послав на вибір короля.
Упень тріщать державні нави,
Тряслась вся польська земля.

“Нам треба слухатись наказу,
Що дасть новий король для мене.
Тоді зміркуємо відразу,
Що нам дорічне й що зелене!”

Богдан стоїть за Казимира:
“Хай королем у Польщі стане!”
Цвіте йому надія щира:
Засяє право нам кохане!

Дає Замістья викуп добрий,
Богдан не хоче лити крові:
Відважний завсіди й хоробрий,
Та любить гратись в перемови.

Тряслася з галасу Варшава,
Бо Казимира не хотіла,
Але Хмельницького обава —
І шляхта стелиться несміла.

І Казимир став в Польщі паном,
Богдан звів голову угору:
“Зроблюся правним я гетьманом,
Кінець кривавому роздору!”

Король посольство шле Богдану
І зве його ласкавим другом:
Нехай послушний буде пану
Й чекає приказу — за Бугом...

Богдан йме віри королеві:
Збулись найбільші наші мрії!
І сили всі його сталеві
Намарно плісніють без дії.

Ревуть гармати, як ті громи,
Богдан бенкети гучно править:
Настало свято й для сіроми —
Вона гетьмана в піснях славить!

Здійма Богдан облогу мляву
І в Україну поспішає:
Він переміг уже Варшаву
І щастя світиться безкрає!

Чого тобі, ясний Богдане,
Так пахне ласка королева?
Таж військо в тебе, як обране,
А зброя їхня — вся крицева!

Хто звук в покірливім поклоні
Складать прохання королеві,
Того тримають на припоні
Набуті звички, як сталеві.

ІХ. І ДЗВОНЯТЬ В КИЄВІ ВСІ ДЗВОНИ

Гряде Богдан, як тур, додому,
За руку з ним у танці слава:
Завдав ляхам навік погрому
І перед ним тремтить Варшава!

Волинь покрилася снігами —
Уся мигтить в ясних перлинах.
Цвіте, як маком, козаками
В полях та в зоряних долинах.

Біжать назустріч їм оселі
І грають дзвони великодні.
А козаки пливуть веселі,
Бринять колядоньки народні:

“В Русалимі дзвонять дзвони —
Чути в цілій Україні.
Перестаньте, сльози, стони:
Бог родивсь вночі на сні!

В Русалімі дзвоняць дзвони —
Радість в цілій Україні.
Вже в нас повно оборони:
Бог родивсь вночі нам нині!

В Русалімі дзвоняць дзвони —
Свято в цілій Україні.
Зникли волі перепони
І кінець прийшов руїні!”

* * *

Ой то не сонце на світанні
Встає у пурпурі зі сходу —
Хмельницький в пишному убранні
В'їжджає в Київ до народу!

Чого ж то грають дзвони мідні,
Святкові дзвони великодні:
Гетьман й війська його побідні —
Це гості в Києві народні!

Сипнуло сонечко проміння —
І Київ в сяйві, як перлина.
О слався, городе спасіння,
Ти — Мати руських міст єдина!

Он тиха церква Десятинна —
Там спить святий творець держави.
Від нього точиться невпинна
Ріка безбережної слави.

Горять хрести в яснім промінні,
Он Лавра — вічна наша слава.
В душі б'є зоряна заграва,
А в серці — воннощі весінні!

Печери там в землі глибокі
Культура давня покопала,
І в ній перстами Многоокий
Подав завіти Ідеала.

І вже бринить свята Софія,
Над нею товпляться віки.
Ти – наша гордість, наша мрія,
Твір Ярославої руки!

І сяє Київ у промінні –
Святе джерело слави й Віри.
Тут мрії, зоряні, весінні,
Любов народня тут без міри.

Тут наша вся блискуча слава,
Тут мрії горді повставали.
Зростала в Києві держава,
І тут родились Ідеали.

Прадавній тут Дніпро-Славута
Купає в сонці буйні хвилі,
А в них – вся гордість наша сута,
Всі наші мрії орлокрилі.

Найкраща серцю – рідна мати,
Ще кращий – Київ в цілм світі.
Тут наші зоряні палати,
Тут наша слава в буйнім цвіті.

Для серця нашого розрада,
Він Україні всій – столиця.
Нема над нього в Русі града,
Йому все мусить поклониться.

Пливуть козаки, в небі — зорі,
А перед ними — місяць красний.
Горять обличчя їх суворі
І б'є з очей огонь негасний.

Козаки йдуть — невинна лава,
Гримить музика — грім по горах.
Над ними блискавкою слава
Провадить танця на просторах.

На переді — Богдан в промінні,
В червонім, з золотом, кунтуші.
Горить бунчук в яснім камінні
І сяйво б'є йому з душі!

Баский румак під вожем крає,
Хмельницький зводить зір високо.
Народу — товпище безкрає,
Де тільки глянуть може око!

Ясні над гетьманом прапори
Рокочуть гордісно про славу:
Нема в нас польської вже змори,
Забито панщину лукаву

Полковники кругом Богдана,
Немов круг місяця ті зорі.
До нього в них — любов і шана,
До нього — відданість в покорі.

Під ними грають пишні коні,
Блищать на сонці жупані.
Мечі крицеві в них в долоні,
Що добре знають їх пани.

Усі Богданові орлята —
В боях гартовані, суворі.
Одежа й зброя в них багата,
І радість сяє в їхнім зорі.

* * *

Ой то не місяць срібним колом
Посеред зірок в небі грає —
Богдан Хмельницький з ясным чолом,
А з ним — полковництво безкрає.

І дзвонять дзвони великодні,
Церков у Києві — аж двісті.
І щастя, й радість всенародні
В святково прибраному місті.

Богдан у Золоті ворота
На білім конику в'їжджає.
І сяє все від срібла й злота,
І щастя перлиться безкрає!

Так тут в'їжджав творець держави —
Князь Володимир і бояри.
І лади їх, ясні Хупави,
Метали хорсові їм дари.

Народ шаліє й вголос плаче,
Під небо пнеться горде "Слава!"
Гримить все місто це козаче —
За лавою йде струнко лава.

Музики грають без устанку,
Гармати б'ють, весінні громи.
І дзвони срібні ще від ранку,
І сальви збройні без утоми.

Жінки й дівчата килимами
Дорогу встелюють гетьману.
Усе студентство біля брами
Очами постать їсть жадану.

Майор'ять прапори в промінні
І бунчуки горять від злота.
Вся булава в яснім камінні —
Аж блиснули Святі Ворота.

І хто забути вічне може,
Цю славу зоряну хвилину?
Вона для нас — пророцтво Боже
Й віки не ляже в домовину...

* * *

І духовенство в злотій лаві,
І сяють ризи неозорі.
Митрополит у пишній славі,
І все чернецтво в повнім зборі.

Спинилось сонечко із дива
І радість земну оглядає.
Проміння сиплеться, як злива,
На свято, зоряне, безкрає.

І повно люду в Божім храмі,
Митрополит молебня править.
В густому воннім фіміямі
Хор стоголосий Бога славить.

В свічках горить Свята Софія,
Богдан від щастя ревно плаче:
Збулась велична, горда мрія,
Збулося марення козаче!

Летять гарячі піснопіння,
Весь храм схилився на коліна:
Господь подав своє спасіння —
І стала вільна Україна!

І нерушима Марія
Народ вкриває Омофором.
Летить до неї тиха мрія
З усіх грудей солодким хором!

У хмарах вонного кадила
Вона народ ясний цілує.
А той зірвавсь на горді крила,
І в небо лине алілуя!..

І дзвонять в Києві всі дзвони,
Всі дзвони, срібні, великодні.
Цвітуть у серці анемони,
В душі горять огні Господні.

Церковний князь в своїй палаті
Приймає славного гетьмана.
І з ним — полковники крилаті
Й вельможність київська обрана.

Підносять повні чаші вгору
І п'ють за щастя України:
“Щоб Бог скінчив побіду скору
Й беріг народ свій від руїни!”

І славлять віршами гетьмана
Ченці, духовні професори:
“Надія наша ти кохана,
На тебе звернені всі зори!”

І патріярх з Єрусалиму
Вітає гетьмана від Сходу:
“Зменші бундючні роги Риму
І вірі правій дай свободу!

Ти — князь єдиний всеї Русі,
Будуй очолену державу.
І в цій військовій завірюсі
Хай Бог пошле козакам славу!”

* * *

І вийшли зорі на сторожу,
І чують: Київ весь співає —
Із мрій віків корону Божу
Від повні серця виплітає!

Такого свята ще не правив
Старезний Київ спередвіку.
І кожен палко Бога славив,
Що Україну взяв в опіку!

Усі надії на Богдана
Складає Київ в мрійній славі.
Свобода злине нам кохана
В своїй оновленій державі!

Втікає сон від мрій Богдану:
Держава вперше тут засяла,
Він відбудує Русь кохану,
Ворожі вирве з неї жала!

І дзвонять дзвони великодні:
Богдана князем нарекли.
Усі Святителі Господні
Рятують Русь Христову з мли.

І відновилася держава,
 Богдан Хмельницький став на чолі.
 Упала панщина лукава,
 У шовк убрались босі й голі!

Х. ВЕДЕ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПЕРЕМОВИ

І затривожились сусіди:
 Росте гетьман козацький в силу,
 Часті Хмельницького побіди
 Дадуть Україні волю милу!

Послів лукавих стали слати
 Сусіди заздрі до Богдана.
 І в Переяславі палати
 Гудуть по цілих днях від рана.

Воскресла знову Україна,
 І шлють посольства їй держави.
 Безсила вчора ще руїна —
 Сьогодні повна честі й слави.

І всі хочять собі вигоду
 Якусь з Козакії здобути.
 Але гетьман не дасть на шкоду,
 Бо знає добре пах отрути.

Відкритий, щирий у розмові,
 Він правду ясно ріже в очі —
 Богдан не звик ховатись в слові
 Й послів сміливістю лоскоче.

Гетьман говорить по-латині —
Він знає мову цю, як рідну.
І бачать завжди, вчора й нині,
Його одну поставу гідну.

Немов стрільчата осокура,
Хмельницький зростом був високий.
Велична постать крутогора,
Козак моторний, темноокий.

Бринить задума в нього з чола,
І сяйвом б'ють глибокі очі.
Пошану сіяв він довкола,
Як місяць в зірок серед ночі.

Послів приймає — цар державний,
Що зріс в придворній пишній славі.
При ньому збір старшини славний
Боронить честь в блискучій лаві.

Богдан, як тур, міцний на дусі,
Та запальний, немов солома.
Йому б носитись в завірюсі
І, як в могилі, душно вдома.

Погляньте в бої на Богдана,
Коли він мчить на коні:
Його не млоїть куля й рана,
Немов зродився на огні.

* * *

І Кримський хан стає Богдану
Міцним приятелем сердечним.
Проте не можна вірить хану
І бути завжди безпечним.

Татари доти будуть вірні,
Аж доки можна грабувати.
Того не стане – непокірні,
Руїну сіють їхні чати.

Веде Хмельницький перемови:
Чи не зв'язатися з султаном?
Поможе скинути окупи
Йому, бо пахне нашим ланом:

“Створити хочу я державу,
Від Польщі зовсім незалежну”, –
Султан смакує смілу справу:
В потребі поміч дасть належну.

Послів прислали молдавани –
Богдан приймає їх охоче.
Для них у нього повно шани –
Вмішалось серденько дівоче.

Князівна пишна в них, вродлива,
В Богдана – син Тиміш, вояка.
Була б це парочка грайлива,
Як не спече Розанда рака.

Прислав послів Волох й Ракочі –
Шукають помочі в Богдана.
Кайдани скинути охочі,
Коли б нагода довгождана.

Врядив до гетьмана Богдана
Й Московський цар свого посла:
“Цареві доля ваша знана,
Він не попустить вас до зла!”

Посли несуть багаті дари
Й дають гетьманові в пошані.
Для всіх в Богдана — милі чари,
Для всіх — слова ясні обрані.

Незнаний всім Богдан був вчора —
Володар славний він сьогодні.
Хоч доля часто нам сувора,
Але сміється й край безодні.

Проходять люди повз палату,
А там торгуються послы:
“Пошли ж уміння, Боже, тату
Україну вивести з імлі!”

А он старий став на коліна
Перед палатою в молінні:
“Хай сяє вільна Україна
У теплім соняшнім промінні!”

* * *

А ось і з Польщі знать вельможна
У Переяслав прибула
Довідатись, чи якимось можна
Грізного збутися їй зла.

Послы привезли в щедрім дарі
Коштовні гетьманські клейноди;
Богдану, може, в милім чарі
Миритись викличуть охоти.

Король ласкаві шле привіти
І любим зве його гетьманом.
Прощає все, що милі діти
Йому вчинили під Богданом.

Зібралось військо на майдані,
Гармати б'ють, немов ті громи.
Музики тнуть, як на Йордані,
Скрізь повно панства та сіроми.

І ось Богдан серед старшини,
Над ним схилились бунчуки.
Горять огнем на них перлини,
І струнко стали козаки.

Посли з Варшави в повній шані
Читають лист від короля.
І тихо-тихо на майдані,
Щоб свято чула вся земля.

Чужі посольства в пишних шатах
Усі на площі в повнім зборі.
Стоять завмерло, як на чатах,
Обличчя витяглись суворі.

По всьому знати: з козаками
Король у мирі жити хоче.
Тепер на них шукає тамі
І їхні гордощі лоскоче.

І перемир'я врешті склали –
Сидіти тихо хоч півроку.
Та панство ладило кинджали
Й про помсту мріяло жорстоку...

* * *

І знову сейм гуде, як бджоли, –
Не хочуть миру й чуть з Богданом.
Впрягнути хлопа знов в гринджоли
Чи то мечем, чи то обманом.

Поляки знов спішать до бою,
На чоло ставлять короля.
Немов те море в час прибою,
Кипить вся польська земля...

XI. ЗБАРАЖ ТА ЗБОРІВ – НАША СЛАВА!

У бій Хмельницький виступає
І шле кругом універсали:
Ляхи нам палять Ідеали
Й готують лихо знов безкрає.

Засів Богдан в столичнім граді,
У славнім місті Чигирині.
З усіх сторін до нього раді
Несуться смілі курені.

І панство наше до Богдана
На службу рясно приставали.
Світила воля всім кохана,
Нові родились Ідеали.

Гетьман полки міцні формує,
Летять на бій вони орлами.
Тривоги в серці відчуває –
Ой, бути стогону для Мамаї!

І військо суне по Волині,
Богдан щомить чекає хана.
А той не йде, як вчора й нині,
Й кипить душа тужна в Богдана.

Нові Богданові орлята
Ведуть на бій рвачкі заґони.
Юрба Гараськова завзята
Взяла Остріг без перепони.

А Кривоносенко без втоми,
Як вовк, Поліссям мчить без спону.
Донець набрав заґін сіроми —
І враз Заславль в руках з розгону.

Повстала й в Києві сірома —
Три дні католиків рубала.
І з того часу в себе вдома
Ляха й уніта вже не знала.

* * *

Полковник Кричевський з орлами гуляє,
Де може — скубе Радиви́ла.
Злітав він усе Білорусся безкрає,
Й відважна зросла йому сила.

Провадить сміливо свого заґона,
Не взяти його Радивилу:
В'юном він висковзує навіть з-під лона
Й руйнує литовську силу.

Та хитрий литвин оточив таки лева
Й застукав Кричевського в лісі —
І гине козацька сила сталева,
А сам пан полковник — у місі...

Раненого лева взяли до полону —
Увесь він у ранах та в крові.
І ставить йому Радивил охорону:
“Живи нам, герою, з любові!”

Ударивсь Кричевський об дуб головою:
“Не хочу від ворога ласки!”
І бився об дерево, й кидав собою,
І вмер, не стерпівши поразки...

* * *

І спалахнув весь Край в заграві,
Кругом — розбої, кров, руїна.
Танцюють блискавки криваві,
В огонь убралась Україна.

І ось нарешті йдуть татари,
Немов голодна сарана.
Дорогу світять їм пожари,
І маком червиться вона.

І на Збараж пішли козаки —
Туди махнув вождь булавою.
Майорять всі ясні ознаки:
Ой, бути там страшному бою!..

* * *

Пани велике військо мають,
Але марудяться без руху:
Один одному дорікають,
Без впину сварка, скільки духу.

Почули раптом, що в Богдана
Козаків, як піску морського.
І колотилися від рана,
Що в них на силі й зброї — вбого.

Як виїжджав Ян до походу,
Кінь оступився в короля:
Біда готова для народу,
У небезпеці вся земля!

Король звінчався з братовою,
Тепер Господь усіх карає...
І як ставати тут до бою,
Як військо в ворога безкрає?

Ляхи лаштуються втікати,
Прапор їм блискавка розбила.
Рятуй усіх нас, Холмська Мати,
Бо проти нас – Господня сила!

Ярему панство кличе знову:
Хай небезпеку він відверне,
Нехай подасть правдиву мову
У це становище прескверне!

І під Збаражем військо стало,
Тут добре місце в обороні:
Кругом вода й лісів чимало,
А в козачні й татар – все коні.

І ось козацтво налітає,
Кривавий бій гуде до ночі.
Поляк лякливий відчуває,
Що знаки сповняться пророчі.

І Вишневецький бився левом,
Та й Морозенко не з лякливих.
І повне поле гуком, ревом,
І стоном смерті нещасливих.

Скрізь повно труп'я, повно крові,
Ясних панів зморив сон вічний.
Козак короткий у розмові —
Гуляє меч його двосічний...

Ляхи замкнулися в таборі
І окопалися валами.
Козаки ж, люті та суворі,
Все сторожили їх у брами.

І, мов під віником та миша,
Сидять пани в страху без руху.
Лиха й обманлива їх тиша,
Козаки б'ють їх, скільки духу.

Хвороби, голод та незгода
Ляхів косили без упину.
Козакам мила насолода:
Послать їм кульку шохвилину.

Ляхи лукаво перемову
Ведуть з Хмельницьким без устанку.
І їх посольство знову й знову
Товчеться в таборі від ранку.

Козацтво голосно лютує:
“Чому Богдан не б'є відразу?
Таж перемоги всі навсує,
Коли не скінчим цю заразу!

Веди на приступ нас, Богдане,
Там голод тне на повну пашу.
Нехай вже щастя раз настане —
Скінчить ляхоту цю ледашу!..”

Але Богдан провадить далі
Свою непевну гру з ляхами.
І чути скрізь погрози й жалі:
Гетьман побіді ставить тамі...

* * *

Король зібрав велику силу
І до Збаража, скільки духу.
Богдана за ойчизну милу
Ураз зітре на потеруху!

Король у Зборова табором
Готовий ворога стрічати.
Усе своїм пильнує зором,
Про все клопочеться, як мати.

Богдан спішиться з-під Збаража
Зустріти короля на полі.
А тут нехай панота вража
В облозі жде своєї долі.

І люті кинулись татари,
Щоб взяти Яна до полону.
Встелили боїще, як хмари,
Усе здригнулось з крику й стону.

Козаки вдарили, мов тури,
І задрижала вся земля.
Летять полки – міцні, як мури,
Аж темно в очах в короля.

Тіла панів – снопи на полі,
Як за врожаю буйні копи.
Король, як вовк, в ворожій колі,
Його не випустять вже хлопи.

І кожен ворога рубає,
Ляхи втікають, де хто може.
Рятунку жодного немає,
Пропало військо все вороже.

А зверху цебрами ллє злива,
І гине копами панота:
“Уже тобі, Польще́ зрадлива,
Остання світиться Голгота!”

Грізні козаки та татари
Кругом насіли короля:
“Кладись, нещасний, хоч на мари,
Бо вже ворушиться земля!”

Та ось Богдан гукає: “Згода!
Кінець рубати брату брата!”
Козаки мліють: “Перешкода
Упень посікти врешті ката?..”

Спинилась тихо мста кривава,
Хоч лях стояв вже край безодні:
Збараж та Зборів — наша слава,
Горіння помсти всенародні!

Рука здригнулася в Богдана,
І він не скінчив короля.
Це Україні — смертна рана,
Яку понесла вся земля.

Збараж і Зборів — наша сила,
Та вождь не вмів схопити нагоди.
Не осідлав всеможні крила
І не помчавсь на живні води...

Бо хан узявся тут сплітати
Таємно з ляхом перемови,
Кусе він Волі нашій грати
На перемогу цю окупи.

Старші хитали головою,
Гуде джмелями вся сірома:
Щось не в порядку з булавою,
Гетьмана їсть липка оскома!

Та це ж була ясна нагода
Погнати душу з тіла лягу.
Сміялась Краєві свобода,
Але Хмельницький знов дав маху.

Знялась до бою Україна,
Борців, як хвиль у бурнім морі.
Богдан же гне свої коліна
Перед Варшавою в покорі...

ХІІ. ГОТУЙСЯ ЗНОВУ НА ПОЛЯКА!

Богдан по бої в перемови
Із королем: як бути далі.
А той готов на всі обнови,
Козакам вволити всі жалі.

Усе він зробить для Богдана,
Як стягне той полки додому, —
Вкраїна житиме кохана,
Король не ворог же нікому!

І склали Зборівську умову —
Богдан звільнив Збараж і Зборів.
Гряде додому в славі знову,
Як переможець всіх роздорів.

Богдану знов троянди слави
Аж до столиці Чигрина:
Побив поляків довгі лави
І дав терпкого їм вина.

І знову дзвонять срібні дзвони —
Весь Край Хмельницького стрічає.
В душі трояндяться Сіони,
А в серці щастя сонцем грає.

Приймає Київ знов Богдана
І знову там весінні чари.
Побив чванливого мостьпана,
Для Польщі теше чорні мари!

Чому, чому, ясний Богдане,
Не Київ град тобі столиця?
Таж там москаль небаром стане
І мусиш ти йому скориться...

Не в серці став гетьман на чати,
Обрав собі він Чигиринá.
І плаче тихо Київ-мати:
Не вийде в користь новинá...

* * *

Осівсь Богдан в своєму граді,
Над ляхом славний переможець.
Усе лихе давно позаді,
В царській пошані запорожець.

В палаті гетьмана від рана
Послів сусідських довга лава.
Бринить усім ясна й кохана
Нова Козацькая Держава.

Богдан поводитьсь по-царськи,
Столиця пишна — Чигирин.
В палаті звичаї лицарські
Й гостинність сяє з всіх шпарин.

Заклав Богдан свою менницю,
І німці б'ють козацькі гроші.
Прикрасив щедро всю столицю,
І сяють скрізь вабкі розкоші.

Горить у золоті палата,
Біля Богдана — гайдуки.
І вся старшина, мов крилата,
На знак гетьманської руки.

Біля Хмельницького сторожа
Його вартує день і ніч.
Не раз було рука ворожа
Мечем шукала славних пліч.

Посли вчащають до гетьмана,
Бенкети правляться в палатах.
Гетьманська Рада ще від рана
З Виговським-писарем на чатах.

О, той Виговський догоджати
Послам усім сердечно хоче.
Він знає настрої палати,
І слово писаря пророче.

З поляками він пан вельможний,
А в московитів – раб покірний.
Його своїм вважає кожний,
Для кожного – слуга він вірний.

Бо бути треба дипломатом,
Ховати правду до безодні,
Листом стелитись перед катом
І вести мови великодні.

Посли не знають, що й почати,
Бо в Краї ніби ще Варшава,
А в Чигрині – царські палати
І незалежна держава.

Кипить, як кип'яток, Варшава:
Не хоче з хлопом помиритись.
І, мов сліпа бундючна гава,
До смерті й далі прагне битись.

Вона сама собі могилу
Руками задрими копала.
На це губила буйну силу
В ім'я якогось ідеала.

Що їй ця Зборівська умова –
Соромна згадка на папері.
Пани не хочуть з неї й слова
І пхають всіх і все за двері.

І пише тайно Верещака
Не раз Хмельницькому з Варшави:
“Готуйся знову на поляка,
Бо тут на тебе зрадні лави”.

І сум Хмельницького хватає:
І знов війна, і знов руїна,
І знову лишенько безкрає
Терпіти мусить Україна...

Сумління шепче до Богдана,
Як він з ним в лютій боротьбі:
“Була не раз нагода дана
Скінчити з Польщею тобі.

А ти все віриш королеві,
Бо він у тебе все в пошані.
Забув, що лиш мечі крицеві
Надії сповнюють бажані?

Забув хіба – Богун й Чорнота
Тобі все кажуть про одне:
“Україні буде лиш Голгота,
Як Польщу смерть тепер мине...”

Не спить Богдан, і довгі ночі
Думки про задрісну Варшаву:
Закриє Край навіки очі,
Як не збудуєш Русь-державу.

Лиш вільна держава
Дасть Краю спасіння.
Зрадлива ж Варшава –
На Волю каміння!

Коли ти Варшаву
Обернеш в руїну,
Збудуєш Державу –
Ясну Україну!

Не дай віри вовку,
Як впав у засіку,
Скрути перш голову —
І спокій довіку!

* * *

Богдан Вкраїну порядкує,
Новий заводить всюди лад,
Але душею ясно чує:
Війна гряде, чи рад не рад!

Панота стала до України
Лиха вертатись, як додому.
І оживали знов руїни,
Й впрягали знов в ярмо сірому.

Народ у люті галасує,
Жене ясних панів кілками:
“То ми три роки бились все,
Щоб ви були пани над нами?”

І панські знов горять оселі,
По всій Україні знов пожари.
Сумні селяни, невеселі,
Панів стрічають, як татари.

Чутки грасують цілим краєм:
“Богдан продав свого народа!
То ми в боях за це вмираєм,
Щоб знов панам була свобода?”

Лишилась панщина кривава,
Плетуться знов селянству пута,
За день наступний знов обава,
Знов зуби шкїрить доля люта....

Богдан усіх тягнув в орлята,
Тепер вертайся знов в неволю?
І вся ватага ця крилата
Кляла Богдана й рабську долю.

І простягали гордо крила,
Летіли знову на свободу.
Росла на о́чах людська сила —
Найкращий цвіт свого народу.

Ясні надії на Богдана
Народ поклав в своїй неволі:
Не буде більш омели-пана,
Не будем більш ходити голі!

Та вождь був син свого часу —
Не дооцінював народу.
А доля в руки пхала масу —
Сідлай конем ясну нагоду!

Шаліла панщина без міри,
Знеси її, ясний Богдане!
Нехай минуть пани-вампири
Й селянство наше вільне стане!

Але гетьман німий на крики,
Йому чужа селянська доля.
Помітно падає Великий
І скрізь росте вабка сваволя...

І безлад суне між народом,
І голод з мстою скрізь у танці:
“Нас панство видушить ізгодом,
Бо нас цураються обранці!”

Було, й Богдан боявся зміни,
Що в Україні наступила:
Ущерть запальної скрізь піни,
І всім ростуть задовгі крила.

Усі повстали на поляка,
Та кожен мислив про своє.
Несеться мрія неоднака
І неоднакове снує.

Порвали віжки буйні коні,
Понеслись дико край безодні:
Чи ж їх втримати на припоні —
Ці люті хвилі всенародні?

Народ повсталий не спинити,
Як не спинити морські хвилі.
Самі ж чумарки й рвані свити
Уже отямитись не в силі...

І часто діялось навколо,
Чого й не снилося Богдану.
І сів зморшки сум на чоло,
Й лишав у серці хресну рану.

Непослух сильно бив Богдана,
Як б'ють весною квіт морози.
Свої орлята гірше хана
Для справи сіяли погрози.

Кругом анархія шаліла,
Куслива, заздра шарпанина —
У нас вона відвіку сміла
І задихалась в ній людина.

В хаосі безладу та зради
Підносить роги вже Руїна.
І тільки під бичами влади
Росла в Богдана Україна.

Гетьман стояв в бурхливім морі,
Зо всіх кінців – жорстокі хвилі.
І хоч кусливі та суворі,
Його звалить були не в силі.

Пішло селянство все в козаки,
Ніхто не хоче до землі.
І знати скрізь грізні ознаки:
Видніють бунти он у млі!

Вся Русь Великодня чекала –
Загине панщина лукава.
І вийме з нас отруйні жала
Своя відновлена держава:

“То ми на те лиш воювали,
Щоб знову йти в невольні хлопи?
Щоб з нас знущалися шакали,
А ми – пшениченьки їм копи?”

Богдан реєстри дрібно пише,
А “чернь” їх палить на огні.
З Варшави ж крик несеться звище:
“Не хочем хлопа на коні!”

Танцює голод цілим Краєм,
Богдана мучать комісари.
Де пахло згодою та раєм,
Тепер немов пройшли татари...

Ой, тяжко родиться Держава
 В жаских пожарах та в огні.
 А серед боязких обава
 Вже мчить на юдськім скакуні...

ХІІІ. ПОРА ВЖЕ СХИЗМІ ВТЯТИ ЛАПИ

І знов бундючний сейм в Варшаві
 Війну наказує Богдану:
 “Не може Польща жить в неславі,
 Скрутімо в пень голоту п’яну!”

Веде панота змову з ханом,
 Платить данину знов готова;
 Щоб в Україні бути паном,
 Потрібна з ханом перш умова.

Злякався хан снаги Богдана,
 Чи той йому не скрутить в’язи.
 Міцний сусід, тепер без пана —
 Та тож труйне кубло зарази.

І хан невпинно, в таємниці,
 Веде з ляхами перемови.
 Вони обіцяють копиці
 Й прийнять готові всі умови.

Старий Потоцький в Україну
 Ввірвавсь вовком на Поділля
 І все обертає в руїну,
 Пожаром світяться довкілля.

І пощо, пощо ти, Богдане,
Пустив звір'я лихе на волю?
Тепер від нього все пов'яне
З огню пекельного та з болю!

Знов Україна скрізь палає,
Усе, що дише, — вмить до зброї.
Повстало військо скрізь безкрає
Й на панство суне в лютім бої.

Знову пішли кругом загони,
Втікає панство до Варшави.
Орлята стали вже без спони
В боях за Край шукати слави.

Січе Нечай панів в довкіллі
І день, і ніч не знає втоми.
Й дрижало панство на Поділлі
Під вдаром месничим сіроми.

Застукав лях Нечая в Краснім
І бивсь орлом той аж до ранку.
Але несила в місті власнім —
Поліг у славі на останку...

Богун із Вінниці з орлами
Порядки робить на довкіллі.
Про нього слава мчить без тами
По всьому красному Поділлі.

Пішли на хитрощі поляки,
Щоб Богуна зловити в руки.
А він їм нюхатъ дав табаки,
І довго чхали ті з розпуки...

І прилетіло військо свіже —
Поляки кинулись втікати.
Жене козак, рубає й ріже,
І з димом вгору йдуть палати.

І трупом вкрилася дорога,
Поляки бігли в Кам'янець.
Лишили все, й благали Бога,
Щоб вже Богдан їм дав кінець.

* * *

І Польща знову закипіла,
Король війська на бій збирає:
“Та Русь зробилася засміла,
Її переступство безкрає!”

Посол пригнався аж від Папи,
Війну нагнить святий Отець:
Пора вже схизмі втяти лапи,
Пора покласти їй кінець!

Гріхи сам Папа відпускає,
Коли хто піде воювати.
Король бундючно прирікає:
“Ми хлопа візьмемо за п'яти!”

Меча святого Папа з Риму
Прислав в дарунок королю,
Щоб схизмі дати крові й диму
І розчавити, як ту тлю.

Летять вістки, як пташки в полі,
Схопилась Русь на рівні ноги:
Коли не хочем жити голі,
Скрутімо Польщі горді роги!

І мов в ріку рвучкі потоки,
Течуть козаки до Богдана.
І він їх шле на різні боки,
А сам чекає з Криму хана.

Прийшли й до нас отці зі Сходу,
Й козацьке військо освятили:
“Здобудьте волю для народу,
А вірі правій дайте сили!”

Митрополит Йосаф сміливий
Набрав священників з собою:
За брата й душу дасть щасливий,
За Віру рветься хоч до бою.

Стоїть Потоцький на Волині,
І жде до себе короля.
Ударить військо б ляске нині —
Й тряслася б польська вся земля.

Але Богдан чекає хана
І тратить марно слухний час:
Чого не зробиш, брате, зрана,
Навік те втрачене для нас!

І поєдналися поляки,
Й великим їхнє військо стало.
У повнім безруху козаки,
Хоч їх злетілося немало...

Поляки йдуть на Берестечко —
Найкраще битись там з схизматом.
Богдане, доля недалечко,
Покінч відразу з нашим катом!

Поляки вправились до бою,
З Хмельницьким битися готові.
Тому ж нещастя пруть юрбою,
Як в Польщі руському попові...

Жона в Хмельницького кохана —
Він їй віддав всю душу й серце.
Вона — все щастя для Богдана,
Його всіх мрій ясне озерце.

Вона солодкий лік на втому,
Немов ті дзвони великодні.
Чаплинський вкрав її був з дому,
Й за це вся Польща край безодні.

І громом вістка прилетіла:
З дворецьким сплуталась жона.
Оце твоя голубка біла,
Твоя розрадонька ясна...

Кипить Богдан, як лев ранений:
Це польська пімста, жінки зрада.
На все готовий лях скажений,
Чекай останнього від гада!..

І шле: повісити зрадливу
Свою дружиноньку кохану.
І чує в тілі млосну зливу,
А в серці голім — гостру рану...

Чому не платиш ти за зраду
Ляхові повно, мій Богдане?
Ти мав би пекло вже позаду,
Сіяло б сонце всім кохане.

Коли б не клався ти на хана,
Бо власна ж рать була безмежна!
То мрія б сповнилась кохана:
Була б Держава незалежна...

А тут поляки на всі боки,
Немає й досі з військом хана.
І душу лиже сум жорстокий,
І рветься серденько в Богдана...

XIV. ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ В ДНІ КРИВАВІ

Знялася курява, аж темна,
Й до неба лине, як ті хмари,
І вістка пташкою приємна:
На поміч грізно йдуть татари!

І всі готуються до бою.
Ой, бути стогону та крові!
І, мов на ярмарок, юрбою
Козаки й жовніри все нові.

Козаки чують — щось недобре
Грозою носиться в повітрі:
В Богдана військо прехоробре,
Та ті татари щось захитрі...

Почався бій, але несміло,
Шукають всі, де дати удара.
І всім на серці накіпіло,
І душу крила сумом хмара.

Король літає по таборі,
А з ним пречиста Холмська Мати:
Рятуй нас, Руська Мати, в горі,
Не дай від хлопа пропадати!

Козаки в бій давно готові,
Але татари мислять зраду:
Посольства тайно шлють ляхові
І стали табором позаду.

Богдан між військом все на чатах,
Конем баским, як вихор, грає,
За ним Йосаф в церковних шатах
Борців Хрестом благословляє.

В червневу п'ятінку ізрана
Все сонце вкрилося туманом.
Почався бій, та без Богдана,
Бо він вовтузиться із ханом.

Лилася кров кругом рікою,
Стелились трупи, як ті гори.
Козаки вправною рукою
Гризуть в ляхів, як миші, нори.

Не раз втікали вже поляки,
Тримати натиску не в силі.
Їх клали копами козаки,
В бою орли ці сизокрили.

Та враз назад біжить піхота:
Вчинив полковник Гурський зраду!
І почалася цим Голгота,
Бо не спинили вкуса гаду...

І Вишневецький кинувсь левом
На військо наше поріділе.
Із лютим криком, диким ревом
На нього пре, як звір'я сміле.

Усе побачили татари
Й стрілою кинулись до хана.
І сіли жахом темні хмари
На чоло змучене Богдана...

Аж хан гвалтує: “Зрада! Зрада!”
Татари кинулись навтьоки.
І їхня буряна громада
Козаків тягне на всі боки.

Татарське місце лях займає
І рве козаків вовком збоку.
А там — безладдя вже безкрає —
Завдав бо рану хан глибоку...

Спинилось сонце в небозводі
І по завзятцях ревно плаче.
Та вже подати поміч годі —
Таке призначення козаче!

А тут, мов з цебра, буйна злива
І вітер б'є козакам в очі.
Природа вся, грізна й гнівлива,
За зраду мстилася до ночі...

Сам же Богдан метнувся за ханом,
Щоб як спинилися татари.
А той вже грається гетьманом,
Й літають зрадницькі примари.

І хан звелів схопить Богдана
Й чуйну приставити сторожу –
Лишилось військо ще від рана
На силу власну й ласку Божу...

* * *

І б'ється об клітку Богдан головою,
І чує: рокочують гармати.
І рветься душа його сміла до бою
Та клітки йому не зламати...

Чотири вже роки воює за волю,
Як мати горлива за діти.
І ось на заплату попався в недолю,
У хана в кайданах сидіти...

“А там мої браття у крові та в поті,
Мов діти без батька, конають:
Розп'яті ляхами на лютій Голготі,
За втечу мене проклинають...”

Он крики військові... Ранених он стони...
Он військо побите втікає...
І в серці зболілим сполошні б'ють дзвони,
А душу їсть лихо безкрає...

В неділю рано, мов у крові,
Знялося сонечко з постелі.
І з світом в бій усі готові,
Та козаченьки невеселі:

Немає мудрого гетьмана,
Нема кому порядок дати.
А всі готуються від рана
Криваву ниву пильно жати.

Самі козаки, як ті бджоли,
Що втратили ведущу матку:
Без проводу іще ніколи
Ніхто не ставив теплу хатку.

І тільки вчуто, що Богдана
При війську рідному не стало, —
Відразу зверху задрість п'яна
По владу суне гостре жало...

Поляки кинулись у люті
І грізно рвуть козацькі мури.
А ті, безладдями потруті,
В одинці гризлися, як тури.

В ляхів — роз'ярена кіннота,
У нас — безладдя без гетьмана.
І засвітилася Голгота
В святу неділеньку від рана.

І вкрилось трупами все поле,
Козак піддатися не хоче:
Ранений тяжко, ріже, й коле,
Й приймає люту смерть охоче.

Митрополит під кулі скаче,
Усіх підтримує на душі:
“Зростає щастя вже козаче,
І доля квітне в завірюсі!”

З Хрестом в руці, між козаками
Він на коні, як сонце, сяє:
“Пречиста Мати Братська з нами,
Здобути Волю закликає!”

Богун несміло став гетьманом
І кинувсь військо рятувати.
Він бивсь завзято з гордим паном,
Виводив військо поза ґрати.

Козаки гризлися вовками
І хитро з бою відступали,
І край смертельної вже брами
Сміливо йшли за валом вали.

* * *

Втекли козаки з поля бою
І трупом вкрили бойовище.
За ними лях жене юрбою,
З мушкетів люто в задніх свище.

Підкрався лях й митрополита
Списом пробив зрадливо ззаду.
Святая кров була розлита
Катам невірним на розраду...

Служитель вірний був Богдану.
Життя поклав за нашу волю.
Він серцем чув народню рану
Й за Україну рвався з болю...

Ішло нам щастя недалечке,
Та завершилось через гада,
Бо нам створили Берестечко
Своя та ханська мстива зрада...

Завзято билися з ляхами,
Орли козаки до останку.
І мало хто діждався ранку,
Бо славу смерть прийняв без плями.

Героїв згинуло без ліку
Під Берестечком в дні криваві.
І пам'ять їх не вмре довіку,
І жити буде вічно в славі.

Поляки верх взяли з незгоди,
Бо нас їм видали татари.
Не продавав козак свободи,
За Україну ж – хоч на мари!

* * *

Маленький острівець на Стирі,
Хоробра молодь там засіла:
“Не можна з ляхом жити в мирі,
Нам позосталась лиш могила!”

Вони кривавились у шалі
Й від Берестечка відступили.
І щоб не ждять кінця на палі,
Набрались знову люті й сили.

На острівці було їх триста,
Усе хоробрі юнаки:
“Рятуй нас, Матінко Пречиста,
Від помсти ляської руки!”

І шлють бучні ляхи загони,
І ті летять на них у гніві.
Завзяті всіх кладуть без спони
Й співають гімни Чистій Діві.

Здуміли з дива можли дуки
І шлють до них свого посла:
“Здавайтесь сміло на поруки,
Не буде жодного вам зла!”

“Не можна жить з ляхами в мирі,
Не можна вірить їх словам.
Ми тут загинемо на Стирі,
Живий ніхто не здасться вам!”

Усе своє майно багате
Юнаки кидають у воду:
“Прийди й візьми маетки, кате,
Шукай до нас мілкого броду!”

Не знає лях ні в чому міри,
Віки із ним у нас незгода.
Не хочем римської ми віри,
Над все козакові – свобода!”

І два полки ляхи послали
Привести смілих королеві.
Та в тих – козацькі ідеали,
Й самі вони, немов сталеві.

Наклали польських трупів гори
І привели всіх до розпуки.
Самі ж стоять, як осокори, –
Не йдуть панам ясним у руки!..

Два дні юнаків люто брали,
Рознесли острів весь дочиста.
І за народні Ідеали
Життя своє поклали триста!

* * *

Усіх побило Берестечко,
Усім принесло лиха вщерть:
Московське знесло нам яєчко,
А польській волі довгу смерть.

По Берестечкові Руїна
Схопила Край наш пазурами.
Та все ж воскресла Україна,
А лях у смертної ліг брами...

XV. ПО ВСІЙ УКРАЇНІ Б'Є ЗАГРАВА

Козаки кинулись втікати
З-під Берестечка, як отари.
Нема ніде оселі, хати,
Бо все понищили татари.

Жене Ярема лютим левом,
Рубає ворога на шмаття.
Полошить села диким ревом,
Несе руїну та розп'яття.

Козаки трупом всю дорогу
Від Берестечка постелили:
Зламавши в зраді буйну ногу,
Ще не приходили до сили...

І неслоь вороння, як хмари,
Й клювало спрагло чорні очі.
Вовків збігалися отари
Й вели бенкети серед ночі...

Ранені падали в дорозі,
Ляхи кінчали їх мечами.
А ті платили їм по змозі,
Востанне мстились їм з нестями.

В лісах ховалися ранені,
Та голод там валив їх сотні.
З ім'ям на спраглих устах нені
На вічний спокій йшли охотні...

Король звелів раз годувати
Оцих ранених ради Бога:
“Від ката гріх поживу взяти!”
Й пішли до вічного Чертога...

Ярема суне, з ним пожари
Лячну освітлюють руїну.
І скрізь набігли чорні хмари,
Й полошать голу Україну.

Богдан занадто вірив ляху,
Занадто вірив королеві.
Тепер морозяться від жаху
Його всі задуми рожеві.

Богдан бив вірно та несміло
Й лишав побитого при силі.
Й жалó нестяте знов шаліло,
І знов збирались вражі хвилі.

Богдан був син свого віку
І не цікавився юрбою.
Не добачав в селянстві ліку
Й не вмів повести за собою.

Коли б Богдан на власні сили
Усе поклав був від початку,
Його б події не скошили
І Україна мала б хатку.

Народ на плечах ніс Богдана,
Стелив до сонечка дорогу.
Йому ж на думці — доля пана,
І забував сірому вбогу.

І став весь запал погасати,
Зникала в кращу долю віра:
“В думках Богдану панські шати
І не до мислі свитка сіра...”

* * *

Ідуть дорогою каліки
І пригравають на бандурі —
Вони zostались без опіки,
Обличчя болісні й похмурі:

“Ой Богдане, вражий сину,
Пощо вірив ти поляку?
Ти Україні дав полину
І гроба викопав козаку.

Таж було тобі, Богдане,
Бити ляха до загину.
Ти щадив плем'я погане
Й зрадив Матір-Україну.

Таж були в нас Жовті Води,
Корсунь, Зборів та Пилява.
Ти не мудрий до нагоди,
А тепер на нас неслава.

Ой бодай тебе, нездару,
Не минула перша куля,
І твоїх татарів хмару,
І твого пана круля!..”

Каліки тихо шкандибають,
В устах ні в кого ані ріски —
Про Берестечко все співають,
Як лях козаків сік на тріски...

* * *

Пустив за викуп хан Богдана,
І військо знову той збирає.
Для всіх це вісточка кохана,
Й росте збіговище безкрає.

І шле Богдан універсали,
І дзвонять скрізь в сполошні дзвони:
“Вставай, Україно, на шакали,
Ламай сміливо перепони!”

Палають знов нові пожари,
На всю Україну йде заграва:
Не омине тепер лях кари,
Дрижати буде ще Варшава!

Хмельницький вирвався з неволі
Й спішить направити всю справу.
Повсюду гоїть жалі й болі,
Збирає військо в можну лаву.

Аж чути: нагло вмер Ярема,
Наївшись вволю кавуна.
Не вартий іншого нікчема
Й його вся доля нависна.

Господь скарав лихого Юду,
Що зрадив рідну Україну,
Що сів смерть і кров повсюду,
Міста обертав на руїну.

Хотів всю Русь собі забрати,
На землю задрісний й голодний.
Тепер усі йому палати —
Гробовець тісний та холодний...

Чого, чого кипить людина,
Чого повік їй всього мало?
Таж он несе тобі хвилина
В твої задуми смертне жало!

По всій Вкраїні б'є заграва
І мста провадить гордо танця.
Руйнує землю ляска лава,
Козаки люто б'ють обманця.

Ляхи міста займають раді
Та обертають їх в руїну.
І в жертву помсті та закладі
Приносять в люті Україну...

* * *

В Триліси запеклий лях лине
Узяти містечко хоробре.
З околиць довкільних єдине
Озброєне вміло та добре.

“Здавайтесь! — кричать трилісянам, —
А то вас замісим на тісто!”
Герої одне ясним панам:
“Приходьте й візьміть наше місто!”

Покрили довкілля примари,
Грозою ревуть недалечко:
Це сунуть, як по́страшні хмари,
Поляки схопити містечко!

Поляків незмірена сила,
Загінчик малий оборонця.
Та їх бере смілість на крила
І лине із ними до сонця.

Ще сонце не встало з постелі,
А лях вже напав на Триліси.
Козаки відважні й веселі:
“Не видамось дешево, біси!”

І вдарили польські гармати,
І падає в крові сторожа.
Але з козаками їх Мати,
Пречистая Діва Госпожа!

Напéреді суне німóта,
Що служить за гроші ляхóві:
Трилісам настала Голгота,
До неї вони вже готові.

Всі кинулись люто до бою:
Жінки, чоловіки та діти.
Пожертвував кожен собою
Марії Пречистій у квіти.

Лилась кров завзятців рікою,
Триліси, як свічка, палали.
Та все ж їх рукою тяжкою
Горами поклались й шакали.

І вигнавсь полковник німецький,
До нього підскачила баба.
Косою розмах молодецький –
Й навіки скотився нахаба...

І трупи все місто покрили,
Все ляські наїздницькі трупи.
В трилісян немає вже сили,
По місту – безсилі лиш купи...

Діток неповинних ловили
Поляки бездушні за ноги.
І били об землю щосили
На бчях гіркої небоги...

І згинули всі трилісяни,
Та слава про них прогриміла:
Навіки достойна пошани
Лицарскість їх горда та сміла.

* * *

Ввірвалася в Київ запекла ляхота
І мстилась над містом у люті.
Киянам – остання кривава Голгота –
Купались по шию в отруті.

І чесні жінки, і невинні дівчата
Невіри ляхи гвалтували.
І Вірі Христовій поляк став за ката
Й плюгавив святі Ідеали.

Поляки схопились за Матінку Божу,
Що сяяла в Братському домі.
Посікли, невіри, Пречисту Госпóжу,
Збезчестили все, як в Содомі...

Терпіти знущань цих було вже несила,
Воднодуш повстали кияни.
З терпіння кривавого вирости крила —
Огнем заплатить за догани.

І місто своє запалили кияни —
Воно обернулось в руїну.
Для ворога дикого — пострах та рани,
Бо бились самі до загину.

І трупів наклали, снопів мов на полі,
Врожайне було нагле жниво.
І кинули виклик ворожій сваволі:
Варімо ляхам труйне пиво!

* * *

І грали пострашно заграви,
Світили шлях військам пожари.
І все живе з страху й з обави
В лісі ховалося від кари.

Жіноцтво Край свій захищало,
Як їхні мужні чоловіки.
Й пішло до раю їх немало,
І вкрились славою навіки.

І знову Край увесь в повстанні,
І мста з мечем побрались в танці.
Щоденно бачать зорі ранні —
По всій Україні йдуть повстанці.

А сам гетьман ще вірить в долю:
За жінку третю стала Ганна.
Душа палала з суму й болю,
Як сиротина безталанна...

XVI. ВІДПЛАЧЕНО В БАТІЗЬКІЙ БУРІ

Веде Хмельницький перемови —
Війни він явно не бажає.
А для ляхів подібні влови
Тепер лиш виграшне безкрає.

Писалась Зборівська умова,
Як лях стояв був при руїні.
Та він про неї вже ні слова —
Мечем нову дасть Україні.

І Берестечко показало —
Писать умови з ляхом шкода.
Зсічи йому отруйне жало,
Як перша трапиться нагода!

Зібрав Хмельницький знову сили
І в Білу Церкву суне сміло.
Поляки каші наварили:
Кругом, немов в котлі, кипіло.

Потоцький з військом на Богдана —
Ану знов скоїть Берестечко!
Й на Білу Церкву пре від рана,
Й стає край неї недалечко.

Посли летять щоденно жваво,
Диктує лях нові умови.
І сходить сонечко криваво —
Не дасть Україні він обнови.

Старшина й військо — на гетьмана,
Киплять схопитися з поляком:
“Приспите нас панська знов омана,
Віддаймо ляху щедро з гаком!”

І на послів летять орлята,
Женуть їх люто на всі боки:
“Вся Україна знов розп’ята,
А нам розмови тут ще доки?”

Потоцький кинув польські сили:
Ще раз сторощити Богдана.
Та вістку вчасно підхопили
І відійшли козаки зрана.

І знов обманні перемови,
Й обід гучний на честь Богдана.
І лях — душа тонкої змови,
Звалить отрутою гетьмана!

Але Хмельницький вчув отруту,
І на коня — орлом від зради.
Зчавив нову образу люту
Й шукав в меча сміливо ради...

Та сам помер Потоцький нагло,
І Калиновський став гетьманом.
Йому кипить дух гордий спрагло
За Корсунь змірятись з Богданом!

І пощо, пощо ти, Богдане,
На волю випустив був ката?
Тепер на тебе він повстане,
Хоч Україна й так розп'ята...

Новий гетьман, як вовк, літає,
І все обёртає в руїну.
Катує, палить та карає
Й на паль садовить Україну...

І голод лютий знявся всюди,
Весь Край багатий у руїні:
Їдять людей присмертні люди,
Нема рятунку Україні...

Одна голодна в шалі мати
Спекла обох своїх діток:
Не хтіли світу покидати,
Ридали донька і синок...

І голод з мстою Україну
Кусали люто, як шакали.
Й могили вбогі для загину
Кругом сторуками копали.

Народ в Московію втікає,
Шукає там собі спокою,
Бо вдома ради вже немає
Від цього ляського розбою.

Хмельницький шле послів цареві —
Узять його під світлу руку,
Бо сили гетьмана крицеві
Вже стали зраджувать розпуку.

А тут послаи ізнов з Варшави.
І в кармазинах знов омана,
І повно в кожному обави:
Хотять приспати нам Богдана...

Козацтво сквапно стало дуба
Й іде повчити Чигирин:
Розмови з ляхом — смертна згуба,
Йому промовить смілий чин!

* * *

Поляки стали біля Буга,
Покрай Батіг-гори табóром.
Тут Калиновського поруга
Богдану сплатиться за сором!

В Молдавію синок Богдана
Веде козацтво в допомогу:
Оце ж нагода довгождана,
Щоб Тимошу підставить ногу!

Богдан спішить на поміч сину
Й стає край польського табóру.
Поляки ж котяться без спину
В безодню з лютого роздору.

І лях метнувся на Богдана:
“Отут його прикінчим сміло,
Відплатим раз за дружбу хана
Й за все, що в серці накіпіло!..”

Грізна в ляхів військова сила,
В Богдана війська зовсім мало.
І він здійсмається на крила —
Й назад — аж поле задрижало.

Женуть за ним поляки раді:
“Ото вже виріжем голоту!”
Аж тут Тиміш реве назаді
І творить вмить ляхам Голготу!

І б'ють поляків на два боки —
Вони метнулися до Бугу.
А він рвачкий тут та глибокий,
Й грізний козак, як местник з Лугу!

Поляки навіть не схопились,
Як їх наклали цілі гори:
У Бузі тисячі топились
І крили трупом всі простори...

І Калиновський ненаситний
Поклав тут голову гнівливу.
Якийсь татарин, дико спритний,
Пустив його в криваву зливу.

Грізна німота більш завзята,
Козакам здатися не хоче.
Ногайці стали їм за ката
Й до пекла кинули охоче...

Ворожа кров лилась потоком,
Глибокий Буг пливе в пурпурі:
За Берестечко вовчим скоком
Відплачено в Батізькій бурі!

Лягла ляхів безмірна сила,
І їхні гинули тут добра.
Козакам вирости знов крила,
І рвалась вверх душа хоробра:

“Ми ще оживимо руїну,
 Ми ще здобудем Краю волі.
 На крила візьмем Україну
 Й дамо кінця чужій сваволі!”

XVII. А МСТА ІЗ ЗАДРІСТЮ ТАНЦЮЄ

Святкують радісно всі Ясси,
 І цілий день веселі дзвони.
 По місті скрізь козацькі маси
 Пливуть потоками без спони:

Тиміш з Розандою у храмі
 Союз з молдавами скріпили.
 І в хмарах вонних фіміяму
 Ростуть нові Богдану сили!

Збулись душевні горді мрії:
 Богдан за сина взяв царівну.
 Й мигтять в Розанди чорні вії —
 Козак посватав пташку рівну!

Цвіте Розанда, як лелія,
 Козак моторний — сокіл ясний.
 Хай дасть Пречиста їм Марія
 Деньок на долю їх негасний.

Повів Тиміш свою голубку
 До батька в рідний Чигирин.
 Й на руки матері здав любку
 Щасливий, гордий з щастя син.

Новий гетьман, Степан Чарнецький,
Як вовк, ввірвався в Україну —
Це встав із гробу Вишневецький
І сіє чорну скрізь руїну.

Гетьмани польські всі однакі,
Усі вовками йдуть на хлопа:
“Своє повернуть знов поляки,
Богдану виймем з бочки чопа!”

І знов палають скрізь пожари,
І знову ллється кров рікою.
Чарнецький люто сіє кари
Своєю мстивою рукою.

Лях злобний взяв собі метою
Козацтво знищити дощенту.
На горло стать йому ногою —
Чекав для того тільки менту.

Але народ не впав на дусі —
Ляхові скрізь давав відплату.
Була надія: в завірюсі
Кінець іде поляку-кату.

Хмельницький бачив небезпеку,
Що Україні все грозила:
Сусіди заздрили здалеку
Й втинали їй цілющі крила.

Вони ж бо чули вправним духом —
Нова будується держава.
В огні та крові під обухом
Росте для неї плідна слава.

Росте держава незалежна,
Випростує Україна крила —
Земля багата та безмежна,
Кипить в народі юна сила!

І пильно зорили сусіди
На Україну заздрим оком:
Їм небезпечні ці побіди
Над Польщею під їхнім боком.

Богдан посольства розсилає
Й шукає вірної підмоги —
Та скрізь балакання безкрає,
Щоб заховати гострі роги.

Татари, турки та волохи
Богдану заздро ставлять ногу.
Від них поради ані трохи,
Татари кров п'ють за спомогу.

Богдан свої зболілі очі
Частіш в Московію впинає.
І шле посольства до півночі,
І звідти помочі чекає:

“Московський цар — як тур на Сході,
Москва й по вірі православна.
Здобуть деінде поміч годі,
Вона ж — сестра нам рідна здавна”.

Та дурно ждеш собі, Богдане,
Руки міцної москаля:
Чуже, звичайно, все кохане,
Як гарні села віддаля...

А мста із заздрістю танцює:
Богдан став сватом молдавана!
І ворог в гордості лютує,
Й береться вбити щастя зрана.

Сам Вишневецький слав був свата,
Щоб взять собі ясну красуню;
Готова з злата їй палата,
Вона ж пішла в козацьку клуню!

І на Молдавію напали
Її сусідоньки зрадливі.
І гризли люто, як шакали,
Й взялись втопить в кривавій зливі.

Богдан полки шле в допомогу,
І син Тиміш стає на чолі,
Щоб дати Лупулу свату змогу
Не розгубить своєї волі.

Тиміш подався з козаками,
Відбив Лупулові Сучаву.
Та ворог разом з поляками
Рішив втопить козацьку славу.

Сочава терпить мсту-облогу,
Тиміш усіх бере на крила:
“Пришле нам батько допомогу,
Нам ще всміхнеться доля мила!”

Тиміш літає по Сочаві,
Орел моторний та сміливий.
Розанди оченьки синяві
Зорить в душі козак щасливий.

Та довгі ноги має зрада
І Тимошу ступа на п'яти:
Ляхи знайшли козака-гада,
Що Хмельниченка взявсь продати.

І Тимоша ляхам вказали,
А ті пустили в нього стріла —
І вили радісно, й іржали,
Як в того дух виходив з тіла...

І гріб китайкою накрили,
Й повезли тихо в Чигирин —
Свого доп'ялися злі сили:
Богдана не заступить син...

* * *

Почув Богдан про долю сина
Й звелів — орлами на Поділля.
Погасла зіронька єдина,
І плаче з ним усе довкілля...

Упала в жах старшина в диві,
І не пізнать свого гетьмана:
За ніч у батька — коси сиві
І сам зчорнів увесь до рана...

Та враз прокинувся з удару,
При ньому всі його соколи:
Він повний духа, повний чару,
Ляхам не видасться ніколи.

Спішить Богдан орлом до Жванця —
Засіли там ляхи в таборі.
Летять на гордого обманця
Козаки, сміливі й суворі.

Та що то спереди он мріє?..
Китайка... як та кров... червона...
“Рятуй нас, Матінко Маріє!”
Несеться батькові із лона...

Упав Хмельницький на коліна,
Тремтливі устонька до тіла:
Це не Богдан – це вся Україна
В цілунку батька занімла!..

Богдан на сина задивлявся,
Як на міцну свою правицю.
Тепер без нього позостався,
Мов без клепала в косовицю...

Зірвавсь Богдан на рівні ноги:
“Вперед, товариші, на коні!
За долю Матері-небоги
Хапай меча в міцні долоні!..”

* * *

І стали табором у Жванця,
Злетіли вороном й татари,
Вели з ляхами люто танця –
За Хмельниченка несли дари.

І трупом падала панота
В щоденних сутичках без бою.
Зростала тихо їм охота
Поза Дністер втікати юрбою.

І польське військо все згорало,
Немов тонка на вітрі свічка:
Козаки тнуть труйливе жало,
Або ковтає бистра річка.

Взялись поляки біля хана,
Ведуть таємні перемови:
Нехай покине він Богдана —
Насиплять злата, як полови!

Ляхи умову склали з ханом:
Їм вільно хлопів грабувати,
А як розійдеться з Богданом —
Дадуть їй данину із палати...

І хан відкинувся Богдана
Й подавсь з татарами на влови.
І Мати плакала кохана —
Пішли в ясир кругом полови...

Татари люто все палили,
До неба зводяться пожари.
В ліси втікали всі з безсили,
А Краєм в танці йшли примари.

Пішли Богдан і лях з-під Жванця,
Вступить боялися до бою.
І хана бачили обманця
В диму й в огні перед собою.

Горіла свічкою Україна,
Кусають скрізь труйливі гади.
Тремтять Богданові коліна —
Де взять останньої поради?..

* * *

Веселий хан вернувся додому —
Тепер у гріб вжене Богдана.
Умова з ляхом на сірому —
Хмельницькому смертельна рана!

І п'є розмай в своїм гаремі
Щасливий хан Іслам-Гірей.
Оксана пеститься нікчемі
Голубкою біля грудей.

Її недавно на Волині
Орда татарська полонила.
У неї зір — волошки сині,
А вся — голубка сизокрила.

Бувало, пестячись до хана,
Просила ласки для народу.
І гордо мріяла Оксана
Здобути Краєві свободу.

Тепер із мрій її — руїна,
Бо хан з поляками в союзі.
Зів'яне скоро Україна,
Як та калинонька на лузі...

Як плакало її сердечко
Й відмовило для хана ласку,
Коли принесло Берестечко
Народу рідному поразку.

Тепер хан знову втік з-під Жванця
І рідний Край втопив у кров.
Вона ж — коханка для обманця,
Що Україну вбить готов!

Ножа Оксана враз хватає —
Іслам при боці міцно спить.
Й за щастя Матінки безкрає
Всадила в серце хану вмить...

Чого ж то так жалібно дзвонять всі дзвони,
 Чого Чигирин ревно плаче?
 Чого чути болісні крики та стони
 І серденько мліє й козаچه?

То пташкою лине додому з походу
 У гості до батенька син.
 І вийшли стрічати обранці народу,
 І висипав весь Чигирин.

Покритий військовими весь прапорами,
 В жалобі тужній суне віз.
 І в серці народу порвалися тами —
 Печаль пливе зливою сліз.

Розанда, як лист восени, затремтіла,
 І серденьком скрикнула вголос.
 Голубкою впала до любого тіла,
 Немов той підрізаний колос...

І сльози потоком лила, й голосила,
 У серці, як полум'я, рана.
 І билась об повіз жона сизокрила,
 І плакала кров'ю кохана...

І тихо спустилась при ній на коліна
 Гетьманша поранена Ганна.
 Заплакала з нею уся Україна —
 Вдова й сирота безталанна.

Гармати гуркочуть, грозові мов громи,
 І жалібно плачуть всі дзвони.
 Тиміш повертається в рідні хороми,
 А з ним — його вірні загони...

XVIII. А ЩО Ж ПОЧАТЬ, КОЛИ НЕСИЛА?

Зібрав Богдан значну старшину
І з ними шумно радить раду.
Несеться поклик по Чигрину:
“Не дати України на загладу!”

Б о г д а н Х м е л ь н и ц ь к и й

Стоїть Україна край безодні,
Хто схоче поміч їй подати?
Кругом брак хліба, всі голодні,
А на нічліг немає хати...

Польща́ нас пхнула на Голготу
Й не хоче дати Русі волі.
У нас лях бачить лиш голоту,
Що під ногами в нього долі.

Боятись стали нас татари,
Щоб ми не вирости на сили.
Де йдуть вони, там йдуть пожари
Й деруть останні з краю жили.

Не можна хану дати віри —
Він нам з поляком зрадить люто.
Татари шкодять нам без міри
Й снують підступно смертне путо.

Згадайте, браття, Берестечко —
Там нас продано з волі хана.
Також під Жванцем недалечко
Була побіда нам кохана.

Від турка нам не ждять підмоги,
Бо в них самих нема ладу.
З усіх боків Вкраїні — роги,
А в ній самій — немов в аду...

Й зосталась наша рідна Мати,
Немов горох той при дорозі.
А ми самі порятувати
Безсилий Край уже не в змозі...

Г о л о с и

А ще Московія велика
Й міцна, немов камінна скеля.
Супроти нас хоч, може, й дика,
Та з нею нам одна оселя!

Б о г д а н Х м е л ь н и ц ь к и й

З Москвою різні перемови
Я вже почав тому три роки.
Але боюсь, щоб ці окуви
Та не були для нас жорстокі...

П а в л о Т е т е р я

Наосліп лізем в бистру воду —
Щоб не спуститись нам до дна.
І нам шукати б інде броду.
Чи в світі лиш Москва одна?

І в а н Б о г у н

Не треба нам з Москвою згоди,
Вона бо вилізе нам боком:
Москаль не держиться угоди
Й на все пантрує заздрим оком!

І в а н В и г о в с ь к и й

А що ж почать, коли несила
Зірвати з себе польські пута.
Коли Україну вже покрила
Кругом руїна, як отрута?

І в а н С і р к о

Що дасть Московія нам дика,
Коли й сама не має волі?
Це ж небезпека превелика —
У лапи йти царській сваволі!

Б о г д а н Х м е л ь н и ц ь к и й

Посли з Московії на Раду
У Переяслав поспішили.
Я по Йордані дам параду —
Покажем їм свої ми сили.

Міцні ми маємо ще крила,
Але куди самим летіти?
Шість літ ми б'ємося й несила
Порвать навіки польські сіти...

З Москвою станемо в союзі
 Як незалежна держава.
 Поб'ємо ляха вдвох в супрузі —
 І Польща сточиться лукава!

Побить ляхів — союз з Москвою,
 А не підданство це цареві.
 Військові сили цим подвою
 І крила виростуть сталеві.

І в а н Б о г у н

Чого ж пішов ти з-під Збаража
 І не скінчив святого діла?
 Давно б упала Польща вража,
 Коли б рука була засміла!

Самі здобудьмо власну волю,
 Самі творім свою Державу.
 Шукать в Москві для себе долю —
 Змінить на яструба Варшаву!

Тоді міцна й плідна держава,
 Коли створили власні руки.
 А від чужих — одна неслава,
 Бо нам не друзі можли дуки.

Г о л о с и с і р о м и

Та ми не в силі більш терпіти,
 Ми прагнем хліба та спокою.
 Немов із батьком рідні діти,
 Тепер ми хочем жить з Москвою!..

Богдан Хмельницький

Гостюйте в мене, друзі милі,
Щось нам вготвила тут Ганна.
І наші думи орлокрилі
Нехай просвітлить Божа манна...

Бере бандуру й сумно співає:

Ой горе тій чайці,
Чаєцці небозі,
Що вивела чаєнята
При битій дорозі...

Ой напали воріженьки,
Як люті шакали.
Та й чаєчку сполошили,
Чаєнят забрали...

Ой чаєчка плаче,
Крилоньками має,
К сирій землі нахилилась,
Ворогів благає:

“Ой ви, люди, люди добрі,
Вчуйте крику неньки:
Верніть мої чаєнята,
Вони ще маленькі!”

* * *

І тихо плакала бандура,
Богдан сумний, як ніч осіння:
Будучність темна та похмура,
І де шукать йому спасіння?

І сум в душі йому тріпоче,
Холоне серце віще з болю:
“Чи слово друзів не пророче,
Чи щастя Краю я очолю?..”

XIX. ПІД РУКУ СХІДНОГО ЦАРЯ!

Немов на свято, дзвонять дзвони
Й гармати громом б'ють від рана:
У Переяславі без спони
Обрати Рада хоче пана.

І повне місто війська й люду,
І всі стовпились на майдані.
Святкові вбори сяють всюду,
Серця від радості, як п'яні.

Кругом гуде, як літом бджоли,
Пливе дзюрком розмова жвава.
У Переяславі ніколи
Не знана ще така забава.

Аж ось побачили Богдана —
Мов впливає сонце з сходу.
Йому вся слава, вся пошана
Із уст зболілого народу.

Богдан в червоному жупані,
Румак баский, як сокіл, грає.
І громом “Слава!” на майдані,
І хвилі море б'ють безкрає.

З гетьманом вся значна старшина,
Вождя покрили бунчуками.
І в с'яйві злата й кармазина
Орлом в'їжджає він до брами.

Стає гетьман серед майдану,
Над ним майорять всі прапори.
І горду славу, й буйну шану
Несуть гетьманові всі взори.

Біля вождя — московські люди —
Посли могутнього царя.
І дишуть гордо щасні груди:
Гетьман між всіми, як зоря.

* * *

І стало тихо на майдані,
Гетьман почав свою промову.
Ніхто й порушитись не в стані,
Щоб не згубитись навіть слову.

Гетьман здалека закидає
Про наші хресні болі й жалі,
Про наше горенько безкрає,
Про наші болісні печалі.

Як Польща кривдила від віку,
Як нас пани за хлопів мали.
І не було на рани ліку,
І гасли наші Ідеали:

“Вони чавили нашу віру,
Й пішли запродавці уніти.
Ляхи забули всяку міру,
Й несила нам уже терпіти.

Король не раз складав присягу,
Щоб праву віру шанувати.
Але ламав свою відвагу,
І сльози лле Україна-Мати...”

І плаче все кругом Богдана,
Старшина очі опустила:
Засвіжа ще ця гостра рана,
Й рясних тримати всім несила...

“Отож зібрав вас, милі діти,
Як батько рідний, всіх до хати:
Чи нам і далі ще терпіти,
Чи нам де ради пошукати?”

Ходімо, може, під турчина,
Або нехай радять татари?
Їх добре знає вже й дитина,
Оці криваві нам примари!

А ось послали царя з півночі —
Цар хоче Край наш взяти під руку.
Багато в нас на те охочі,
Щоб раз покинути розпуку.

А може, вернемось під круля,
Бо ще вернутися нам можна?
У нього хлопам — панська куля,
Під ним загине Русь побожна...

Отож, мої кохані друзі,
Сьогодні даймо за поруку:
Із ким ми підемо в супрузі
І під чию ми волим руку?”

Скінчив гетьман, і серед люду
Зійшла порання зоря.
Несеться спраглий крик повсюду:
“Під руку східнього царя!”

І стихло все, і громом знову:
“Ми волим всі під царську руку!”
Й кричать знов інші на обнову:
“Під царську волимо поруку!”

Ой, то не хвилі в Чорнім морі
Несуться бурними валами.
На всім безбережнім просторі
Гримить: “Хай буде цар над нами!”

* * *

І присягнув гетьман і люди
З Москвою жити в згоді й вірно.
І легше дихалось повсюди,
Й в душі тужній ставало зірно.

Й зродилась вільная держава,
Але під царською рукою.
Й кричав народ гетьману: “Слава!”,
Й чекав поживи та спокою.

А Краєм линула омана
Й з злобою в парі танцювала:
Вдалось в матню схопить Богдана
І вбрать в болото ідеала...

XX. І ЗАЧАЛИСЯ ДНІ СКОРБОТИ

Цар не хотів присяги дати
На вірність нашому народу.
І наступив тим сам на п'яти
Собі і нам на вічну шкоду.

І закипіла Україна —
Не всі хотіли присягати:
“Москві не станем на коліна —
Живе козацька ще Січ-Мати!”

Сірко зібрав свої загони
Й подався з ними за пороги:
“В Москві шукати оборони —
Це збитись з рівної дороги!”

Богун й загони всі по Бугу
Зреклись цареві присягати:
“Москві не служить воїн з Лугу,
І ми не підемо за грати!”

І всі значні в містах духовні
Цареві присяги не склали:
“Звичаї різні в нас церковні
І різні в вірі ідеали”.

І стало видно — наварила
Москва присягою нам пива.
І друзі їй спустили крила,
А ворогам настали жнива.

Москва пішла на Польщу зразу,
Гребе міста по Білій Русі.
І б'є поляка, як заразу,
Й росте щодень на силі й дусі.

Козацька зброя помагає
Цареві нести гордо крила.
І Білорусся все безкрає
Йому до рук ураз підбила.

* * *

Осою Польща зашипіла,
Коли провідалась “про зраду”.
Без України – то ж без тіла,
О, ні – не здасть ярку принаду.

Кипить поляк у мсті злобою,
Грізнé завзяття в українця.
І рвуться люто всі до бою,
І крові повно скрізь по вінця.

Король війська свої збирає,
Його ще буде Україна:
Він на куски її покрає,
Богдан ще стане на коліна!

Поляк кривавий в Україну
Із мстою кинувся карати –
І доруйновував руїну,
Й палив на попіл рештки хати...

Ляхи збирають оборону,
Не ждучи війська короля.
І терпить знову муки скону
Вся українська земля.

Москва Вкраїні на підмогу
Не має жодної охоти –
І зданий Край на власну змогу,
І зачалися дні скорботи.

І Україна вся в пожарі
Свою крихку купає волю.
А з нею сунуться у парі
Грізні ознаки на сваволю.

В Немирів кинулась ляхота
Й посікла все й усіх упень.
І вкрилась трупами Голгота
В цей лютий, страшно судний день...

До підземелля збіглись люди,
А серед них — уся старшина.
І не здалися горді груди —
Прийшла смертельна всім година...

Народ вставав на оборону
Й платив ляхам за кров стократно.
Полякам Край цей йшов до скону,
Як бачили, безповоротно...

* * *

Біля Дністра гора висока,
На ній гніздилася оселя:
Весела й радісна для ока,
Твердинна Буша, як та скеля.

Й завзявся Бушу лях узяти,
Бо в ній замкнулись подоляки.
Як криця скельна, в мурі ґрати,
В грізній численності поляки!

Кричать ляхи: “Здавайтесь зразу,
А то поллемо кров, як воду.
Мечем ми спинимо заразу
І Польщі не дамо на шкоду!”

А їм бушани твердо з муру:
“Умрем — не підем до полону!”
І чути присягу похмуру:
За Бушу битися до скону!

І люто кинувся Чарнецький,
В огні ввірвався в горду Бушу.
Але міцний дух молодецький
По вінця сповнював всім душу.

Козаки билися, як леви,
А лях пливе рікою в брами —
По всьому місті стони й реви,
Наклали трупів вже горами.

Чарнецький ранений у ногу,
Козацький вождь уже забитий.
Але забули осторогу
Грізний козак і лях неситий!

І Буша свічкою палає,
І їсть ляхів й козаків разом.
Кругом пожарище безкрає.
А в ньому в люті б'ються й плазом.

Жінота б'ється мужньо з ляхом,
Усіх підтримує на душі:
“Не прийде воля нам із страхом —
Вона зростає в завірюсі!”

І в бочку пороху відважна
Скакає пані сотничиха:
“Хай буде сміла жінка кожна —
Й не стане ляського в нас лиха!”

І бочка з порохом зірвалась,
Летить із нею й лях під хмари.
І сотня ворога поклалась,
Немов скосили їх татари...

Жінки відважні заховались
В печеру довгу в бузькій скелі.
Стріляли звідти й не здавались,
Вмирили мужні та веселі.

І навели ляхи джерела,
Й печеру люто заливали.
Та українка все весела,
Як йде на смерть за Ідеали.

Зосталась з Буші лиш руїна,
Кругом пожарища та стони.
Але про неї Україна
Повік дзвонити буде в дзвони!

XXI. СХИЛИЛАСЬ ПОЛЬЩА КРАЙ БЕЗОДНІ

Нещасний гетьмане Богдане,
Пощо зв'язався ти з Москвою,
Пощо дитя своє кохане
Віддав у пастку з головою?

Чому не здавсь на власні сили,
Що в тебе висились, як скелі?
Тепер сусідоньки скосили
Усі думки твої веселі...

В грізних пожарах все Поділля,
Коронний гетьман там гуляє:
Москві й Богданові весілля
Огнем та кров'ю він справляє!

А з ним у парі вірні друзі —
Орда руйницька, татари —
Вкраїну облягли в супрузі,
Немов грізні грозові хмари.

Вдалось ляхам нового хана
Махмет-Гірея взяти в руки.
Побити разом їм Богдана,
Щоб не шукав в Москві поруки!

Усе горить їм по дорозі,
Невинна кров тече рікою.
Міста притаєні в облозі
Беруть кривавою рукою.

Селяни шарпають поляка
І люто тнуть його осою.
Коли ж pomoже ліс чи мряка —
Снопамі клали їх косою.

Не раз збігалися вовками
Ляхи з козаками до бою.
І в лютих сутичках з нестями
Гноїли боїще собою.

Козаки б'ються без устанку,
Над ними хмарами ворони.
Вовки між трупами до ранку,
Хоч чути ранених ще стони.

У пам'ятку всім Дрижи-поле:
Ляхи козаків оточили,
А тут мороз, аж в очі коле,
І втроє більше в ляха сили.

Та байдужісінькі москвини –
Вони не будуть помагати.
Свої підстав, козаче, спини
Або йди гнить за польські грати.

Козаки різались до смерті
Й матню ляхам таки спороли;
Обидві сторони уперті
Заїло гризлись, як ніколи...

Не раз татар козаки били
І ті ховалися на Крим:
Збирали в похід більші сили,
І знов душив Україну дим...

* * *

Новий союзник у Богдана –
Вдалося вмовити Густава.
І мрія перлиться кохана:
Козача вільная держава!

І Швеція на все пристала,
І склала з гетьманом умову:
Унешкодливить ляські жала
Й Україні дати волю знову.

Густав, як тур, по Польщі скаче,
Забрав вже з неї половину,
А панство польськеє ледаче
Жене корону в домовину.

І Польща стоптана упала,
Немов те яблуко дозріле —
Немає в неї ідеала
Зцілити панство зачервіле.

Здалися Краків та Варшава,
Король утік десь під границю —
Танцює Польщею неслава,
І швед посів її столицю.

Москаль гребе за містом місто
Й пильнує сісти там навіки:
Все польське міситься на тісто,
Своє береться до опіки.

Схилилась Польща край безодні —
Нема ніде їй оборонця.
На неї блискавки Господні,
Що Україні крала сонця.

Вона собі копала гроба,
Як Україну підпалила.
Була смертельна це хвороба,
Що з'їла їй державні крила...

* * *

Махнув Хмельницький булавою —
І з України лях втікає.
Міста скривавлені без бою
З неволі батько визволяє.

Нові з Богданом друзі в парі,
Але до бою неохочі —
Лице гетьманове у хмарі,
І сумом зорять мудрі очі.

Москаль не хоче за Україну
Своєї й краплі лити крові.
Йому б зродити тут руїну
І всіх скувати в свої окови.

Іде Богдан побідним кроком,
І радість тиха сяє з чола:
Поляк утік соромним скоком,
Самі свої кругом довкола!

Хмельницький з вірними полками
Загнався в помсті аж до Львова.
Ніхто йому не ставить там
Ляхам на смерть копати рова.

Погнавсь Богдан за ляхом далі,
Розбив усю коронну силу.
І тільки в гетьмана й печалі —
Увести в щастя Матір милу.

Вернувсь Богдан до Львова знову,
Дрижать ляхи в клейкій облозі.
Він яму рие їм гробову,
А ті хочуть ще бути в позі.

Москва для себе хоче Львова
І присягнути вимагає —
Про це вождю немила й мова
І Львова долею він грає.

А тут посольство від Густава —
Хмельницького вернутись просять.
А вдома хан й татарська лава
Вже знову щедрі жнива косять.

І викуп взяв гетьман зі Львова,
І з міста зняв свою облогу.
Йому палала думка нова:
Король признає перемогу.

Гетьман вертається в столицю,
Щось пахне скрізь йому Москвою.
З царем спік добру печерицю,
Тепер мордуйся головою...

* * *

Богдан, бувало, довгі ночі
На крилах мрій орлом літає.
І передбачення пророчі
У запашні вінки сплітає.

Та заздрий лях й лихі сусіди
Ясні мережива палили.
І не цвіли його побіди,
А він кривавився з безсили.

В Богдана кидали болотом,
Хто тільки кидать мав охоту.
Топтали славу попід плотом,
Його ж тягнули на Голготу.

О, та зрадлива пишна слава —
Вона йому найтяжча рана.
Для нього все — своя держава,
Щаслива Матінка кохана!

І сумно-сумно щось Богдану,
Тріпоче серденько козаче.
Згадає Матінку кохану —
Й душа сама рясними плаче...

Узяв Богдан чуйну бандуру,
Озвались струни говірливі.
Забув про доленьку похмуру,
І полились слова, як в зливі:

“Я глибоко вірю, що рано чи пізно
Народ мій отримає волю.
Молюся Всевишньому серцем і слізно
Послати скоріш щасну долю.

Прозріє народ мій, і волю дістане,
І вийде на рівну дорогу.
Великим і славним у світі він стане,
Угодним Всевишньому Богу.

У крові омита, воскресла в пожарі,
Ясна Україна повстане.
Народ мій прокинеться в згоді та в парі
І щастя всміхнеться кохане.

І вийде народ мій із рабства омління,
І ступить на зоряну путь,
І зможуть вже перші по нас покоління
Широкими грудьми зітхнуть.

Зросте в Україні правдива культура
І стане їй за оборонця.
Забудеться рабство й минувшість понура,
Всі в щасті полинуть до сонця.

І сонячні теплі й цілющі проміння
Оживлять всю нашу природу.
До Бога полинуть святі піснопіння,
Як жертва за волю народу.

І радість зоряна в кімнаті
Бринить принадно на бандурі.
І мрії носяться крилаті,
І тонуть тихо в дзвонах бурі...”

XXII. АНДРУСІВ НОСИТЬСЯ В ПОВІТРІ

Ідуть дорогою каліки
І вигравають на бандурі.
Розкрило сонечко повіки
І тихо слухає в похмурі:

“Ой, Богдане, вражий сину,
Бив поклони королеві.
А тепер продав Україну
За полушку москалеві.

Москаль любить панувати
І купатися в сваволі –
Ой, заплаче бідна Мати,
Як ми станемо всі голі!

Десять років воювали,
Кривцю ляляли, як ту воду.
Та ось з півночі шакали
Хочуть з’їсти нам свободу.

Ой, москаль міста займає,
Скоро займе всю Україну.
І нас лишенько безкрає
Буде гризти до загину...

Ой, Богдане, вражий сину,
Бив поклони королеві.
А тепер продав Україну
За полушку москалеві...”

* * *

На устах всіх ім'я Богдана,
Всі шлють до нього посланців:
І швед, і Польща, і від хана
Листи летять зо всіх кінців.

Москва, узявши Край широкий,
Зростить собі могутні крила.
І добре бачить вже й безокий:
Встає грізна на Сході сила.

Та всім здається, що з Москвою
Богдан посвариться небаром, —
Махне лиш грізно булавою —
Й союз попалиться пожаром.

Сидить Богдан з послом в палаті,
Поляк намовлює до згоди.
Та всі розбіжності прокляті
Летять під ноги, як колоди.

Богдан з ляхами помирється
Готов хоч зараз, цієї хвилі:
Вся Русь по Віслу — це границя
Новій його державній силі:

“Де тільки чуть вкраїнську мову,
Те мусить нам вернутись в руки.
Сусіди добрі будьмо знову,
Складім умови для поруки!”

Богдан сплітає влучну казку –
Вона полякам очі коле,
Бо Краю нашого на ласку
Не візьмеш, ляше, вже ніколи:

“Жив вуж в одній селянській хаті,
А вуж несе за дружбу долю.
В миру жили з ним, як при браті,
І мали всього завжди волю.

Одного разу їв хлопчина –
До нього вуж й собі спроста.
Схопив гнів гострий селянина –
І вуж зостався без хвоста.

А вуж відразу – в хлопця жало
І втік в свою глибоку нору.
Дитя ж у руки смерті впало,
І хата труситься з роздору.

Скупий селяк зоставсь без сина,
А вуж безхвостий – як каліка.
І стала гинути скотина,
Бо зникла вужова опіка.

Збідніла геть весела хата,
Втекла десь доля селянину:
Сточилась нива там незжата,
А там поранив кінь дитину...

І селянин почав благати,
Щоб вуж по-братськи жив, як доти,
Бо щось недобре біля хати,
Бо щось розвинулись гризоти.

А вуж із жалем селянину:
“Хоч я прощу, та не забуду, —
Життя не вернемо вже сину,
Безхвостий я каліка всюду!

Не може быть старої служби —
Ми кожен лиха не забудем.
Живімо далі вже без дружби,
А з часом гнів свій, може, й збудем”.

Отак і ми болючі вдари
Один одному спорядили.
Обоє мріємо про кари
Й на це збираємо всі сили.

Коли ми маємо опіку,
На неї зовсім не зважаєм,
А як загубим, то довіку
За нею тужим, як за раєм.

Забудьте Русь, лишіть в спокої,
Живім, як приятні сусіди.
Підступні ваші-бо розбої
Не доведуть вас до побіди.

Бо хто хоч раз понюхав волі —
Її не кине вже повіки,
Мечем шукати буде долі
І на сваволю знайде ліки!

І поки житимуть козаки,
Ми будем битися за волю.
Кажу вам щиро паки й паки:
Мечем скуєм собі ми долю!”

Та лях вкраїнцеві ніколи
Не дасть добром життя й свободи.
Самі ми візьмем, як соколи,
Й дамо онукам вроди й згоди.

І лях з Москвою накладати
Узявсь на знищення Богдана:
“Ми не пожалуем заплати,
І Польща з щедрості всім знана!”

Зійшлись посли таємно в Вильні,
З Москвою Польща прагне згоди:
“Обоє разом будем сильні —
Злучім в одне свої народи!

Хай Польщу цар пригорне в руки
По смерті Яна короля.
Ми прагнем всі такої злуки,
Про це в нас мріє вся земля!”

В царя засяли заздро очі —
Він стане скоро й цар Варшави:
“Розумні це думки пророчі,
Москву ведуть до сили й слави...”

“І будуть разом всі країни,
Немов за пазухою в Бога,
А то якісь там України —
То лиш до розпаду дорога!”

Богдан кричить: “Та це ж омана,
Найбільший ворог лях царя!”
Біда: zagrożена кохана
Його життєвая зоря.

І в Україні закипіло:
 “Цар нас ляхам вертає знову!”
 І всі кричать відкрито й сміло:
 “Не вір Москві й царському слову!”

І цар відкинувся Густава,
 Не буде шведам помагати.
 І суне хмарами обава:
 Москва кує Вкраїні грати!

Андрусів носить в повітрі,
 Хмельницький падає на силі,
 А москвини, захланні й хитрі,
 Назверх з гетьманом чемні й милі...

* * *

Богдан літає по палаті,
 Немов орел в залізній клітці:
 У нього задуми крилаті,
 А він увесь в московській сітці.

Усе життя віддав він мрії
 Створити вільну Україну.
 Та ось Москва його надії
 Усі обертає в руїну...

“Москва весь час міста займає
 І ставить силу в них військову.
 Свавілью їх кінця немає,
 І сварки з ними знову й знову.

Берем міста ми в Білорусі —
 Москва ж собі їх задро горне.
 І тане дурно в завірюсі
 Козацьке військо все моторне...

Ми для Москви, немов невіри,
Царю Московському не діти.
Всіх нас визискують без міри,
Ми в їх житті, як голі віти.

Їх цар довірився ляхові,
І зрікся Польщу покраяти.
Пішли таємності в розмові,
Чи може встоятись Русь-Мати?”

І чує гетьман: серце в'яне,
Немов та квітка восени:
Морози б'ють святе й кохане,
Не здійснені солодкі сни...

Хвороба їсть його на очах,
Богдан, як свічка, догорає.
Встає минуле все по н'очах
І вовком душу рве й кусає:

“Думки, як ті бджоли, женуться за мною,
І жалять болюче мене:
Чого, Україно, сумна ти й весною,
Чого твоє личко журне?”

Таж з неба сміється веселе проміння,
Співають родючі лани.
А в тебе тужлива все пісня осіння:
Кого нагодують вони?..

Сини твої й дочки незломні, як скелі,
І білі сміються хати.
Та в тебе думки все журні, невеселі:
Чи будеш в них мешкати ти?

Живеш ти, немов сиротина вродлива,
Що прагнуть усі її взяти.
І випала доля тобі нещаслива,
Як в того німого ягняти...

Поет-гетьман не може спати,
В душі та в серці повно мрій.
Тісні йому ясні палати,
Несуться задуми, як рій...

XXIII. НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ

Змінивсь Богдан останні роки,
Життя гризе шаленим бігом.
І п'є, як п'явка, з тіла соки,
І криє голову всю снігом.

І де ти, щастя, доле любя?
Душа та серце все голодні.
Вихура валить легко й дуба,
Богдан же завжди – край безодні...

Життя без спину промайнуло,
Немов козак баским конем.
І все, що соколом минуло,
Горить в очах ясним огнем:

Усе життя він поза домом,
І серце спрагнене спокою.
А доля зрадна біла ломом –
Не взяв нічого він без бою...

Синок, в Суботові забитий,
У лютих муках вмер від ката.
Тиміш, вже славою сповитий,
Майнув, як райдуга ясна та...

А перша жінка, люба Ганна, —
Солодкий легіт на озерці —
Зів'яла тихо, безталанна,
Лишила рану вічну в серці...

Богдан на ласку все голодний,
Усе життя не знав спокою.
Бездушний світ, як лід, холодний,
Скубе все заздрию рукою...

А люди темні: “Слава, слава!
Богдан щасливий та багатий”.
Тяжка, як камінь, та булава,
А слава зрадна — птах крилатий.

Хмельницький збройною рукою
Забрав від Польщі Україну —
Ішов дорогою тяжкою
І бивсь за Волю до загину!

І ось з'єднався він з Москвою,
А з того лихо вже й сьогодні:
“Я мріяв: можності подвою,
Москва ж все пхає до безодні...

На Захід клалася дорога,
До світла ставив я ворота.
Лиха ж московська перемога
В північні тягне нас болота”.

Були в Богдана сили дуба —
 Москва їх в корінь підточила.
 Й погасла тихо мрія люба,
 Й опали низько горді крила...

* * *

І тихо суне день розплати,
 Коли вже слово за сумлінням.
 Душі належить відчит дати,
 Бо тяжко дихать під камінням...

Гетьман скликає всю старшину,
 Чогось на силах він все в'яне:
 “Я Десь до Суду вже полину
 Й покину братство це кохане...”

І сумно, й болісно в кімнаті,
 Мовчить старшина вся похмура.
 Та мрії в гетьмана крилаті,
 Немов моторний юний джура:

“Я все життя служив Україні,
 Щоб дати щастя їй та волі,
 Щоб раз прийшов по цій руїні
 Кінець для польської сваволі.

Польща віками нас гнітила,
 Взялася знищить нашу віру.
 Скупалась в крові Мати мила.
 Лилися сльози понад міру.

Усе життя я бивсь з ляхами,
 На бій цей виснажив всю силу.
 Та ось спиняюся у Брами,
 Несу цей вічний спір в могилу.

І знайте: Польщу поділити
Поміж сусідів конче треба —
Не зможе Край без цього жити,
Це Божа заповідь нам з неба!

На це я вмовив вже Густава,
Пристав до поділу й Ракочі.
Але для задуму обава
Несеться від царя з півночі.

Бо прагне Польщу цілу взяти
Московський цар у заздрі руки.
Тому ступає нам на п'яти
Й жене Україну до розпуки.

Недовго з вами я пробуду,
Нового треба вам гетьмана.
Мені вже час ставать до Суду,
А в серці — бійка полум'яна...

* * *

У всіх нас ідеї, високі й хороші,
У всіх нас великі думки:
“Ідїть-но за мною — небесні розкоші
Поплинуть з моєї руки”.

Так легко ростуть у нас горді ідеї,
Як в літі врожайному груші.
Та чомусь не видні святі Прометеї,
Що людям несуть свої душі.

Ідей вже доволі — ми мужів не маєм,
Щоб втілити їх у життя:
Щоб Край свій зробили ясним тихим Раєм,
Самі ж прийняли й розп'яття...”

Й останню честь дає старшина
Своєму славному гетьману:
“Постав для нас свого сина –
Гетьманську прийме хай пошану!”

Хотів Богдан, щоб вища влада
Була в його роду спадкова:
Збулася нині ця принада
І всі згодилися без слова.

Бо знають добре: в Україні
На булаву давно всі ласі.
І Край купається в руїні,
А люд в гіркій біді та страсі.

І сумно, й болісно в палаті,
Завмер у смутку Чигирин.
Та хто ж думки його крилаті
Тепер оберне в тіло й чин?

Зачав Хмельницький будувати,
Але не впів скінчить будови:
Поставив з золота палати,
Та без належної покрови...

Була то пісня над піснями,
Яку співав Гетьман Великий, –
Недоспівав... і біля Брами
Звалив його завидник дикий...

Була б та пісня в час Богдана
Заблисла дійсністю вабкою –
Сусідська заздрість та омана
Спинили чорною рукою...

Так серце скаржиться Богдану,
Душа сама дрібними плаче:
“Кому ти Матінку кохану
Покинеш, славний наш козаче?”

Таж не покінчені ще справи,
Куди ж ти йдеш у знойні жнива?
Он сироти, козацькі лави,
Он за тобою плаче нива...”

“Я все приніс для Краю в жертву,
Мені — холодна лиш могила.
Та воскресив я Матір мертву —
І жити буде, сизокрила!..

Я показав дорогу волі —
Хай нею йдуть сміливі діти.
Терпіти досить рабські болі —
Вберіть меча в червоні квіти!

Співав поему я для Мами,
Співав і тихо, й на весь голос.
Тепер хилюся вже до ями,
Немов на ниві зжятий колос.

Та пісню, зоряну, кохану,
Докінчать смілі покоління.
І буде всім вона на шану,
І всім вабка, як яр, весіння...”

Останній раз співа бандура —
Не слухають зболілі руки.
І пісня, зоряна й похмура,
Вбирається в скорботні звуки:

“Прощай, моя Мати,
Прощай, рідний Краю.
Я інші палати
Піду пошукаю.

Прощай, моя Мати,
Прощай, рідний Краю.
Мені вже не знати,
Як пахнеш в розмаю.

Прощай, моя Мати,
Тебе вже покину.
Хоч душу віддати
Радий за Україну...

Недоспівана пісня – моя вся робота,
Недоказана казка – змагання.
Все життя України – кривава Голгота,
Хоч вже сходилла й зоря порання...

Я садив й поливав свої сонячні квіти,
Чекав все життя урожаю.
Цілющі плоди зачинали вже спіти,
Й надкі пахощі чулись розмаю...

Та раптово порвалися струни в бандурі,
Недоспівана пісня завмерла –
Не побачу я красного сонця по бурі,
Не тримать цим рукам уже берла...

Недоспівану пісню будови лишаю,
Мої друзі, я вам доспівати.
Здобудьте в борні волю людям та краю,
Мечем побудуйте палати...”

* * *

І чує гетьман — тихі стони
З душі його пливають зболіло.
І серце рвуть, як віщі дзвони,
І громом б'ють безсиле тіло:

“Лишаєш роботу
В недосвідні руки.
А Край — на Голготу,
На згубу та муки.

Гряде тобі кара,
Що був несміливий.
Он суне примара
На край нещасливий.

Нова Україна
З роздорів не встане.
Поглине Руїна
Твоє все, Богдане...”

XXIV. НЕМА ВЖЕ ЛЮБОГО ГЕТЬМАНА!

І не закрилися ще очі
Навіки в хворого Богдана,
А вже злетілися охочі
Схопити булаву гетьмана:

“Та хто обрав Юрка гетьманом?
До сану треба й голови!
Його поставлено обманом —
Дитя не двигне булави...”

Танцює з зрадою Руїна
Покрай ще теплої постелі.
Голосить Мати-Україна
В обіймах смертної постелі...

Москаль козацтво намовляє —
Воно вже битися не хоче.
Старшинство єдності не має,
Московських ласощів охоче...

І бачить гетьман: вже роздори
Провадять заздрі танці всюду.
Підступно скрізь московські змори
Ведуть у Край вабкого Юду...

В кутках шепочеться старшина,
Московські міряє соболі.
І терном криється єдина
Свята доріженька до волі...

Терпіти серце вже не в силі,
Спинилось з розпачу навіки.
Завмерли мрії орлокрилі,
Закрились віщі повіки...

* * *

Співають-плачуть сумно дзвони
У славнім місті Чигирині.
Повсюди сльози й ревні стони,
Душа горить, як на огні...

І звістка пташкою летіла:
Нема вже любого гетьмана —
Пішла до неба сніжно-біла
Душа намучена, кохана.

Жахнувся Край, бо не чекали
Такого скорого кінця:
“Це, певне, заздрісні шакали
Дали отрути до винця!..”

І плачуть дзвони, стогнуть люди,
Ламає руки вбита Ганна.
І б'є себе в зболілі груди
Вся Україна безталанна...

Китайкою покрили гроба,
При нім бринять лункі прапори.
Несеться в музиці жалоба,
Душі зболілої докори...

Ревуть гармати, мов ті громи,
І плаче музика військова.
Та не забити їм утоми,
Що в душі лле труна дубова.

По кому плачуть сумно дзвони:
Чи по Великому Гетьмані,
Чи по Україні це вже стони,
Днедавні спомини кохані?..

Беруть на плечі чорні мари
Полковники в гіркій печалі,
І всю Україну криють хмари,
І всіх гризуть криваві жалі:

Чи то китайка на гетьмані,
Чи, може, вже й на Україні?
Під нею – задуми кохані,
На ній – жаскі Руїни тіні.

Велично й сумно поховали
В яснім Суботові гетьмана:
Тут вперше зріли Ідеали,
Зродилось діло тут Богдана...

* * *

Богдан зійшов у нас зорею,
І закотивсь за небосхилом.
Та позоставив нам ідею
Й підпер її величним ділом.

І слава пишна від Богдана
Встелила нашу Україну:
Усім ясна вона й кохана —
Стоять за волю до загину!

Богдан навчив в сміливім чині,
Як на тирана повставати.
Путі визволення єдині:
Мечем розбить ворожі грати!

Вся праця славного гетьмана —
Це наша гордість, наша слава.
Із роду в рід їй вічна шана
І честь народня нелукава!

Віки пролинуть по Богдані,
Немов в Дніпрі крилаті хвилі.
Та все ж бринітимуть у шані
Його діла й задуми милі.

Минуть віки, і Україна
Тебе все буде пам'ятати.
Й не раз зігнуть тремткі коліна
Перед Тобою син і мати.

Минуть віки, й думки, Богдане,
Твої зберуться в дійсне тіло.
І Україна знов повстане,
І між народи ступить сміло!

І сповним ми твої завіти,
Твої пісні ми доспіваєм.
В державі вільній вільні діти
Тебе, великого, згадаєм!

ЕПІЛОГ

Стоять в Суботові тополі
І хилять вітоньки до храму.
А в нім — вся наша слава й болі
У хмарах вонних фіміяму.

Вночі виходять в небо зорі
Й стають над храмом на сторожі.
А з нього линуть незорі
Думки про волю, як ті рожі:

Богдан здійснив народні мрії
І відновив стару державу.
Цей чин нам пахне, як лелії,
Й вкриває серце в горду славу.

Помер гетьман — його ж держава
У душах наших позостала:
Вона нам — ладонька хуपाва,
Вона нам — зови ідеала!

Помер гетьман — його ж завіти
Живі zostалися між нами.
До волі кличуть нас летіти
Його достойними синами.

Помер гетьман — не вмерло діло,
Воно жить буде в покоління.
І заспівають збройно й сміло
Орлята волі піснопіння!..

*12-29. VII. 1945.
Лозанна*

АРХАЇЗМИ В ЦІЙ ПОЕМІ

Алілуя — хвалить Господа!
бич — батіг
вергати — кидати
вої — вояки
вонний — запашний
воннощ — пахощ
вражий — ворожий
всує — даремно
город — місто
град — город
гряде — іде
Десниця — правиця Божа
завіт — приказ, умова
звише — зверху, згори
лада — дружина, любка
метати — кидати
навсує — надаремно
наректи — назвати
паки — ще, знову
перст — палець
побіда — перемога
рать — військо
русин — українець
Русь — Україна
руський — український
скверний — поганий
хороми — більша хата, дім
Хупава — красуня, жіноче ім'я
чертог — пишна палата
Чертог — Божа палата, Рай

Основу цього видання склали рукописні праці Івана Огієнка (митрополита Іларіона), що зберігаються в його архіві у канадському місті Вінніпег, а також окремі видання, що побачили світ у Канаді.

Зважаючи на ту обставину, що умови для повернення в Україну цього колосального архіву (а це сто величезних коробок), відповідно до Заповіту його творця, ще не настали, створена нещодавно в Києві Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка) офіційно звернулася до Консисторії Української православної церкви в Канаді з проханням надати копії не друківаних досі рукописних праць для наукового опрацювання та підготовки їх до видання на Батьківщині автора.

Питання це позитивно вирішилося після велелюдної презентації в містах більшої посілости українців у Канаді восени 2000 року книги автора цих рядків “Лишусь навіки з чужиною...: митрополит Іларіона (Іван Огієнко) і українське відродження”, що була спільним проектом громади Українського православного собору Св. Покрови у Вінніпезі і відновленого у Києві Огієнкового видавництва “Наша культура і наука”.

Із благословення предстоятеля УПЦ в Канаді блаженнішого митрополита Василя Фундація отримала в своє розпорядження копії всіх не друківаних досі праць Іларіона-Огієнка, серед яких і рукописи на тему хмельницькіани.

Розміщені в різних коробках рукописи, що мали відношення до теми “Хмельницький і Україна”, були зібрані власноруч та науково опрацьовані упорядником. Значну роботу в пошуку рукописів та їх копіювання виконав церковний архівар УПЦК Володимир Сеньчук.

Під час підготовки рукописів до видання упорядником здійснена значна редакторська робота: в багатьох

місях уникнуто повторів, скорочень слів, уніфіковані посилання. У випадках різночитання, різною лексичних форм перевага надавалася літературній нормі. У більшості випадків збережено традиції репресованого українського правопису 20-х років, якого дотримувався усе своє творче й наукове життя автор.

Водночас, узгоджуючи із сучасними нормами пунктуацію книги, упорядник прагнув зберегти основний характер авторського синтаксису.

До цього видання не увійшли деякі підготовчі матеріали, які автор збирав для доповнення і змін у рукописах, створених як у Лозанні, так і у Вінніпезі. Це зокрема реферат “Богдан Хмельницький”, підготовлений автором у Лозанні 1945 року за монографією М. Костомарова, Санкт-Петербурзьке видання 1884 року (зшиток № 292), та зроблений митрополитом Іларіоном вже у Вінніпезі 1954 року зшиток № 209 “За що воював Богдан Хмельницький”.

Обидва ці зшитки, як і інші рукописи автора та їх машинописні варіанти (“Політична праця Богдана Хмельницького”, “Недоспівана пісня”), тривалий час перебували в особистому архіві доньки митрополита Іларіона Лесі Огієнко-Біди. Після її смерті в Монреалі 1997 року за ініціативою подруги пані Лесі, відомої в Канаді журналістки і громадської діячки Галини Змієнко-Сенишин, українська громада Монреаля на прохання упорядника цього видання переслала ряд архівних матеріалів, у тім числі і згадані зшитки, на адресу Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) до Києва. Спогад про Лесю Огієнко-Біду (“Крихітка українського духовного неба”) покійна вже Галина Змієнко-Сенишин помістила в своїй книзі публіцистики “Пересаджені квіти України”, що побачила світ у Києві у видавництві “Наша культура і наука” 2001 року.

Вмістити підготовчі тексти згаданих зшитків у нинішньому виданні не було можливості, оскільки вони залишаються поза змістом відібраних тут творів. Скоріш за все, ці тексти зможуть прийти до читача лише в

академічному виданні, на яке колись все ж спроможеться Україна.

В основу написання передмови до цієї книги були покладені опрацьовані упорядником матеріали канадського архіву митрополита Іларіона у Вінніпезі, а також архіви у Швейцарії (Лозанна) та Франції (Сарсель, Париж).

ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Друкується з авторського оригіналу, який до 1947 року зберігався в особистому архіві доньки митрополита Іларіона Лесі Огієнко-Біди. Після її смерті оригінал твору українська громада канадського Монреаля переслала упорядникові цього видання. Зберігається в особистому архіві упорядника.

Авторський оригінал — це 117 сторінок половинного формату А4, надрукованого через один інтервал з обох боків. На сторінках чимало виправлень, здійснених рукою автора. Саме цей оригінал був переданий на початку 1947 року автором своєму компаньйону, представникові видавництва “Наша культура” у Франції Павлу Сомчинському, для друку в Парижі окремим виданням. На першому варіанті титульної сторінки, виконаної в машинописному варіанті, зазначалося: 1947, Лозанна. Перед відправкою підготовленого автором оригіналу для складання слово “Лозанна” заклеєно вставкою “Париж”.

Вперше опубліковано 1947 року у Парижі під заголовком “Політична праця Богдана Хмельницького. Історичний нарис”. Видання здійснив Павло Сомчинський. Виготовлений наклад видання — 1400 примірників — не був викуплений видавцем через пограбування видавничого офісу та загрози арешту самого видавця за економічну колаборацію. Рятуючи себе та свою сім'ю від неминучого арешту, Павло Сомчинський незабаром назавжди покинув Францію, встигнувши надіслати авторові до Вінніпега в Канаду лише кілька сигнальних примірників. Доля всього накладу цього видання залишилася невідомою. За кордо-

ном збереглися окремі примірники книги. Один з них – в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі.

Примірник твору, за яким здійснювалася звірка з машинописним оригіналом, надіслав упоряднику священик Української православної церкви в Канаді протоієрей Богдан Демчук із Саскатуна (Канада).

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1647–1654

Вперше опубліковано окремим виданням у Вінніпезі 1955 року.

На титульній сторінці зазначено видавця – Українське наукове православне Богословське товариство. Наклад цього видання встановити не вдалося.

Примірник твору, за яким здійснювалася видавнича звірка з авторським оригіналом, надіслав упоряднику колишній декан Богословського факультету Колегії Св. Андрія при Манітобському університеті, учень митрополита Іларіона, відомий у діаспорі та в Україні учений-богослов, журналіст і публіцист протопресвітер о. Степан Ярмусь.

Ще один примірник цього рідкісного видання надіслав на київську адресу упорядника 1999 року з Австралії колишній виходець з Буковини Іван Захарчук.

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ

Друкується з авторського оригіналу, який до 1997 року зберігався в особистому архіві доньки митрополита Іларіона Лесі Огієнко-Біди. Після її смерті оригінал твору українська громада канадського Монреаля переслала упорядникові цього видання. Зберігається в особистому архіві упорядника.

Авторський оригінал – це 250 сторінок половинного формату А4, надрукованого через один інтервал з обох боків. На сторінках чимало виправлень, здійснених рукою

автора. Саме цей оригінал був переданий на початку 1947 року автором своєму компаньйону, представникові видавництва “Наша культура” у Франції Павлу Сомчинському, для друку в Парижі окремим виданням. Титульна сторінка складається з картону, на якому наклеєні надруковані на друкарській машинці рядки: “Іларіон. Недоспівана пісня. 1947. Париж”. Слово “Париж” наклеєне замість надрукованого первинно “Лозанна”.

Вперше опубліковано 1947 року у Парижі під заголовком “Недоспівана пісня (Богдан Хмельницький)”. Видання здійснив Павло Сомчинський. Виготовлений наклад видання — 2000 примірників — не був викуплений видавцем з тієї причини, що й у випадку з попереднім виданням. За кордоном збереглися окремі примірники книги. Один з них — в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі.

Примірник твору, за яким здійснювалася зв'язка з машинописним оригіналом, надіслала упоряднику відомо громадська діячка в діаспорі, перша жінка-президент видавничої спілки “Тризуб”, колишня співробітниця канцелярії митрополита Іларіона, а нині — співголова Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) Анна Фігуралько.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	5
“ПРОЗРІЄ НАРОД МІЙ І ВОЛЮ ДІСТАНЕ...”	
(Обставини написання Іваном Огієнком творів про Богдана Хмельницького та доля рукописів)	
(Микола Тимошик)	7
ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	
I. Хмельницький як політик і дипломат	48
II. “Татарська” політика поляків і Хмельницького.....	58
III. Перемови в політиці Хмельницького	62
IV. Розбіжність вимог народу та його проводу	66
V. Постійна лояльність Хмельницького до короля польського.....	71
VI. Довірливість Хмельницького до польських обіцянок.....	80
VII. Залежність Хмельницького від сусідніх держав	85
VIII. Хмельницький і татари.....	87
IX. Хмельницький і Турція.....	90
X. Балтійсько-Чорноморський союз	94
XI. Хмельницький і Москва	100
XII. Згубність українсько-московського поєднання	110
XIII. Хмельницький і Швеція	113
XIV. Незалежна Україна в політиці Хмельницького.....	117
XV. Шукання виходу.....	122
XVI. Хмельницький у споминах чужинців-сучасників.....	131

**УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА
ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
1647-1657**

Передмова	138
I. Духовенство брало чинний уділ у повстанні Хмельницького	139
II. Православна Галичина в повстанні Хмельницького	148
III. Вище православне духовенство трималося патріотично	150
IV. Непорозуміння митрополита Сильвестра з московськими воєводами	157
V. Грецьке духовенство в повстанні Хмельницького	160
VI. Знуцання католиків над православними	164
VII. Утиски православ'я – головна причина повстання Богдана Хмельницького	169
1. Польща нищила Українську православну церкву всіма силами	169
2. Яка була головна причина повстання?	173
3. Сучасники Хмельниччини свідчать, що Богдан бився за волю православ'я проти унії	175
4. Утиски православної віри перед Хмельниччиною не припинялися	180
5. Сам Хмельницький завжди підкреслював, що Україна повстала за волю православної віри проти унії	182
6. Об'єктивні історики ствердили, що ціль повстання – воля православної віри й знищення унії	188
7. Папа Римський перешкодив, щоб Хмельницький повстанням добився свого наміру	189
8. Папа Римський своєю унією загнав Україну під Москву	191
VIII. Забезпечення православної віри в договорах	195
IX. Боротьба за Зборівський трактат	200
X. Наслідки повстання Хмельницького в справах віри	207

XI. Українська імміграція в Московію.....	210
1. Давня імміграція в Московію.....	210
2. Торговельні зносини України з Московією .	214
3. Наступ католицизму все збільшувався	216
4. Українське духовенство втікало в Московію	217
5. Постійне втікання українців у Московію	219
XII. Культурно-освітня праця духовенства	
за Хмельниччини	223
1. Могилянські ідеї	223
2. Канонічна залежність православної	
церкви	224
3. Київ і його найбільші культурно-освітні	
центри	225
4. Церковні діячі й письменники	231
5. Преподобний Афанасій Берестейський	235
6. Українські вчені допомагають Москві	238
7. Уніятські напади не спиняються.....	243
8. Культура України.....	245
9. Богдан Хмельницький і його старшина	
допомагали церкві.....	247
10. Це за Богдана Хмельницького віддано	
Українську церкву Москві	249
11. Це через унію Українська церква не стала	
вільною	250

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ

(Богдан Хмельницький)

Пояснення до поеми.....	254
Пролог.....	287
I. Суботів свічкою палає	288
II. Богдан до волі накликає.....	294
III. Пили поляки Жовту Воду.....	302
IV. І мста під Корсунем шаліла	307
V. І спалахнули скрізь пожари	312
VI. Богданові орлята	318
VII. Хай буде славна в нас Пилява!	321
VIII. Для Польщі йде пора остання.....	327

IX. І дзвонять в Києві всі дзвони	334
X. Веде Хмельницький перемови	342
XI. Збараж та Зборів – наша слава!	347
XII. Готуйся знову на поляка!	354
XIII. Пора вже схизмі втяти лапи	363
XIV. Під Берестечком в дні криваві	368
XV. По всій Україні б'є заграва	376
XVI. Відплачено в Батізькій бурі.....	384
XVII. А мста із заздрістю танцює	389
XVIII. А що ж почать, коли несила?	398
XIX. Під руку східного царя!	403
XX. І зачалися дні скорботи	407
XXI. Схилилась Польща край безодні	411
XXII. Андрусів носиться в повітрі.....	418
XXIII. Недоспівана пісня.....	425
XXIV. Нема вже любого гетьмана!	432
Епілог	436
Архаїзми в цій поемі	438
КОМЕНТАРІ	
<i>(Микола Тимошик)</i>	439

Науково-популярне видання

Іван ОГІЄНКО
(Митрополит Іларіон)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Упорядник, автор передмови і коментарів
Микола Тимошик

Комп'ютерна верстка	Олександр Шайніков
Художник обкладинки	Андрій Вишневський
Коректори	Наталія Романюк Аліна Тимошик

Формат 70×100 1/32. Ум. друк. арк. 18,0. Обл-вид. арк. 20,5.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Наклад 4000 пр. Зам.№ 4-1679

Науково-видавничий центр „Наша культура і наука”
А/с 1, Київ-107, 04107.

Електронна адреса: nkin@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта
видавничої діяльності ДК №719 від 17.12.2001

Віддруковано з оригінал-макету видавництва
на ЗАТ “ВПІОЛ”. ДК № 15. 03151, Київ, вул. Волинська, 60.